

Чумацький шлях

Володимир Малик

ЧУМАЦЬКИЙ ШЛЯХ

Роман

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

1

Івась Бондар, наймит багатого лубенського чумака Семена Хуржика, у неділю вранці напував хазяйських коней. Довгим журавлем раз по раз витягав з обмерзлого колодязя чимале дерев'яне цеберце і перевертав його в такий же довгий обмерзлий жолоб, обабіч якого товпилися коні, що жадібно цмулили крізь зуби холодну воду. Над колодязем у червонястому промінні ранкового сонця, що сходило з-за Сули, стовпом здіймалася рожева пара.

На душі в Івася було легко, радісно, як це буває у двадцять юнацьких літ, коли в усьому тілі буває дужа, нестримна сила. А силою природа-матінка хлопця не обділила. Він був ставний і жвавий, як вигуляний на весняних травах лошак-одноліток. Незважаючи на лютий мороз, витерта свита на ньому була розстебнута, стара облізла шапка-бирка збилася набакир, і з-під неї весело вистрибнув на волю буйний кучер. На обличчі цвіли малинові рум'янці, очі дивилися на світ широко, по-доброму, ніби весь цей білий світ належав йому. З-під свити, що шилася явно не по його плечах, випиналися тугі м'язи, а руки, здається, ніколи не потребували рукавиць, — ось і тепер його долоні були такі гарячі, що коли він брався ними за обледенілий журавель, то лід під ними миттю танув і в цеберце капали паруючі краплини води.

Він тягав би журавля й далі, та раптом протяжно скрипнула хвіртка — і на подвір'я боязко вступила жіноча постать, геть вкрита рясним інеєм. Гримкочучи кованим ланцюгом, їй назустріч кинувся від приметеної снігом будки здоровенний пес-вовкодав.

— Ой, лишенько! — почувся переляканий дівочий зойк.

— Не бійся! Він не дістане! — гукнув Івась і, поставивши цеберце на цямрину, поспішив до воріт, на ходу кинувши: — Геть у будку, Бровко! Ну!

Собака перестав гавкати, але до будки не пішов, а й далі шкiрив зуби і тихо гарчав.

Незнайомка зіщулилась, знітилася. Майже все її обличчя було затушковане від морозу грубою вовняною хусткою. Тільки очі блищали крізь вузьку щілину.

"Жебрачка? Чи що?" — подумав Івась, а вголос спитав:

— Кого тобі, дівонько?

— Мені б хазяїна або хазяйку... Кажуть, Хуржикам наймичка потрібна, — тихо промовив несміливий голос.

— Ось воно що! — протягнув спроквола Івась. — Виходить, просишся у найми? Справді, наша господиня захворіла, і їй потрібна ще одна наймичка, бо тітка Параска не справляється... А ти вже служила у кого-небудь? Чи знаєш, який це гіркий хліб?

— Ні.

— А чого ж тоді йдеш?

Дівчина потупилася, схлипнула.

— Знаю, що гіркий, та коли немає ніякого...

Івасеві стало жалко її.

— Сирота?

— Напівсирота... Батько помер кілька літ тому.

— Кріпачка?

— Ні, Бог милував... Козачка я... Та від того не легше, коли нічого їсти і в хаті нічим протопити...

— Чого ж це ви так зубожіли?

— Довго розповідати... Поки батько був живий, то мав козацький наділ землі, а як помер, так і пішло, — полковник відібрав його нібито для полкових потреб. А коли полк розпустили, то приписав до свого маєтку... Ось так і zostалися ми з матір'ю лише з хатою та городом. Буряки садили на ньому, капусту, квасолу, а на рівному — трохи житечка чи пшенички сіяли. На поденщину ходили — так і жили... А минулого літа, сам знаєш, спека, недорід, а потім ще й град витовк...

— Звідки ж сама?

— З Мацьківцеь.

— Як же тебе звати?

— Катрею... Катериною... А тебе?

— Івасем... Тобто — Іваном.

— Івась — гарне ім'я.

— Гарне... Та коли від господарів на кожному кроці тільки й чуєш — Івась та Івась: Івасю — те, Івасю — се, Івасю — туди, Івасю — сюди, — то й це гарне ім'я стане тобі немиле...

— То ти теж наймит?

— Та вже ж не хазяйський син, — і Івась насмішкувато повів оком на свою витерту свитину та на зачовгані чоботи.

— А я думала...

Катря не сказала, що вона думала, та Івась і без того зрозумів і весело зареготав:

— Ходімо — покажу свої хороби! — і повернув до конюшні.

— А як же хазяїни? Я ж хотіла з ними поговорити...

— Хазяїн із сином Василем пішов до заутрені, — сьогодні ж неділя. Повернеться — тоді й поговориш... А господиня лежить — слабує...

Івась загнав до стійла коней і відчинив сірі, з нечищених дощок дверцята до комірчини в кутку конюшні.

— Ось тут я мешкаю... Заходь — погрієшся!

Катря зайшла, роззирнулася довкола.

Це була невеличка, вимазана білою глиною комірчина. В кутку, біля малесенького віконечка, — лежанка, в якій палахкотіли сухі дубові сучки, поряд з нею — піл, на якому замість постелі лежала прикрита рядюгою та старим кожухом житня солома, під

протилежною стіною — незграбний, нічим не засланий стіл на перехрещених ніжках, а на ньому — чималий окраєць хліба, кілька цибулин та сіль у дерев'яній солянці.

— Роздягайся — грійся, — сказав Івась, а потім, помітивши, що дівчина кинула голодний погляд на хліб, додав: — І пригощайся! Хліб, сіль та цибуля є — ото і все моє багатство... Їж, а я ще попораю волів.

Він причинив за собою дверцята, узяв вила, скинув з горища кілька навильників сіна та овсяної соломи — понакладав волам у ясла, потім приніс із льоху лантух буряків — дав жеребним кобилам і тільки після цього знову зайшов до свого убогого наймитського житла.

Катря сиділа на полу, біля лежанки, — грілася. Хліба на столі — ні крихти: з'їла весь. Після морозу та їжі її обличчя зарум'янилося, очі блищали. На шиї, відтіняючи білину шкіри, червонів тоненький разок дрібних коралів.

Тільки тепер, коли вона роздяглася і скинула з голови свою важку вовняну хустку, Івась зміг роздивитися її як слід. Дівчина була молода і добре одягнута — у вишивану сорочку, зелену оксамитову корсетку, барвисту плахту. На ногах, правда, замість чоботят сіріли грубі, неоковирні валянки, та Івась їх не помічав, а, глибоко вражений, прикипів до темних, опушених чорними віями очей.

Він остовпів з несподіванки. Боже, яка гарна! А вголос сказав:

— Ну, ти й вирядилася! Мовби не в найми, а на свято! Або на ярмарок!

Катря знизала плечима.

— Я ж не зразу буду ставати до баняків та свиней... А домовлюся спочатку.

— Ти сьогодні з дому?

— Вчора. Ночувала в Тернах у добрих людей.

— Чого ж це тобі так приспічило, що не в будень, а в неділю з'явилася?

Дівчина зітхнула.

— Відкладати вже було ніяк. У хаті ні буряка, ні зернини. Тому залишила хвору і голодну матір та сестричку — і сюди, шукати порятунку. Якщо не наймуся і не принесу додому хоч вузлик борошна чи хлібину, то помремо голодною смертю.

— Яке лихо! — вигукнув Івась. — Чим же я можу зарадити тобі?

У Катрі на очах заблищали сльози, плечі опустилися, важка зажура охмурила її чоло.

Тут грюкнули дверцята — і на порозі виросла кремезна чоловіча постать. У сивій смушевій шапці, добротному кожусі, підперезаному барвистим шерстяним поясом, у нових чоботях перед ними з'явився сам господар Семен Хуржик. Він, видно, не сподівався побачити у комірчині свого наймита незнайому дівчину, а тому раптово зупинився і втупився в неї пильним поглядом.

— Ти хто?

Катря підхопилася і, розгубившись, мовчала. Вона вже здогадалася, що перед нею сам господар. Їй на виручку поспішив Івась.

— Це Катря, мосьпане... З Мацьківець... Вона почула, що ви шукаєте наймичку, і прийшла...

Суворе Хуржикове обличчя трохи розпогодилося. Було воно голе, темне, мовби з нього ще не зійшла літня засмага. Над лобом, що брижився двома крупними поперечними зморшками, з-під шапки вибивалося густе чорне волосся, під гачкуватим носом — такі ж густі чорні вуса. Брови теж чорні і зламані. В молодості він, видно, був далеко не поганий парубок, тепер же літа додали його обличчю твердості й суворості, від чого у дівчини затремтіло серце.

— Отже, ти хочеш служити наймичкою? — він повів похмурим поглядом по її постаті, мовби прицінювався.

— Так, пане.

— Скільки ж тобі років?

— Вісімнадцять.

— Гм, заміж пора, а ти — в найми...

— Безземельних ніхто не сватає, а голод змушує не тільки в найми йти, а й руку простягати біля паперті...

Хуржик помовчав, поплямкав губами.

— І що ж ти вмієш?

— Усе, що накажете, пане.

— Їсти варити, прати, в хаті прибирати, корів доїти, свиней та птицю годувати... Зумієш?

— Зумію, паночку, — зраділа Катря, відчувши в цих Хуржикових словах натяк на згоду взяти її в найми. — Безперечно, зумію.

— І все, що господиня скаже... Бо слабує вона...

— Усе робитиму, паночку.

— Гм, — Хуржик задумався. — А яку ж ти платню хочеш?

— Яку дасте, паночку... Тільки не відмовтесь найняти мене, бо мати пухне з голоду — вже другий день у неї й рісочки не було в роті... Та й сестричка Настуся голодує...

Катря благально дивилася на суворого чоловіка, від волі якого залежало так багато — життя матері, сестри та її власне життя.

— І все ж таки — яку платню хочеш?

— Як у всіх, паночку. Більше не хочу. Тільки сьогодні пошліть у Мацьківці хоч пуд борошна, щоб матінка мала щось на вечерю. В рахунок майбутньої плати... А я відроблю...

Хуржик розгладив вуса, ще раз оглянув дівчину з ніг до голови. Довго мовчав, нічим не проявляючи своїх думок та почуттів. Потім хмикнув:

— Гм... Ти мені подобаєшся... Але ходімо до господині — хай вона з тобою побалакає. Якщо і їй сподобаєшся, то служитимеш... А я ще сьогодні відправлю твоєї матері і борошна, і пшона, і солонини та олії. Тільки підпишеш бомагу за це...

Катря від радощів сплеснула руками, залилася радісними слізьми і раптом бухнулась перед господарем на коліна.

— Дякую, паночку, дякую!.. Дякую, батеньку рідний!.. Хай Бог вас боронить від усього лихого!.. А бомагу — підпишу... Аякже!

Хата Хуржиків, нова, простора, на дві половини, стояла за валом, поблизу Миргородських воріт, на високій горі, звідки було видно і Сулу, і Засулля, і Лису гору. На лівій половині — кухня та комірчина для найминок, на правій — світлиця та дві кімнати. Всі — з невеликими і низькими, по тодішньому звичаю, віконцями, але на дерев'яній фарбованій підлозі. На міцному дубовому сволоці випечено розжареним прутом: "Збудовано року Божого 1780-го", тобто всього сім років тому.

Катря боязко зупинилася біля порога, не зважуючись стати на чисту фарбовану підлогу. Та Хуржик підштовхнув її під лікоть.

— Іди!

Назустріч їм з-за столу вийшов високий юнак у білій сорочці та чорній плисовій камізелці. І темним обличчям, і статурою він дуже скидався на Хуржика.

— Як мати, Василю? — спитав його Хуржик. — Ти вже був у неї?

— Зараз їй стало трохи легше, тату. Звеліла покликати тітку Параску, щоб розпорядитися по господарству.

— От і добре. А я привів нову наймичку, — і прочинив двері до невеликого напівтемного покою. — Заходь, Катре!

Побачивши господаря, зі стільця поволі підвелася стара повновида жінка в червоній святковій кофті і темно-синьому очіпку, але Хуржик махнув їй рукою:

— Сиди, Параско!

Катря зупинилася в дверях. За грубою на широкому дерев'яному ліжку лежала хвора. Це була ще не стара, але вимучена хворобою жінка з рано посивілими косами та блідим, змарнілим обличчям.

— Ось, Ганно, тобі й Парасці на поміч молода наймичка... Поки ти слабуватимеш, вона доглядатиме разом з Івасем надвірне господарство...

Хвора довго й уважно дивилася на дівчину, і невідомо було, які думки застилають смутком і сльозами її очі. Нарешті вона зітхнула і кволо махнула рукою:

— Молода дуже, та мені вже, видно, не піднятися, — хай залишається... Аби тільки тобі з Василем було... добре... спокійно... і легко...

Голос її урвався, і вона безсило відкинулась на подушку.

— Заспокой її, Параско, — сказав тихо господар. — А ми підемо з Катрею, — їй ще треба поїхати сьогодні додому, а день зимовий — короткий...

Івась ждав їх на подвір'ї.

Хуржик зупинився на ганку, нахмутив кошлаті брови.

— Ти ось що, Івасю, — наברי торбу борошна, налий у пляшку олії, вкинь у лантух кошіль буряків та кілька головок капусти на борщ... Це для Катриної матері... В сани запряжеш найкращих коней — Гнідого та Зірку, щоб пром'ялися трохи, а на зворотному шляху заїдеш у В'язівку на луг і набереш зі стогу сіна, щоб удруге не їхати... Зрозумів?

— Зрозумів, мосьпане, — схилив голову Івась.

— Та не барися! Щоб до смерку повернулися!

— Та вже ж, мосьпане...

— Ну, збирайтеся!

З

Збирався Івась і справді недовго. Не знати чому, літав мов на крилах. У ящик саней наклав сіна, кинув рептух оброку для коней, з комори виніс не торбину, як казав господар, а добрячий міх борошна, сулію олії, а з льоху — лантух буряків та капусти. В торбину поклав дві хлібини, шматок сала та ще одну — собі та Катрі на обід. А до всього — додав вузлик солі. Прикрив усе це сіном, у передку прослав попону, в оплені вставив довгі дубові рожни, побіля них поклав рубель, вила, сокиру — і рушив з двору.

День був сонячний, морозний. Дорога простяглася прямо на південь — понад Сулою, через Терни та В'язівку. Пухкі глибокі сніги, що випали недавно, сліпили очі. Застояні коні, раді, що вирвалися на волю, без батога і понукань шпарко мчали по вузькій, пробитій серед заметів дорозі.

Івась зав'язав віжки за рожен, дістав з торбини хліб та сало, покрав на шматки, торкнув Катрю за плече.

— Їж! Дорога далека!

— А ти?

— І я.

Ще теплий, свіжоспечений хліб та мерзле сало так і танули в роті. Незчулися, як півхлібини не стало.

— Заморили черв'яка — тепер і їхати можна, — сказав Івась, зав'язуючи торбину. — Но, коники! Но-о!

Скрипів під полозками сніг, мелькали кінські ноги та довгі розвіяні хвости, свистів настояний на міцному морозі пекучий зустрічний вітерець. З Тернівської гори до воркитливого влітку, а тепер приметеного білим саваном Булатця злетіли, мов на крилах, і помчали прямо лугами, навпростець, до зеленого бору.

Там Івась натягнув віжки, зупинився, дав коням оберемок сіна.

— Злазь, Катре! — і, схопивши до рук сокиру, попрямував до купи бурелому. — Наберемо для матері дров!

Він розстебнув свитку, поплював на долоні і заходився біля сухої сосни, вивернутої з корінням. Працював без спочинку — аж лоб змокрів. Зате на санях швидко виросла чимала купа смолистих рубанців, які він туго прикрутив вірьовкою до полудрабків.

— Ну, от — не з порожніми руками прийдемо, — і вмовився в передку саней. — Буде чим протопити в хаті...

Катря сіла поруч, прикрила попоною коліна.

— Дякую, Івасю... Який ти хороший, їй-богу!.. Такого б мені брата!

Івась широко усміхнувся. Вйокнув на коней.

— А може б, чоловіка? Га? — І раптом лівою рукою обняв її за плечі і пригорнув до себе.

Дівчина запрочалася, невеличкими кулачками замолотила його в груди і в спину — аж загуло. Але парубок притискував її все дужче.

— Пустити! Задушиш, ведмідь ти клишоногий! — крізь сльози заблагала Катря. — Мені ж боляче!

Івась розслабив руку. В ту ж мить дзвінкий ляпас ogrів його по щоці — аж виляск пішов лісом. Це було так несподівано, що він мимоволі потягнув віжки. Сани зупинилися! І тут він відчув, як другий ляпас опік і другу щоку.

— Ти що — здуріла? Я ж пожартував!

— І я пожартувала!

— Тьху на тебе!

— На батька свого тьхукай!

— Ось ти яка!

— Яка?

— З перцем!

— А коли б без перцю, то вже б давно з'їли!

Вони сиділи поряд, обоє червоні, і не дивилися одне на одного. У Катрі на очах виступили сльози, які вона витирала кінчиком хустки, а Івась м'яв у руках ремінні віжки і, зніяковілий і сердитий, подумки чортихався. "Тьху! Хай йому чорт! І дала ж лиха година зачепити цю дурноверху! Думав — пожартую, як з дівчатами на вечорницях не раз жартував, а тут — облизня впіймав! Та ще й пику натовкла, мов котів! Сором який!"

Він не знав, що казати, і торкнув віжки. Коні рушили, потім перейшли на рись. Замелькали засніжені сосни, темні дуби, білокорі берези. Дорога не петляла, а пролягла просікою рівна, мов струна, і вузька, що й не розминутися з зустрічною підводою. Але зустрічних підвід не траплялося, і Івась, щоб якось розвіяти сором, що двома рум'янцями цвів на обвітреному обличчі, високо заніс над кінсьми замашного батого і люто розмахував ним. Не хльоскав, не бив, а тільки розмахував, та коні і без того летіли бистрокрилими птахами і скоро винесли їх із лісу, а потім непомітно перемайнули через поле.

Мацьківці!

Село розкинулося на рівному березі Сули, під крутою горою. Невеличкі глиняні хатини-мазанки несміливо визирали з-під снігу, що чудернацькими кучугурами-заметами наліг на очеретяні дахи. Подекуди з лозових, обмазаних жовтою глиною димарів звивалися сизі димки. Деся далі, аж під лісом, що наступав на село з гори, валували собаки.

— Куди їхати? — запитав Івась, не повертаючи голови.

— Ось так — прямо, а там я покажу — у вуличку до річки, — теж не дивлячись на нього, відповіла Катря.

Хата стояла на горбі, над Сулою. Біля хати — хлів, клуня, саж. Далі, понад берегом, простягнувся город, обнесений потемнілими від негоди воринами. Обійстя непогане, але якесь нежиле, запустіле. Ніхто не розчистив тут снігу, не чути реву скотини в хліві чи свинячого рохкання в сажі. Де була дривітня — теж пусто. Лише стоїть самотньо широкий пеньок, на якому, видно, колись рубали хмиз. Всюди по обійстю — снігова

пустеля, лише від хати тягнеться саодикий слід — на вулицю.

Катря миттю спурхнула з саней, кинулася до дверей — прожогом. Івась зав'язав віжки за стовп і поспішив за нею.

По хаті ходив мороз. Крізь замерзлі шибки ледве пробивалося скупе сонячне світло. З-за груби чулося Катрині ридання, і Івась заглянув туди, думаючи, що трапилося найгірше.

Та мати була жива, — лежала, вкрившись усім, чим мала, — ряднами, свитками, кожухами. Зігрівалася лише власним теплом. А Катря крізь сльози приказувала:

— Голубонько моя сива, як же ти пережила ці два дні! Як же ти настраждалася туга, матінко моя мила! А де ж Настуня?

— Пішла на село, — може, хто-небудь їсти дасть.

Івась розумів, що передусім потрібно вдихнути в цю пустку живий теплий дух, і похвалив себе за те, що здогадався захопити з лісу хуру дров. Він швидко вніс оберемок сухого суччя, наклав у піч і в грубу, викресав вогню, розпалив смолисту лучину — і за якихось кілька хвилин у хаті весело загоготів золотистий вогонь. Здається, відразу потеплішало, хоча, звичайно, до справжнього тепла було ще далеко. Потім приніс припаси, що набрав у Хуржиковій коморі, — хліб, сало, сіль, борошно, олію, капусту, буряки, і сказав Катрі, щоб готувала обід. Коням дав сіна та оброку, а після цього перерубав дрова, склав їх у сінях, щоб не привалило снігом, витягнув з криниці води для коней, поставив їх у хлів, накрив попонами і тільки після того, добре напрацювавшись, знову зайшов до хати.

Тепер тут було тепло: груба і піч аж пашіли. У печі, при вогні, що вже пригасав, булькала у горщику запашна, засмажена олією затірка. На столі лежав накраяний дрібними скибками хліб. На лаві, край столу, сиділа Катрина мати. Це була худа, зблякла від голоду, холоду та хвороби жінка, що мерзлякувато куталася в свитину. А Катря тим часом ставила на стіл миски, клала дерев'яні ложки. Вийнявши з печі горщика, насипала затірки.

— Ось і обід готовий — сідаймо, — сказала тихо, все ще не піднімаючи очей на Івася і не називаючи його по імені. Їм обом було ніяково.

Їли мовчки, довго дмухаючи на гаряче вариво. Першою поклати ложку мати. Перехрестившись на образи, сказала:

— Ху-у! Стомилася... Спасибі добрим людям, що порятували від смерті... А то думала — вже кінець, — і підвела очі на Івася: — Як же тебе звати, парубче?

— Івасем.

— Дякую тобі, Івасю. Долі тобі красної, а батькам твоїм — онуків колахати та втішатися ними!

— Немає в мене батьків. Я круглий сирота...

— Тоді тобі самому щастя... Ти одружений?

— Ні.

— Ну, встигнеш! За такого молодця кожна дівчина піде! — і замислено додала: — Мені б такого зятя!

Катря почервоніла, сердито глянула на неї.

— Мамо, ну що-бо ви таке кажете? Схаменіться! Люди подумають хтозна-що!

Вона не сказала "Івась подумає", а сказала "люди", хоча ніяких сторонніх людей тут, крім нього, не було. На очах її бриніли сльози.

— Ну, чого ти ображаєшся? Я ж не лаштую тебе за нього заміж, та коли б він захотів, то я була б не проти мати його за зятя, — сказала мати.

Івась усміхнувся і теж поклав ложку.

— Поживемо — побачимо, — сказав він, щоб припинити цю неприємну для Катрі розмову. — А зараз — дякую за гостину! Будемо їхати, а то ще й вечір застукає нас у дорозі...

Катря збиралася недовго. Зав'язала у вузол свій буденний одяг, щоб було що вдягати до роботи, вклонилася образам, поцілувала матір у руку — і мовчки вийшла з хати. Так же мовчки сіла в сани.

4

Сонце схилялося на захід. Івась попустив віжки і дав змогу коням іти так, як вони хочуть, а сам розглянувся довкола. Ліворуч, по горах, темніли густі лісові зарості, праворуч, понад Сліпородом, простиралися безмежні снігові простори — луги та поля, де-не-де порослі кущами верболозу. Попереду темнів густий бір. Всюди було тихо, пусто, мертво — ні людини, ні звіра, ні птаха. Тільки їх двоє. Катря, він, та пара коней — ото всі живі істоти серед білої пустелі, в якій повновладним господарем панував зараз невидимий, але дошкульний тріскачій мороз.

КАТРЯ мовчала. А він думав, і думки його були про неї.

Щось сьогодні сталося з ним. Що — і сам не міг збагнути. З тієї хвилини, коли побачив дівчину у себе в комірчині і коли її погляд проник двома зірками йому в серце, він раптом утратив спокій. Весь час думав про неї. І не стільки думав, як уявляв її очі, темні, глибокі, що мали якусь незбагненну магічну силу і ніби притягували його до себе. Коли Хуржик сказав, що бере її за наймичку, він неймовірно зрадів, хоча і сам не усвідомлював — чому. Просто, мабуть, йому було б дуже шкода більш не бачити її. Він зрадів також, що господар наказав йому поїхати в село, бо це дозволяло побути з нею наодинці майже весь день. Хотілося зробити їй приємне — і він, користуючись тим, що Хуржик не стояв над головою, захопив для її матері істівного значно більше, ніж йому було звелено. Уявляв, як радітиме вона, коли прибуде додому і внесе все те багатство в хатину і викладе на лаву чи на стіл. І все було б добре, коли б не отой дурний парубоцький вибрик, від якого і досі пече його сором.

Він червоніє, відчуваючи досаду — спочатку на себе, а потім — на Катрю. Хай і так — хай він винен! Але ударити його по обличчю — раз і вдруге! Це вже занадто! Хіба він хотів її образити чи насміятися з неї? Чи вона ніколи не бувала на вечорницях або на досвітках і не знає парубоцьких жартів?..

Йому хотілося помиритися з нею, заговорити, пояснити, що він не мав на думці нічого лихого, та вона уперто мовчала і, скільки він не зиркав на неї, відвертала очі.

Під саньми прогуркотів міст через Сліпорід. Позаду залишилися мацьківські поля,

старе, ще з князівських часів, городище на горі, — почався ліс. Обабіч дороги стояли стрункі жовтогарячі, мов свічки, сосни, — тихо дрімали під білими шапками снігу.

Раптом коні рвонули — несподівано, неждано. Зі звичайної, спокійної ступи відразу перейшли у чвал і, наче скажені, помчали вперед. Мало не випавши з саней, Івась схопив віжки, та втримати нажаханих коней не зміг, — вони неслися все швидше і швидше.

Що трапилося? Чого вони злякалися?

І тут почувся розпачливий крик Катрі:

— Івасю, вовки!

Він оглянувся — і похолов: з лісу на дорогу, пурхаючи в глибокому пухкому снігу, один за одним виринали гінкі і жилаві звірі. Білозубий оскал хижих пашек, шерсть на спинах — дибом, очі горять голодним вогнем, худі тіла з підтягнутими животами і прищуреними вухами — мов списи. Вибравшись із заметів на дорогу, вовки миттю повернули услід за саннями і прискорили біг. Скільки ж їх? Один, два, три... П'ять, шість... Дев'ять, десять, одинадцять... Ого! Ціла зграя на чолі з вожаком!

Катря сплеснула руками.

— Ой Боженьку, що ж це буде!

— Тримайся! Не випади з саней! — гукнув Івась і, попустивши віжки, махнув батоном: — Но-о! Но-о-о!

Та коні й самі, без понукання, летіли як вихор, — їх підганяв смертельний жах. Мелькали ковані копита, з-під них бризкав іскрами тугий СИНІЙ СНІГ, довгі пишні хвости розпустилися віями, і шалений вітер, що не знати де взявся в морозній тиші сонячного дня, пронизливо засвистів у вухах.

Івасеві стало страшно. Навіть один вовк, коли голодний, насмілюється нападати на людину, а тут — цілий виводок! Не змигнеш оком, як від тебе залишиться лише обгризений кістяк!

Він оглянувся знову. Вовки наздоганяли їх. Найсильніші вирвалися наперед і разом з вожаком, головатим довгоногим вовком, уперто долали ті кілька десятків кроків, що відділяли їх від такої бажаної і легкої, як їм, мабуть, здавалося, поживи. І тут Івась помітив одну важливу обставину: звірі бігли тільки по вкатаній дорозі, не звертаючи вбік, де вони зразу ж втрачали швидкість у глибокому снігу.

Отже, надія на коней.

— Но-о, дорогенькі! Виручайте! Но-о!

Яким зразу безмовно ворожим став ліс, яка нескінченно довга дорога стелиться по ньому! Коні витягуються в струну, мовби не торкаються копитами землі, а летять понад нею, самі відчуваючи, що тільки в їхніх ногах — порятунок від неминучої смерті.

Однак вовки поволі наздоганяють. Їх п'янить спокуса поласувати живим, теплим м'ясом, і це додає їм сил. Вожак уже за якихось десятків кроків. Поряд з ним — ще два дужі молоді самці, готові до вирішального стрибка — на сани. В їхніх очах уже палахкотить вогонь торжества. Ще зовсім небагато, ще кілька кроків — і ловитва закінчиться кривавим бенкетом!

— Що ти надумав? — кричить дівчина, бо в скрипові полозків, свистові вітру та тупотові копит інакше нічого не почуєш.

Івась не відповідає, а підводиться на повен зріст, виймає з передньої оплени замашного дубового рожна і ступає два кроки назад.

Тільки б не схитнутися, не впасти з саней!

Він лівою рукою хапається за задній рожен і відчуває себе більш упевнено. Сани мчать, як вітер, їх заносить, вони підстрибують, хитаються, витанцьовують якийсь божевільний дикунський танок, і він змушений весь час триматись на півзігнутих ногах, щоб не опинитися на землі.

Тим часом вожак уже майже поряд, він готується до стрибка. Його зовсім не лякає людина, яка у відчаї не знає, що діє. Та що важить одна людська істота — хай навіть і з палицею — проти цілої зграї знавіснелих від голоду звірів!

Розуміє це і Івась, але так просто здаватися не має наміру і пильно стежить за кожним рухом вожака. Ось той уже зовсім близько, чути його хрипке уривчасте дихання, а вискалений писок майже торкається ящика саней, і якого зустрічний потік морозного повітря вимітає рештки сіна. Він вибирає зручний момент, напружується — і стрибає просто на людину, щоб збити її з ніг і звалити додолу.

Івась чекав цієї миті. З-за його плеча різко свиснув важкий рожен і, мов блискавка, зустрів хижака на льоту. Хряснули кістки. Вовк завертівся, якимось тонко, по-собачому заскавулів і, заливаючись кров'ю, глухо гепнув на дорогу. Здавалося, цього було достатньо, щоб провчити інших, остудити їхній запал, та вовки, поминувши вожака, що з розкряяним черепом корчився на снігу, уперто продовжували переслідування, намагалися обігнати підводу і напасти на коней збоку чи спереду. Цього їм не пощастило зробити: в заметах вони відразу втрачали швидкість. Тоді двоє з них, передні, наздогнали сани і плигнули одночасно. Івась пильнував уважно: ближчому одним ударом перебив хребет — і він, видобувши з пащі хрипкий болісний виск, покотився під ноги тим своїм співродичам, які набігали ззаду, а другий устиг зубами вчепитися в Івасеву свиту. Івась щосили вдарив його чоботом у живіт, та відірвати від себе не зумів. Тоді він ткнув йому пальцем прямо в хиже брунатне око. Осліплений, пронизаний гострим болем звір заричав, розціпив зуби і почав поволі сповзати з саней. Сильний удар рожном тут же вкоротив його муки...

Тепер, загубивши трьох найсильніших вожаків, зграя стишила біг, мовби завагалася — наздоганяти сани чи ні, а потім і зовсім зупинилася. Це була перемога. Коні й далі мчали шалено, і, незважаючи на мороз, їхні спини почали темніти від поту. Івась відчув, як у нього в грудях прокотилася хвиля якоїсь незрозумілої млості, а ноги затремтіли і підігнулися в колінах. Щоб не впасти, він поволі опустився поряд з Катрею.

Вони довго обоє мовчали. Потім дівчина, бліда, обімліла з переляку, тицьнула парубкові в руки віжки і, припавши до його грудей, забилася у нестримному голосному риданні. Івась аж сторопів.

— Ти чого?

Та вона ніби не чула його слів. Щойно пережите потрясіння потребувало виходу — і виливалося сльозами. Івась обняв її за плечі і вмовляв, як дитину:

— Ну, чого ти? Чого? Не бійся! Все вже позаду! Заспокойся! Вовки відстали і вдруге не нападуть! Годі плакати!

Коні мчали далі. Свистів вітер, копита тупотіли тупо, і снігові вихори здіймалися обабіч саней, а вони сиділи мовчки поруч, нажахані, знесилені, не ймучи віри в те, що з ними щойно сталося. Катря тихо схлипувала у парубка на грудях, а він однією рукою притримував коней, що поволі стишували біг, а другою обнімав її за плечі, гладив голову і при цьому примовляв:

— Ну, досить, Катrusю! Не плач! Адже ж ми живі! Живі!..

Та страх покинув її значно пізніше — аж під Тернами.

Вона замовкла, на щоках пробився легкий рум'янець, в очах зажевріло щось живе, іскристе, що так вразило парубка при першій зустрічі сьогодні вранці. Підвівши голову і зрозумівши, що півдороги проїхала схилившись Івасеві на груди, вона винувато, якимось по-дитячому усміхнулась.

— Ти мій рятівник! Дякую тобі! — промовила тихо, а потім зовсім несподівано для нього нагнулася і поцілувала його в руку.

Івась отетерів.

— Ти що? Я ж не піп!

— Ти мій рятівник! — повторила вона голосніше і знову схилилася йому на груди. — Скільки й житиму — пам'ятатиму!

На цей раз Івась промовчав, обережно обняв її за плечі і потягнув віжками "соб" на тернівський луг, до приметених снігом стогів, щоб набрати сіна...

5

У клопотах промайнув тиждень. У суботу, після обіду, ВЗЯВШИ двері на защіпку, Хуржик витягнув на середину кухні низький широкий кадіб, присунув до нього велике липове цебро з крижаною водою, вийняв з печі два баняки окропу.

Один вилив у кадіб, а другий залишив на підлозі, поряд з Цебром.

Потім роздягнувся догола.

Піч і лежанка були натоплені жарко, холоду не відчувалося, і він, не поспішаючи, підійшов до пожовтілого від часу й кухонних випарів дзеркала, що висіло на стіні біля вікна, заглянув у нього, запустив у чорні розкуйовджені патли цупку п'ятірню, посмикав за обвислі вуса і незадоволено хмикнув: "Гм, ну й гарний! Заріс, мов бездомний пес! Хтозна-коли й підстригався! Сором який!"

Толі витягнув з мички, настромленої на гребінь, невелику грушеву гребінку, розчесався, насунув на ГОЛОВУ макітру, взяв ножиці і швидко — по вінцях — обкарнав чуприну. Ще раз заглянув до дзеркала — підправив там, де було нерівно, підстриг вуса і тільки після того, залишившись задоволеним, розвів окріп холодною водою і заліз у кадіб. Облився з МІДНОЇ коновки, намилився і почав періщити себе і усіх боків березовим віником — аж виляски пішли по хаті. Бризки летіли і на пофарбовану підлогу, і на стіни, але він на те не зважав, — Параска прибере!

Коли вода вихолола, ще долив окропу і ліг, зігнувшись у три погибелі. Ху-у, як приємно! Аж млість розбирає, — так би й заснув! Він заплющив очі, затих, насолоджуючись теплом, що окутувало його зі всіх боків, мов дитину, якоюсь невагомою легкістю.

Лежав довго. Добавляв окропу, перевертався, пирхав і знову завмирав, поринаючи в дрімоту. Навіть засинав — і знову прокидався, коли вода ставала студеною.

Раптом перед ним сплигло, виринуло, мов з туману, дівоче личко. Темні, як нічка, гарні-прегарні оченята сумно дивилися на нього, бентежили душу. Катря! Тьху! Ну й прив'язалася. бісова личина! От не сподівався! Введе в гріх, їй-богу! І де вона взялася на його голову! Не знав, не відав — і на тобі! Мов з неба впала — і стривожила серце, збунтувала кров! Тьху!

Ось уже який день він ловив себе на думці, що якась незрозуміла сила тягнула його весь час туди, де працювала молода наймичка, — на кухню, в корівник, у саж, у птахарню... Йому хотілося хоч на мить зустрітися з нею, побачити її невелику, але міцну, гарно скроєну постать, заглянути в бездонну темінь її незвичайних, знадливих очей, почути її лагідний грудний голос.

"Невже? — питав, не вірячи сам собі, і тут же у думці відповідав: — А чому б і ні? Хіба старий? Он війтові за півсотні перевалило, а, коли овдовів, узяв двадцятилітню сироту, а мені ж тільки з сорока звернуло... І Ганна на ладан дише... Скоро Богові душу віддасть... От якраз і..."

Він задумався знову.

Правда, Катря горнеться до Івася, а парубок задивляється на неї. Та то — пусте! Невже дурна буде — вибрати голяка з голяків, бідака з бідаків? Хіба не задумається — а жити де? В конюшні? А їсти що? Все життя на наймитських харчах? Одягатися в що? В стару лахманину з хазяйського плеча?.. Гм!

А він же хазяїн! Двір який! Грунти, луги, воли, коні, корови, вівці, свині, птиця... А ще ж — чумацькі мажі, повні засіки солі, вина, ізюму, кав'яру! Багатство! На всі Лубни! Та й сам собою не старий — гарний, дужий і брови чорні!

Він ополоснувся чистою водою, витерся грубим, шорстким рушником — аж тіло запалало, запашило, одягнув чисту білизну, дістав з-за образів бритву і почав голити лискучі відпарені щоки і підборіддя. Закінчивши, хлюпнув на обличчя холодною водою, ще раз втерся і почав одягатися та взуватися.

В сінях грюкнули двері. Він виглянув, — повернувся син Василь, якого посилав у місто, щоб дізнався, кому з перекупок і шинкарів потрібна сіль і скільки.

Вони зайшли до світлиці.

— Ну, що? У всіх побував?.

— У всіх.

— Візьмуть?

— Ще й спасибі скажуть!

— Вигідно?

— На кожному хунті матимемо чотири, а то й п'ять копійок чистого прибутку!

— Ото! Виходить — з воза карбованців двадцять чи двадцять п'ять, а з мажі усі сорок!

— Не менше.

Хуржик задоволено потер долонею гладенько виголене підборіддя.

— Це добре! Ми розумно зробили, що притримали сіль. Тепер вона, як і хліб, у ціні!.. А в шинки навідувався?

— Був у шинкарів Ірвашевського та Михайла Оріхівського. Візьмуть теж!

— А в шинку Мгарського монастиря?

— Не був, але зустрів шинкаря, то сказав, щоб завезли пудів десять або й двадцять...

— Чудово! — ще більше зрадів Хуржик і обняв сина за плечі.

— Ти ось що, Василю, сьогодні з Івасем понасипай солі у лантухи, а завтра запряжете коней та й розвезете — кому скільки треба. Та записуй, щоб самим не забути! І щоб ніхто не забув!

— Зроблю все як треба, не перший раз.

— А я навідаюся до Петра Кулябки та Михайла Безкровного — пора вже гуртувати на весну нову валку в Крим.

— І цього літа? — здивувався Василь. — Мати ж хвора... Як тобі їхати?

— Ну й що? Вона хворітиме хтозна-скільки, а сіль потрібна людям завжди — і сьогодні, і на той рік. А нам — вигода яка!

— Так мати ж...

— З матір'ю ти залишишся. Не малий уже — скоро женитися забагнеш... Невістку приведеш... Тому й не боюся залишити на тебе і матір, і господарство...

Василь почервонів і потупив очі.

6

У буденних клопотах минув ще один тиждень. Ніщо за цей час, здається, не змінилося у Хуржиків, — життя йшло собі розмірено, тихо, спокійно, як і раніше. Господиня лежала на високо збитих подушках у своїй жарко натопленій кімнатці, за грубою, і ждала видужання або смерті. Господар уставав рано, до зорі, і, як завжди, будячи наймичок та наймита, бурчав:

— До роботи! До роботи! Коні та воли ясла гризуть! Свині кричать з голоду — хоч з двору тікай! У корів вим'я порозпиралося від молока! А ви рухтите! За віщо я вам гроші плачу?

Все, звичайно, було не так. І свині не кричали, і коні ясел не гризли, і корови мирно собі лежали в теплому корівнику, ремигаючи і дожовуючи останню жуйку. Ще всюди стояла передранкова тиша, яку порушували голосисті півні своїм кукуріканням... Одному Хурджикові не спалося, і він будив усіх спозарання, виносив собаці шматок хліба, відмикав браму, комору та льохи. Слідом за ним пробуджувалися всі: охкала слабким голосом господиня, схоплювалися, мов ошпарені, Параска та Катря, затоплювали в печі, гріли воду, потім Катря бігла з дійницею до корів, Параска починала готувати сніданок, а Івась, прочумавшись у своїй комірчині, потягався,

протирав очі, хлюпав з пригорщ на обличчя студеної води з дерев'яної коновки і йшов порати коней та волів. І навіть Василь, побоюючись суворого батькового окрику, підводився разом з усіма, носив на кухню воду, дрова, відкидав сніг, коли хурделицею замітало двір, та займався ще безліччю різної роботи, якої завжди вистачало у великому господарстві.

Цей заведений здавна порядок, здавалося, не порушився з приходом сюди молодії наймички. Та все ж щось змінилося, і першою цю зміну спостерегла хвора Хуржичиха.

В неділю, після обіду, коли наймички поралися біля скотини, а Василь гайнув на гулі, вона покликала чоловіка:

— Семене, зайди-но сюди!

Хуржик прочинив до хворої двері.

— Чого тобі?

— В хаті ми самі? — спитала жінка.

— Самі... А що?

— Хочу тебе запитати — молоду наймичку ти привів для мене, щоб допомагала по господарству, чи для себе?

З несподіванки Хуржик закліпав очима.

— Не розумію тебе, Ганно.

— Не розумієш? Аякже — він не розуміє!.. Ти, мабуть, і сам не помічаєш, що з тобою сталося за цей час...

— А що?

— Нові штани натягнув на повсякдень, чуба оливою намастив, вуса підстриг...

— Так масляна ж на носі — от і готуюся!

— Масляна!.. Чомусь не помічала я раніше, щоб ти у будень, якщо не йшов до церкви чи в місто, надягав обновку... І чоботи наквацював дьогтем — аж дихати важко!

— Щоб води не пропускали...

— Води!.. Раніше тижнями шкрьогав по двору в немазаних шкарбанах!

— Ну, знаєш... А ще що?

— Пику кожного дня шкребеш бритвою!

— То й що?

— А те!

— Та що — питаю? — гримнув Хуржик.

Жінка у знеможі відкинулася на подушку, заплющила очі. Довго мовчала. По жовтих щоках текли сльози. Потім через силу прошепотіла бляклими губами:

— Молода наймичка з'явилася в хаті — от що! Гарна! Хіба ж не так?.. Сором який! Сина — парубка постидався б! Смерті б моєї діждався!..

— Тю на тебе, пришелепкувата! — плюнув Хуржик і, грюкнувши дверима так, що аж стіни задвигтіли, вийшов з кімнати.

Постояв у світлиці — з досади, сам того не помічаючи, шкріб цупкими пальцями потилицю. Вийшов у сіни, але тут було темно і холодно. Заглянув у кухню — нікого. Став біля вікна — уперся лобом у замерзлу шибку, щоб трохи втихомирити розбурхані

думки і почуття, важко дихав. Досада все більше гризла серце. Як недоладно склалося життя! Здається, чого тобі ще треба? Господар на всі Лубни! Обійстя — багате, одне з кращих в околиці: дім просторий, на дві половини, на фарбованих половицях, застелених барвистими домотканими килимами, двір — ще просторіший: корівня, волівня, конюшня, свинарня, повітка для возів, маж, рап та борін, мурований льох зі східною шиєю, колодязь із журавлем, сад за будівлями, а в ньому — і яблуні, і груші, і сливи-угорки, і абрикоси, і вишні, і виноград. А в скринях — одягу всілякого повно, а в прискриньку — грошей у полотняній торбинці. Чого, здається, треба тобі, чоловіче, для щастя?

Хуржик важко зітхнув. Пригадав, як двадцять літ тому був молодим наймитом на цьому ж подвір'ї, у Петра Сороки, багатого чумака, як доглядав за його скотом, за кіньми, орав, сіяв, ходив з господарем у Крим по сіль, рибу та вино. Як нарікав на свою батрацьку долю і заздрич чужому багатству, — хоча тепер розуміє, що не таким уже багатим той Петро Сорока був. І не думав, не гадав тоді, що працює, власне, на себе, — так тоді склалося життя... Одного літа, під час повернення з Криму, господар занедужав у дорозі і помер. Його поховали в степу, біля Берислава, а він, Хуржик, справно довів його валку з трьох маж додому. Бездітна вдова померлого Ганна не довго побивалася за старим і, всі знали, осоружним мужем, а зразу ж кинулася з молодим наймитом по ярмарках розпродувати привезене з Криму — вино, ізюм, рибу, сіль. Їздили і в Миргород, і в Пирятин, і в Лохвицю, і навіть на Ільїнський ярмарок у далекі Ромни. Там, у дорозі, під час нічлігу, і трапився між ними гріх: старша на десять років, владна господиня, якої двадцятидвохлітній Семен Хуржик боявся більше, ніж плохого кволого господаря, сама прийшла до його воза і пірнула під кобеняк, яким він укривався, обняла, гаряче дихнула в вухо:

— Пригорни мене, Семене, бо так чогось замерзла... Ніби й ніч не холодна, а...

Спочатку він, було, зніяковів, а потім молода кров заграла — і трапився гріх. А після гріха, розчавлена, знеможена буйною парубоцькою силою, господиня, не випускаючи його з обіймів, уткнулася обличчям наймитові в груди і прошепотіла:

— Семенчику, будь моїм господарем!.. Все моє багатство — твоє! Тільки не кажи нікому до пори до часу! А через рік ми обвінчаємося...

До пори до часу він нікому нічого не казав, — і вони були щасливі. Він навіть забув, що Ганна на цілий десяток літ старша за нього, а вона після млявого життя зі старим Сорокою кинулася в своє пізнє щастя, як у прірву. Та через півроку лубенські цокотухи рознесли вістку: "Кумонько, ви чули, ви бачили, Ганна Сорочиха зачереватіла! Від кого б то? Чи не від наймита? Бо ж старий Сорока прожив з нею ген скільки — і порожня була. А це — раптом!"

Нічого. Пережили, перетерпіли, переморгали сором, а невдовзі з'явився син Василь. А там скоро вони з Ганною і повінчалися. Лубни трохи погули, поляпали язиками та й перестали. І все було б добре. Ставши господарем, а не наймитом, він запрацював, як віл, як проклятий, — за трьох. Встигав і поле обробити, і дома лад дати, і почумакувати, тобто у Крим по сіль з'їздити із лубенськими та засульськими

чумаками. Була пара коней у Сороки — стало дві пари, було три паровиці чумацьких маж — стало десять і — відповідно — двадцять волів! Прибудував другу половину хати, звів новий сарай, хатину, відклав про чорний день кількасот карбованців! Чого б іще!

Чого б іще? Не стало щастя. Ганна після пізніх родів почала слабувати, хиріти, цуратися його, всю свою любов віддаючи тепер синові. Хатнє господарство вела стара наймичка Параска, бо господиня часто не здужала навіть по кухні товктися, не кажучи вже щоб худобу, свиней та птицю попорати. А йому що — молодому, дужому, нестримному? Та й багатенькому господареві до того ж! Податися в гулі? В корчму до чарки та до гулящих молодич?

Ганна старіє, в'яне од хвороби, але живе... Та як довго! Як довго!

Від гарячого лоба та теплого дихання лід на шибці почав темніти — утворилася невелика проталина. Хуржик без цікавості, все ще думаючи про своє життя, глипнув крізь неї на подвір'я. Сонце почало вже опускатися за приметену снігом кошару, і серед сірих тіней, що пролягли від неї та від інших будівель аж до воріт, він раптом помітив дві постаті — то були Катря та Івась. Молодята стояли під стріхою, у затінку, і про щось розмовляли. Катря усміхалася.

Зла каламутна хвиля хлюпнула Хуржикові в серце. Він накинув наопашки на плечі кожуха і вибіг на ганок.

— Так ось де ви! Ось чим ви займаєтесь! — заgrimів на ошелешених парубка та дівчину. — Воли не напоєні, вівці не годовані, а ви ляси точите! А вам — гулі-моргулі! Ніби сьогодні свято яке!

Катря знітилася і не знала, що робити — стояти чи тікати?

Таким сердитим вона бачила господаря вперше. А Івась огризнувся:

— І воли вже напоєні, і вівці нагодовані. Чого вже там!

Хуржик хотів ще grimнути, зігнати зло на наймитові, та прискіпатися було ні до чого. Однак не стримався — кинув:

— Поговори мені! — і грюкнув дверима.

7

Минули м'ясниці. В перший день масниці, після ранкового порання худоби, заходячи в сіни, Хуржик потягнув носом. Пахло свіжоспеченими написниками.

Він прочинив двері — зайшов до кухні.

— Ой, як смачно! — і простягнув до судника руку по ложку.

Параска саме витягла з печі велику макітру і поставила на припічок. У ній лежали перекладені сиром, залиті сметаною та маслом золотисті зверху і білі знизу написники. Хуржик підчепив один — поніс до своїх чорних вусів. Написник був ніжний, розімлілий, смачний і сам просився до рота.

— У-м-м! — закотив Хуржик очі під лоба і тут побачив Катрю.

Дівчина стояла у запічку, біля лави, і з дерев'яної маснички виливала у жбан сколотянку разом із шматками жовтого масла. На добрих хазяйських харчах, яких Хуржик не жалів, бо було всього вдосталь, вона розквітла після домашніх нестатків, налилася тугою дівочою вродою та рум'янцем, мов яблуко на сонці. Їй дуже була до

лиця біла вишивана сорочка та барвиста плахта, одягнуті ради свята.

Хуржикова рука застигла на півдорозі. Він враз забув, що голодний, що вельми смачний, паруючий написник сам проситься до рота. Серце заніміло, занило солодким болем, а очі прикипіли до дівочої постаті і не мали сили відірватися.

"Боже, твоя воля! — подумав Хуржик. — Не дай зійти з ума! Зроби так, щоб ця дівчина була моєю! Боже!" А вголос сказав:

— Параско, дай-но миску! Перший написник — господині! — Він наклав у подану наймичкою полив'яну миску кілька млинців.

— Віднеси — хай поласує!

Параска вийшла. Хуржик залишився з дівчиною наодинці. Розум його скаламутився. Він підійшов до неї, схопив за стан — повернув лицем до себе.

— Катре!

Для дівчини це було так несподівано, що вона заніміла і в першу хвилину не знала, що сказати. Тільки вперлася голими ліктями йому в груди, щоб не вимарати в масло хазяйську свитку, і злякано дивилася на вусате обличчя ще не старого, але вже й не молодого чоловіка.

— Катре! — знову зашепотів він поспішно і гаряче. — Я люблю тебе! Почекай трохи — і станеш моєю! Ти не будеш більше наймичкою, а будеш господинею! Тільки почекай! Мою стару Бог скоро прибере — і ти станеш моєю! Я озолочу тебе!

— Господи! Що-бо ви мовите! — скрикнула Катря, випручуючись з міцних обіймів. — Пустіть мене! Який сором! Гріх який!

Він стиснув її ще дужче, обсипаючи вуста, щоки і тугу косу поцілунками, що забили Катрі дихання запахом їдкого самосаду. Вона відчула, що не вирветься, що навіть крикнути не має сили.

— Пустіть мене! — прошепотіла кволо, заливаючись слізьми.

Тут брязнула клямка — скрипнули двері.

Хуржик відскочив до столу, в думці кленучи стару, що так невчасно приперлася, а руками розгладжував вуса, удаючи, що струшує з них крихти написника.

Однак стару Параску важко було обдурити. Вона відразу помітила знічену, заплакану дівчину, її виставлені наперед лікті, розкуйовджені коси і розгубленість та страх в очах. Та й Хуржик був якийсь сам не свій — побагровілий, збентежений. ховав очі під робленою посмішкою.

Параска сухою, темною рукою підняла Катрине підборіддя, суворо запитала:

— Що трапилося? Чого плачеш? Дивися сюди!

Катря, однак, відвернула лице, і слізи з її очей потекли ще дужче.

Параска підступила до Хуржика.

— Що? Нашкодив уже, мов кіт? Га? Ось як візьму кочергу!

Вона і справді оглянулася в куток до печі, де стояли рогачі та кочерга, але не кинулась туди, а лише стукнула кулаком об кулак перед самим носом у господаря, ніби й справді збиралася бити його. Хуржик стояв злий, побуряковілий, однак мовчав. Парасці він ніколи не перечив. Ще з того часу, коли почав півпарубком наймитувати у

Сороки, вона, літня вже і одинока жінка, взяла його під свою опіку, прала його наймитські лахи, підгодовувала з хазяйського стола, доглядала, коли хворів, і він проникся до неї синівськими почуттями, яких зроду не мав до рідної матері та до батька, бо ті померли рано. Ставши після Сороки господарем, взяв її до хати, виділив кімнату, і Параска, старіючи, при хворій господині стала з його мовчазної згоди повноправною розпорядницею в хаті.

Хуржик винувано усміхнувся.

— Що ти, Параско? Чим я нашкодив? Який я кіт! Вигадуєш!

— Як чим? Зобиджаєш дівчину! Сироту! Ось візьму та розповім Ганні — тоді побачиш!

— Ха! Налякала!

— Знаю, що цим тебе не злякаєш. Взагалі, нічим зараз тебе не злякаєш! Бо запанів! Аякже! Та треба ж мати совість! А ти її втратив!

— Ну, Параско, це вже мені обридло! — Хуржик розсердився, але зразу ж і спохватився: — А Ганні казати нічого не треба. Навіщо турбувати хвору нікчемними вигадками!

— Гаразд, не буду, — погодилася стара. — А ще приставатимеш до дівчини, тоді начувайся, всі Лубни знатимуть! Іди!

Хуржик пошкріб потилицю, глипнув на Катрю, що, паленіючи від сорому, стояла біля судника, і мовчки поколював із кухні.

8

На масницю Лубни загули, завирували, як вулик, коли з нього виходить рій. До Хуржикового двору долітав веселий людський гомін, голосний передзвін лубенських церков, яким вторував басовитий дзвін Мгарського монастиря. То тут, то там спалахував дівочий та парубоцький сміх, лунали пісні, заливалася троїста музика.

Подоївши корів, Катря несміливо звернулася до хазяїна, що зустрівся їй біля колодязя:

— Дядьку, сьогодні неділя, — дозвольте піти до обідні. Та й... погуляти трохи.

Хуржик незадоволено глипнув на Івася, що, почувши ці слова, повернув до нього, хрипко відповів дівчині:

— Іди! Та не барися! Щоб після полудня була вдома!

Івась і собі заїкнувся:

— А мені можна?

Хуржик гримнув:

— А ти завтра підеш... Не можу ж я відпускати вас одночасно! Ось і Василь відпросився. А хто ж біля живності ходитиме? Я?

Івась не здавався. Голос його окріпнув:

— Я все зроблю! На крилах літатиму, а все попораю.

Встигну! І напою, і погодую, і дров до хати занесу! Тільки дозвольте!

Хуржик поплямкав губами, роздумуючи. Йому не хотілося відпускати Івася разом з Катрею, бо помітив, що між ними зароджується справжнє кохання. А що тоді, коли

розгориться? Чи погодиться Катря піти за нього, за старого? Чи ждатиме, поки він овдовіє та ще поки рік мине після смерті Ганни? Молоде — дурне! Не знає, де його щастя, а вистрибне за голяка та й змарнує з ним своє життя у наймах... Але й не пустити наймита на свята, коли всі Лубни веселяться, незручно і боязко. Дуже вже безвідмовний і роботящий Івась! Що не загадай — виконає, будь-яку роботу — зробить. Та й силу має неабияку — працює за трьох. Шкода було б утратити такого наймита. Перший-ліпший хазяїн відразу підбере його!

— Гаразд. Попораєшся — йди! — буркнув незадоволено. — Та дивись мені — без пустощів!

— Дякую, — зрадів Івась і миттю метнувся до волів.

Катря одягнула святкове вбрання, глянула в хазяйське дзеркало, що висіло в кухні на стіні, — залишилася задоволена. Гарна! їй-богу, гарна! Ані бурякового квасу, щоб придати щічкам рум'янцю, не треба, ані сажі, щоб підмалювати брови! А про очі і говорити не доводиться — такі темні, глибокі, загадкові. Це від покійного батька — красень був козак! Кажуть, як дочка в батька вродиться, то щаслива буде. Чи то ж правда?

Вона висмикнула з-під хустки і напустила на лоба жмут чорного волосся і вийшла з хати.

Івась вигонив волів на водопій — помахав їй рукою.

— Я не забарюся! — і, оглянувшись, тихо додав: — Боже, яка ти гарна!

У Катрі солодким щемом зайшлося серце, очі спалахнули радістю.

— Я буду біля церкви, — кинула приглушено і швидко попростувала до воріт.

Посеред Лубен, на ярмарковому майдані, вирував людський натовп. Хто йшов до обідні, хто поспішав до яток, щоб поласувати солодкими марципановими коржиками чи випити чарчину оковитої та закусити перед великим постом ковбасою, а хто молодший — під звуки троїстої музики садив у колі веселих глядачів, що теж притупцювали на морозі, вогнисто-запального гопака. З вулиць Монастирської та Пирятинської виїздили на завітчаних стрічками санях-козирках ряджені — з бубном, піснями, сміхом. Їх годі було впізнати: обличчя розмальовані, кожухи вивернуті вовною назовні, на головах у дівчат — вінки з зеленої омели, а в хлопців замість шапок то макітра, то лозова верша, то висушена козлина шкура з гострими ріжками, що нагадували чортячі.

Сміх, гам, вереск.

Катря пропхалася наперед. Усе тут для неї було нове, незвичне: і люди, і їхній одяг, і ряджені, і жаровні, на яких шкварчало м'ясо у власному жиру, і численні ятки, де продавалася всіляка всячина — аби гроші!

Грошей у неї не було ані шеляга, тому вона не підійшла до яток, хоча її приваблювали барвисті стрічки та хустки, гребінці та дзеркальця, а зупинилася біля танцюристів. Спочатку їх було кілька пар, та, видно, танцювали вони вже давно, бо з останніх сил товкли утоптаний до блиску сніг ногами, а на їхніх розгарячених лицах висіявся дрібний піт. Скоро ті пари одна по одній вийшли з кола — залишилась одна. Це було двоє молодят — хлопець та дівчина. Вони теж стомилися, але ще тримали

фасон — поскидали кожушки, парубок і шапку-бирку шпурнув у гурт — і робили такі колінця, такі вихиляси, що натовп схвально загув, а музики припустили ще швидше.

Та Катрі не довелося додивитися до кінця цей несамовитий танок. Раптом їй на плече лягла чиясь рука.

— Катре!

Вона оглянулася. То був Василь.

Хлопець, по всьому було видно, відчував себе ніяково, однак в його очах світилася якась відчайдушна рішучість, що збентежила дівчину.

— Чого тобі?

Веснянкувате Василеве обличчя взялося плямами.

— Зрадів, що побачив тебе... Чого нам тут стовбичити? Ходімо краще марципани їсти! — і потягнув її з гурту.

Катря не опиралася, бо боялася розгнівити цього дещо дивакуватого хлопця, котрий, як хазяйський син, мав, на її думку, над нею якусь владу.

Він підвів її до ятки і кинув молодиці, що визирала звідти, п'ятака.

— Марципанів нам! — і простягнув пару коржиків дівчині.

— Їж! Смачно!

Вони відійшли вбік.

Катря несміливо відкусила шматочок коржика, що справді був смачний, солодкий, з присмаком мигдалю. Та незвичайність того, що зараз відбувалося з нею, вражала і тривожила її, а тому було їй не до коржика. Краще б піти звідси, розстатися з хлопцем, що, похрумуючи марципана, якимось дивно і напружено дивиться на неї. Від того погляду їй було незатишно і тривожно. Але піти не могла. Ноги ніби приросли до землі. Що він намислив? З якої речі пристав до неї, до наймички? Невже і він, як і його батько, думає, що коли вона служить наймичкою у них, то з нею можна поводитися як з якоюсь річчю?

Тим часом Василь не спускав з неї свого пильного погляду, в якому то загоралася якась відчайдушна юнацька рішучість, то в ту мить, коли, здавалося, він зважиться сказати щось важливе, та рішучість зникала і натомість в очах з'являвся страх.

Врешті Катря опустила руку з марципаном вниз і хотіла піти від нього, і тоді якимось хрипко, задерев'яніло прозвучав його голос:

— Катре, не тікай! Я кохаю тебе! І хотів би взяти тебе за жінку!

Це було так несподівано, що Катря остовпіла і не знала, що йому відповісти. Злякався своєї сміливості і Василь. Він почервонів і від того збентежився ще дужче.

Так і стояли вони одне проти одного мовчки, оторопілі і вражені тим, що сталося. І ніхто перший не наважувався порушити це прикре мовчання.

Першою спохопилася Катря.

— Василю, — промовила вона якомога м'якше, — що-бо ти говориш? Ти хазяйський син, а я наймичка. Схаменися! Хіба я тобі рівня? Хіба тобі потрібна така батрачка, як я? Та ти тільки тюкни — і за тебе піде перша-ліпша лубенська красуня-багачка! Не рівня мені!

Василь здригнувся і, ніби прокинувшись після важкого сну, схопив її за руки — гаряче прошепотів:

— Не треба мені ніякої багачки! І красуні не треба! Ти моя красуня! А що найми́чка — то не біда! Будеш господинею! Та ще якою!

Він щосили стискав її пальці, немов хотів підкріпити цим свої слова, аж Катрі стало боляче.

— А що скаже батько? — спитала дівчина тихо, пригадавши зали́цяння старого Хуржика і мимоволі червоніючи від тієї згадки. — Та він і слухати не захоче про твоє женихання до мене!

— А я й не питатиму свого старого! Сам дорослий уже!

Нарешті він помітив, що Катря кривиться від болю, і відпустив її руки. Катря похукала на задерев'янілі холодні пальці і заперечно похитала головою.

— Ні, Василю, не можу я дати тобі обнадійливу відповідь. Все це так несподівано трапилося, якось хватопеком, що мені аж страшно стало. Ні сіло ні впало — і раптом заміж! Хіба ж так буває? Це ж ти не марципана з'їсти запрошуєш, а прожити всеньке життя... Ні, страшно це! Просто неймовірно! Не вкладається в голову!

— Катре! — з відчаєм у голосі вигукнув парубок. — Ну, може, я й справді поспішив, сказав хватопеком. Але це тільки тобі так здається, бо ти ж не знала моїх почуттів. А я тебе покохав з першого погляду, як тільки побачив на нашому дворі. Побачив — і сказав сам собі: "Ось, Василю, твоя суджена, твоя доля!" І чим довше приглядався до тебе, тим твердішим ставав мій намір побратися з тобою. Врешті я зрозумів, що жити без тебе не зможу, — і ось наважився сказати тобі. І не кажи — ні! Бо страшно подумати, що буде! Страшно подумати!

— Що ж буде?

— Не знаю. Але серце мені віщує, що з нами може трапитись велике лихо.

— О Боже!

— Без тебе я жити не зможу! Це ти повинна знати!

— Ти мене просто лякаєш... Не кажи так!

— Я не лякаю, а кажу правду. Хіба не бачиш, що я останнім часом не живу, а горю, згораю... Через тебе... Тому й наважився сказати про це сьогодні. Сказав би й раніш — так вдома незручно. Кинеться всім у вічі. А тут побачив — і не втримався... Тепер ти все знаєш. Виклав тобі свою душу, як перед Богом, і від тебе тепер залежить, чи будемо ми обоє щасливі, чи ні.

Катря підвела до нього очі. Глянула пильно — і ніби побачила його вперше. Хлопець як хлопець — не красень, але й не поганий. Високий, худий. Але скільки таких вісімнадцятилітніх бувають і високими і худими, як жердина! Тільки в очах якийсь тривожний блиск та в обличчі неприродна блідість, що можна було пояснити тим станом, в якому вони обоє знаходились.

— Ой Василю, ти ще більше мене лякаєш. Давай забудемо цю розмову, ніби її й не було! Я вірю, що я тобі сподобалася, і це мене тішить. Але ж цього мало.

— А що ще треба? Скажи — і все, що в моїй змозі...

— Бачиш, я хотіла б і сама покохати кого-небудь...

Василева голова сіпнулася. Він так міцно стиснув зуби, що стало видно, як задвигалися під його блідою тонкою шкірою тверді жовна.

— Я ждатиму, поки ти покохаєш мене! Ждатиму, скільки потрібно буде! Навіть якщо вийдеш за іншого заміж, ждатиму, поки станеш удовицею, а таки будеш моєю! Знай це!

Він промовляв глухо, з якимось відчаєм у голосі, а потім круто повернувся і швидко пішов геть.

9

Катря довго стояла розгублена, приголомшена цією зустріччю з Василем і розмовою з ним. Господи, думала вона, ще тільки цієї напасті мені не вистачало. Мало, що старий Хуржик зиркає, мов кіт на сало, то треба ж, щоб і син почав приставати зі своїм коханням. І обидва навіть не заїкнулись про те, чи лежить її серце до них, ніби вона не жива людина, а якась бездушна деревина. Мовляв, що там питати про почуття якоїсь наймички, батрачки! Голодранка, вона щаслива буде стати дружиною багатія! Прийде на все готове! Стане господинею на всі Лубни! Хіба дурна буде відштовхувати щастя, що само йде до рук?

Сумна усмішка промайнула на її устах.

Який, одначе, холодний і жорстокий світ! Які безсердечні в ньому люди! Що батько, що син — одного поля ягоди! Страшно їх! Вони ні перед чим не зупиняться, аби лиш домогтися свого. І жоден не сказав ласкавого слова, не поцікавився, як ти живеш, чи видужала мати і чи має що їсти. Адже вже другий місяць кінчається, як була вдома, як відвезла їй трохи харчів, а ніхто не запитав, що там, як там. Може, знову з голоду пухла б, коли б не Івась, котрий, вдруге їдучи по сіно на луг, тайкома від господаря набрав борошна та сала і відвіз у Мацьківці.

Згадавши про Івася, вона трохи заспокоїлася. На душі стало тепло. Який хороший він, який добрий і уважний! І, здається, кохає її, хоч і не каже про це. Чи то соромиться, чи жде слушного часу.

— Однак чого ж я тут стою? — промовила сама до себе. — Я ж обіцяла йому, що буду в церкві!

Церква Святої Трійці була невелика, дерев'яна і стояла неподалік від ярмаркового майдану. Тут було ще більшлюдно, ніж на ярмарку, але того гамору, що там, не чулося, бо зібралися переважно бабусі та дідусі з онуками.

З відчинених дверей доносився спів півчих та глухуватий голос старенького отця Гервасія. Жив він по сусідству з Хуржи́ком і щоранку дибав до заутрені та щовечора до вечірні. Якось, зустрівши її на вулиці, запитав:

— Чия ти, дівчино?

— Хуржи́кова, — відповіла вона, не вдаючись у пояснення.

Священик здивувався.

— Я хіба у Хуржи́ків є дочка?

— Та ні, наймичка я, панотче, — зніяковіла Катря.

— А-а, наймичка... Шкода, що не зайшла до мене. Мені теж потрібна наймичка. Тобі у мене було б добре!.. Господарство в мене невелике...

Це було делікатне запрошення, і Катря пошкодувала, що не має права піти від Хуржика, бо заборгувала йому за харчі для матері.

— Дякую, панотче. Мені справді у вас було б ліпше. Та зараз я не можу піти від господаря...

— Розумію, розумію, — відразу погодився панотець. — Злидні завели в кабалу, а вибратися з неї, як і з ями, нелегко. Та все ж зумій, дівонько, вибратися!

Катря зітхнула. Справді, нелегко. Запряглася в ярмо — та й, мабуть, на все життя!

Вона заглянула в притвір, щоб якось протовпитися в церкву, але там було повноповнісінько парубків. Ще чого доброго піднімуть на глузи. Не вирвешся. Тому облишила цей намір. Відійшла до церковного фарбованого паркана і сіла на лавочку.

Задумалася. І все про одно і теж — про батька і сина Хуржиків. Ой, заплутають вони її! Відчуває серце — не добром усе це скінчиться. Не добром! Ославлять на всі Лубни — і виженуть, мов собаку! Що тоді, Катре? Як жити? Що буде з нею самою, з матір'ю?

Раптом почула, що поряд хтось присів. Підвела голову, глянула — Івась. Як завжди, у своїй незмінній розхристаній свитині, шапці-бирці та зашкарублених ялових чоботях, — видно, з хазяйської ноги.

— Ось і я! — промовив він стиха. — Не забарився — все попорав. А Хуржик однак не хотів відпускати, та я сказав йому: "Не пустиш — однак піду, але вже назовсім! Не тільки світу, що в вікні..." Відразу пом'якшав і відповів: "Ну, йди вже, йди!.. Та повертайся завидна!" І чого він став такий лютий, немилосердний? Ніби гедзь який укусив його!

Катря несподівано уткнулась обличчям йому в плече — заплакала. Івась оторопів.

— Ти чого? Перестань! Люди ж дивляться!

Ніхто на них не дивився, але людей довкола справді було багато, і Івась трохи відсунувся від дівчини.

Катря рукою витерла на обличчі сльози.

— Нічого, Івасю, ти не знаєш!.. — прошепотіла сумно.

Івась стиснув у своїй гарячій долоні її холодні пальці.

— А що я повинен знати?

Катря вивільнила руку.

— Довго розповідати.

Івась надув губи.

— Як довго, то й не починала б... А почала — розповідай!

— Тут, на людях, та й ще коло церкви, не хочу. Ходімо куди-небудь!

— Ну, ходімо! — Івась устав. — Якщо хочеш, покажу тобі козацьку фортецю та Сулу.

Вони перейшли на Ярмарковий майдан, добралися по Пирятинській над гору і ступили на перекидний міст, що з'єднував місто з фортецею. Звідси відкривалися засніжені засульські далі та Засулля з Солоницею. Над Сулою, за гаєм, блищала проти

сонця гола Лиса гора. Попереду, на горбі, вивищувалася полкова козацька фортеця.

Влітку тут, мабуть, було гарно, але зимовий краєвид був білий, згладжений, одноманітний і навівав тугу.

Катря зупинилася на мосту, схилилася на перила і заплакала знову.

Івась схилився до неї.

— Ну, що з тобою? Чого ти? Я образив тебе?

Катря підняла заплакані очі, крізь сльози усміхнулася.

— Ні, ти мене не образив.

— То в чім же річ?

Катря почервоніла.

— Хуржики пристають — і батько, і син.

Івась зблід, задерев'янів на виду.

— Хуржики? І старий, і молодий? Та пошли ти їх до чорта!

— Легко тобі сказати.

— Ну, якщо боїшся, то я пошлю! Та ще й не так!

— А при чому ж тут ти?

— Як — при чому? Катре! Хіба не розумієш?

— Не розумію.

Івасеве обличчя почало поволі рожевіти. Він зніяковіло пробубонів:

— Ну, я думав, що ти давно здогадалася... Я ж кохаю тебе, Катrusю! Розумієш — кохаю!

Катря прихилила голову до його грудей, прошепотіла радісно:

— Голубе мій! І я тебе... Ось тобі хрест! І ніякі хуржики тепер мені не страшні!

Вона перехрестилася і знову припала до нього. А Івась узяв її голівку в руки і почав цілувати — і в рожеві щічки, і в ясні очі, і в малинові вуста.

— Люба моя! Єдина! Я такий щасливий!

Вони обоє були щасливі і довго ще стояли на перекидному дощаному мосту під стрімкими валами козацької фортеці. І хоча тут повівав дошкульний морозний вітерець, їм було тепло: їх зігрівало щире юне кохання.

Лиш коли сонце сіло за дахи будівель на горі, Катря сплеснула руками.

— Ой Боженьку! Як пізно вже! Ходімо, Йвасю! Бо Хуржик, мабуть, давно виглядає нас і зичить нам чортів і в живіт, і в печінку!

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

1

Великдень видався ранній, але сніги вже зійшли з землі, і люди раділи весні.

У понеділок, на другий день Великодня, в корчмі бунчукового товариша Михайла Оріхівського зібралися лубенські та засудьські чумаки.

Зібралися вони на раду, — тому сторонніх у корчму не пускали. Платили оптом — за вечір.

За довгим столом, заставленим різними наїдками, жбанам з пивом, череп'яними кухлями, чарками та плесковатими пляшками з горілкою, сиділи поважні чоловіки — в

сукняних чумарках, підстрижені "під макітру", трохи вже захмелілі, і вели розмову про наступну поїздку до Криму по сіль.

На чільному місці, бо був найбагатший і споряджав у дорогу десять паровиць, сидів Хуржик, жував солонувату тараню і, запиваючи холодним пивом, з внутрішньою тривогою чекав хвилини, коли можна буде розпочати мову про отаманство. Як і в попередні походи до Криму, і тепер йому дуже хотілося стати отаманом чумацької валки, бо мав характер самолюбний і владний. Не терпів, коли над ним хто-небудь верховодив. Однак знав, що чумаки, пам'ятаючи з власного досвіду його крутий норов, можуть на цей раз обрати когось іншого. Ну, хоча б Пилипа Зайця, теж не бідного чумака, чи Трохима Задою, котрий уже приміряється до отаманства, бо, ще коли сідали за стіл, ніби ненароком, обмовився, що нині бере в дорогу десять возів, тобто не менше, ніж він, Хуржик. Отож треба якось випередити обох та й прихилити до себе тих, хто не може чи не хоче перейти йому шлях.

Помітивши, що пива в жбанах залишилося на денці, а пляшки стояли порожні, він гукнув до молодії шинкаревої дочки:

— Гей, шинкарко, чого стоїш? Хіба не бачиш, що посуд сухий — ні пива, ні горілки вже не стало? Ось на червінця та принеси нам з льоху, щоб холодніше було! Та й смаженини підкинь у миски, щоб було що покласти на зуба! Та ще й в'язку тарані не забудь! Щоб усі знали, як гуляють лубенські чумаки! Нічого не шкодуй! Я плачу!

Чумаки схвально загули:

— Ой, як добре! Оце так утнув Семен Михайлович! Далебі, не поскупився!

А коли шинкарка поставила на стіл пляшки та дерев'яне відерце з холодним пивом, а в миски вивернула зі сковороди запашні шматки підсмаженої золотистої ковбаси, молодий засульський чумака Терентій Кваша, відомий у всій окрузі співак і вигадник, раптом заспівав:

Славно, браття, славно,

славно, браття, жить!

З нашим отаманом

не доводиться тужить!

Тут же пісню підхопили всі, хто сидів за столом, і в стелю ударив могутній грім приспіву:

З нашим отаманом

не доводиться тужить!

Співав і Хуржик. А коли пісня скінчилася, запитав ніби між іншим:

— До речі, браття, чи не пора нам подумати над тим, хто очолить нашу валку? Кого отаманом оберемо? Яка ваша думка? Та перед тим, як сказати слово, давайте промочимо горло, щоб у ньому це слово не застряло!

Це сподобалося всім. Налили в чарки — випили, закусили ковбасою. А Терешко Кваша ударив долонею по столу.

— Браття, та якого ліпшого отамана, аніж Семен Хуржик, нам треба? Га? Адже не раз уже водив нас до Криму і благополучно приводив додому! Своє отаманське діло

знає! Справедливий! Не скупий! Не знаю, як хто думає, а, по-моєму, ліпшого не зіскати!

Чумаки загули знову:

— Ні, ні, не зіскати! Хай Хуржик буде нашим отаманом! Ми віримо йому!

Хуржикові від радощів перехопило подих, але, як належить у такому випадку і зважаючи на старовинні чумацькі звичаї, почав відмовлятися:

— Не заслужив я, браття, такої честі! Їй-богу, не заслужив!

На це вже добре захмелілі чумаки ревнули:

— Заслужив, батьку! Заслужив!

— Та й щось старіти я став, панове товариство! — не здавався Хуржик, бажаючи, щоб його попросили ще раз. — Може б, молодшого обрали? Га?

— Ти ще не старий, Семене! — заперечили чумаки. — Перша-ліпша дівка побіжить за тобою, аби тільки гукнув! А молодому отаманувати рано — хай спочатку розуму набереться!

Далі відмовлятися не годилося, тому Хуржик підвівся і, вклонившись, сказав:

— Дякую, братія, за довір'я. Ось вам хрест, — він перехрестився, — що порядкуватиму в дорозі справедливо, нікого не кривдячи. І мій перший наказ: як тільки заврунеться трава і буде паша для коней та волів, так і виступаємо! Кожен до того часу хай заготує все необхідне для далекої дороги: сухарів, пшона, гречаної крупи, сала, кремін'я і кресало, запасні осі. Що там ще?

— Знаємо! Знаємо! — закивали головами чумаки. — Не вперше!

— Ну, якщо знаєте, то Бог вам на поміч! Тоді, Терешку, промочи пивом горло та й заведи нам нашої, чумацької!

Терешко ковтнув з кухля, підпер щоку кулаком і тихо завів:

Ой, горе тій чайці,

чаєчці-небозі,

що вивела чаєняток

при битій дорозі.

Чумаченьки ішли —

чаєняток найшли,

мале гніздо розтоптали —

чаєнят забрали...

Пісня була сумна. Терешків тужливий голос залітав у саме серце, але в Хуржиковім серці було радісно. Наступає весна красна, а з нею простелиться нелегка дорога до Криму. Нелегка, однак люба кожному справжньому чумакові. А особливо коли ти не просто чумак, а отаман цілої валки і під твоєю рукою буде кілька десятків готових на все молодців!

Він і собі на радощах приєднав свій голос до пісні, що була до душі кожному чумакові.

Додому Хуржик приплентав добре напідпитку. Була вже глуха ніч, коли зайшов на

підвір'я. Собака вискочив з будки, радісно заскавулів, стрибав на груди, лащився, як дитина. Хуржик погладив його за вухами, п'яно заварнякав:

— Що? Радієш? Любиш господаря? У-у, ти мій хороший песику! Один ти мене розумієш! А більше — ніхто! Один ти за мене душу покладеш! І захистиш, коли що! А більше — ніхто! Дай я тебе поцілую! — і нахилився до собачої пащі. Той лизнув його по губах мокрим гарячим язиком. — Отак! Бачу, бачу, що ти не тільки любиш мене, а й поважаєш... Як добрий друг!

Він би й ще варнякав, та раптом почув, як брязнула клямка біля стайні, де жив у комірчині Івась, і помітив, що з дверей шмигнула невисока дівоча постать.

Катря!

Гострою швайкою кольнуло в серце. Катря була у Івася! Його вимріяна Катря, його наймичка вечорами, криючись від нього і від усіх, тайкома навідується в хатину до парубка!

Темна кров шугнула йому в голову. Шалена лютя, що враз роздерла йому груди, скаламутила розум. Він відштовхнув від себе ногою собаку, що ображено заскавулів від болю, і притьмом рвонув напередими дівчині.

Переїняв посеред двору, шарпнув за плече — аж дівчина заточилася і злякано скрикнула. Дихнув на неї горілчаним перегаром.

— Ах ти, стерво! Шльондра! То куди це ти вчащаєш? Як ти посміла! Та я задушу тебе ось тут на місці, як щеня! — і довгими цупкими ручищами щосили здушив дівчину у ведмежих обіймах.

Катря закричала:

— Люди-и! Рятуйте!

— Цить! Замовкни! Бо тут тобі й смерть буде! — ревнув розлючений Хуржик, сам не усвідомлюючи до ладу, що діє.

Та в ту ж мить відчув, як чийсь міцні руки охопили його ззаду і здушили так, що захрускотіли ребра. Він випустив Катрю, вигукнув:

— Хто тут? Хто сміє? Пустити!

Над вухом почувся твердий Івасів голос:

— Я смію, дядьку Семене! Я! Ось як пожбурю тебе на землю, то й не встанеш! Тоді знатимеш, як чіплятися до дівчини! Старий шкарбан!

Хміль ураз випарувався з Хуржикової голови. Він і сам мав неабияку силу, а тут відчув, що вирватись із Івасєвих рук не зможе. Парубок стиснув так, що й не дихнути.

— Пустити!

Івась послабив обійми — відступив на крок. Хуржик полегшено зробив повний вдих і зарепетував на весь двір:

— Розбійнику! Харцизяко! На кого руку здійняв? На свого господаря? На свого благодійника? Та знаєш, що я з тобою зроблю? В холодну посаджу! Під суд! У москалі[1] віддам! У Сибір! Згниєш там, мов падло! Я так тобі цього не прощу!

Заглушений люттю і власним криком, він не почув скрипу хатніх дверей і не помітив, як на ганок вискочили перелякані син Василь та стара Параска. Простоволосі,

в білих полотняних сорочках, взуті на босу ногу, бо схопилися з постелі зопалу, почувши крик, вони завмерли з несподіванки. Думали — справді якісь розбійники напали, а виявилось — усі свої: батько, Івась, Катря. Але чому вони підняли такий крик, таку колотнечу? Що стряслося?

А Хуржик і далі біснувався. Серце його клекотало гнівом. Тепер його гнів був направлений проти Катрі, що стояла похнюплена віддалеки.

— А ти, дівко, розпуснице! Отак ти віддячуєш своєму благодійнику, котрий рятує тебе і твою матір від голодної смерті? Що надумала! Піти вночі до парубка! Вижену геть, щоб і ноги твоєї тут не було! Але спочатку відроби мені борг! Не думай, що вже розрахувалася зі мною!

— Семене! — подала голос з ганку Параска. — Ти чого розкричався? Чого серед ночі людей чудуєш? Напився — то йди спати! І нас розбудив, і сусіди, мабуть, посхоплювалися. Дивуються — що там у Хуржика зчинилося? Чи не пожар? Та й Ганна стривожилася, бідна! Йшов би ти в хату! А то знайшов причину для гвалту — дівчина вибігла до парубка на побачення! Чи й не дивина!

Стара відразу здогадалася, чому господар так знавіснів, та при Василеві не хотіла розкривати тієї таємниці. Їй і невтямки було, що Василь уже й сам здогадався, чому батько такий розлютований. Здогадався — і вжахнувся. Івася він по недосвідченості юнацькій не сприймав усерйоз, бо в голові його не вкладалося, щоб молода, гарна дівчина, якщо не дурна, могла віддати перевагу голодранцю-наймиту перед хазяйським сином, що мав колись успадкувати таке велике господарство. А ось батько... Мати, по всьому видно, довго не протягне, і він стане вдівцем. А що тоді?.. Звичайно, тоді він матиме повне право одружитися з ким захоче. Навіть і з Катрею.

Коли в його голові блискавично сяйнули ці думки, йому, незважаючи на нічну прохолоду, враз стало жарко. Світло в його душі померкло, погасло, холодною гадиною заповзла в серце безнадія.

Несподівано для самого себе він раптом вигукнув:

— Тату, ану перестань кричати! Зайди в хату! Сором який!

Голос його був різкий і вимогливий — аж старший Хуржик рота роззявив з подиву. Це вперше в синові проявився твердий батьківський характер.

Хуржик востаннє кинув злий погляд на Івася, погрозив йому кулаком і поколивав до хати, а проходячи мимо Катрі, суворо буркнув:

— А ти чого стовбичиш? Геть мені спати!

3

Ранок був безхмарний. Івась схопився зі своєї солом'яної постелі задовго до того, як за Сулою піднявся край неба і бризнули на землю малиново-гарячі промені сонця. Він був певен, що Хуржик вранці вижене його з двору, однак, як завжди, напоїв усю живність, погодував корів, заклавав коням сіна, а волам — трясянки, тобто суміші вівсяної та гречаної соломи з сіном, і був немало здивований, коли побачив, як Хуржик вийшов надвір, потягнувся, пройшовся подвір'ям, і, жодного слова не сказавши наймитові, ніби й не було вчора між ними сутички, повернув до хати.

Вражений Івась аж зацікавився. З чого б це? Що трапилося? Чи задумав щось лихе і вичікує до пори до часу? Чи, швидше всього, дуже вже не хочеться самому братися за ту роботу, яку так старанно день у день виконує наймит?

А коли Параска покликала снідати і поставила посеред столу велику череп'яну миску з кулешем, а Хуржик, недбало перехрестившись, перший запустив у неї свою ложку, Івась зрозумів, що за ніч все чомусь перемінилося.

Їли всі мовчки. Про вчорашнє — ні слова. Тільки після сніданку Хуржик підвів на Івася очі.

— Ти ось що. Повитягаєш з возівні вози та мажі і передивисься ретельно. Де щось не так, полагодиш, підрихтуєш. Бо скоро ж — у Крим, по сіль! Особливо вісі та ярма щоб були справні! Та й усе щоб було справне — і колеса, і халабуди на вози, щоб дощі солі не розмочили, і казан — кашу варити. Все, все!

Івась дивувався. Ніби хто підмінив Хуржика. Ніби забув про вчорашню сварку. Яка тому причина?

Відповіді він не знаходив, а тому буркнув:

— Гаразд, усе зроблю. Не вперше, — і запитально глянув на Катрю, що сиділа навпроти.

Дівчина нерозуміючи здвигнула плечима. Видно, вона теж була вражена поведінкою Хуржика. Ждала вранці грози, а виявилось — її пронесло. Або, як кажуть, з великої хмари випав малий дощ.

Зустрівшись після сніданку на подвір'ї, на ходу перемовились.

— Що це сталося за ніч з Хуржи́ком? — спитав Івась.

— Не знаю, — відповіла Катря. — Чи п'яний був та проспався, чи надумав щось та прикидається невинним ягнятком... Не знаю.

— Ну, що ж, поживемо — побачимо, — філософськи завершив.

4

Тим часом у сім'ї Хуржиків ця історія мала своє продовження.

Зразу по сніданкові Василь зайшов до матері. Вона лежала на високих подушках — стогнала. На її блідих, аж воскових, щоках цвів хворобливий червіль-рум'янець.

Синове серце стиснулося від болю.

— Мамусю, як тобі? — кинувся він до ліжка, опустився на коліна і поцілував її холодні руки. — Ти снідала?

Вона погладила його по вихрастій чорній голові, як колись малого.

— Снідала, Василечку, снідала, — прошепотіла кволо. — Скільки мені треба! Спасибі Парасці — я доглянута... А ти чого прийшов? Кажі! Бачу — щось непокоїть тебе. По очах, по виду твоєму бачу. Ну?

Василь справді за минулу ніч змарнів, бо не спав ні хвилини. Розмова з Катрею на базарі дошкульно вразила його, а ще більше вразило несподіване відкриття, що батько спалахнув і розгнівався на Катрю та на Івася неспроста: кохає він дівчину! Кохає і має якусь надію на взаємність!

Цей здогад так вразив його, що він ще увечері ледве утримався, щоб не зайти до

матері і повідати їй про свої тривоги. Утримала лиш думка, що все це так її схвилює, як і його або й більше, і вона також не спатиме всю ніч.

— Матусю, я хочу женитися, — випалив він, зашарівшись та опустивши очі додолу.
— Прийшов порадитися з тобою.

Мати полегшено зітхнула.

— Ху! А я думала, у тебе якась біда. А це ж радість! Бог на поміч, сину!

Василь сів на ліжку, безнадійно махнув рукою.

— Е-е! Яка там радість!

— Що ж так?

— Немає взаємності.

— Хто ж вона? Я знаю?

— Знаєш. Катря.

— Яка Катря? Наша наймичка?

— Так. Вона!

— І ти в неї дуже закохався?

— Дуже! Жити без неї не зможу!

— А вона?

— Мені здається, вона любить Івася.

— Ну от бачиш! Та що ж нам робити?

— Поговори ти з нею, мамо. Невже вона така дурна, що піде за наймита?

— А батькові ти казав?

— Ні.

— Ну, от — і батькові не казав! А треба! Ти ж не сам собі живеш, а в сім'ї. Батьки повинні все знати і благословити на шлюб. Або відраяти.

— Ніхто мене не відраїть! А батько не дозволить!

— Звідки ти знаєш?

Василь зніяковів. Не казати ж матері про свою підозру! Він і не здогадувався, що мати своїм жіночим серцем давно відчула це.

— Знаю. Просто знаю — і все.

Мати промовчала, потім твердо сказала:

— Ану, поклич батька! Поговоримо всі троє — по душам!

Василь привів батька.

— Ну, що тут трапилось? — присів біля столу. — Болить щось?

— Поговорити треба, Семене, — сказала мати. — Василь хоче женитися!

— Що-о? — Хуржик аж рота роззявив, повернувшись до сина, втупився в нього чорними очищами. — Кого ж ти хочеш брати?

Василь почервонів і мовчав. На поміч йому прийшла мати:

— Катрю.

— Яку Катрю? Кажіть ясніше, Ганно!

— Та нашу ж! Наймичку! Яка ж тут ще Катря є? — і Ганна пильно глянула на чоловіка.

Хуржик здвигнув плечима, процідив крізь зуби:

— А ще чого він захотів? Наймичку! А жебрачки, що милостиню просить під церквою, не хоче? Не буде цього! Не буде йому мого благословення! Якщо хоче женитися, то будь ласка! Знайдемо дівчину з достойної сім'ї — і хай жениться! А наймичку брати — ні! Я не дозволю!

— Але ж, тату, нікого іншого мені не треба, — несміливо заперечив Василь. — А що наймичка — то й хай! Слава Богу, багатства у нас досить!

— Який ти розумний! А ти його надбав? — скипів Хуржик.

— Семене! — втрутилася в розмову Ганна. — Ну, що бо ти говориш! Ти ж не наймита збираєшся женити, а сина! Єдиного сина!

— Тому й не дозволяю, що це єдиний син, а не якийсь там наймит! Та з нас будуть усі Лубни сміятися!

— Ну, й хай сміються, — буркнув Василь. — Не дуже страшно!

— Тобі не страшно, а мені соромно буде.

— А кого ж ти хотів би мати за невістку, Семене? — спитала Ганна.

Вона розхвилювалася. Рожеві плями аж палали на її блідих щоках, сиві коси розмоталися по подушці, а змарнілі очі блищали хворобливим блиском.

Хуржик сердито гримнув:

— Та чи мало в Лубнах дівок? І з пристойних родин! Ну, хоча б у Оріхівських — яка гарна дівчина! За нею вони, мабуть, і корчму віддадуть...

— Дуже треба мені ваша корчма! — не здавався Василь. — Не з корчмою ж мені жити!

Останні синові слова боляче хльоснули Хуржика по серцю. Вони нагадали йому його власне женихання, коли він зазирнув на добро померлого хазяїна і одружився з його вдовою. Чи ж зазнав він щастя?

— Досить! Занадто ти розумний став! — і вдарив долонею по столу. — Ти ще молодий женитися! Молоко на губах не висохло, а туди ж! Та й не час! Мати хвора лежить, ледь жива. Я через тиждень-другий їду в Крим... А тобі приспічило!.. Викинь дурощі з голови! Іди! Розпустився!

Мало не плачучи від образи, Василь вийшов з кімнати і причинив за собою двері.

Ганна важко відкинулася на подушку, дивилася на чоловіка осудливо, навіть з гнівом.

— Ну, навіщо ти його так? Хлопцеві вже вісімнадцять літ — міг би й женитися... Чи, може, самому закортіло?

— Що-о? — Хуржик аж підскочив на стільці. — Ти знову за своє?

— Те, що чуєш! Василь теж уже помітив, як ти глипаєш на дівчину... Хоч би Бога побоявся! Хоч би смерті моєї діждався! Сором який!.. Я забороняю тобі думати про неї! Вона ж не пара тобі, бо ровесниця синові! А якщо не послухаєш, а зробиш по-своєму, я проклену тебе! З того світу встану — і проклену!

Хуржик схопився і кинувся до дверей:

— Тьху на тебе, дурноверха! — плюнув і вискочив з кімнати.

Весна радісно дзвеніла жайворонковими піснями, стріляла бруньками в золоте сонце і голубе небо. Земля одягалася в зелені шати. І чумаки все частіше навідувалися до Хуржика, питали:

— Коли ж вирушаємо, отамане? Чи не пора? У всіх уже все готово: закупили пшениці, меду та воску, полотна та сукна, щоб не їхати порожняком до Криму і щоб усе це продати з лихвою, найняли наймитів, заготовили харчів на дорогу... Ждемо твого наказу!

Хуржик зволікав. У нього теж усе було приготовлено до походу. Правда, замість пшениці він накупив пшона та гречаної крупи, а замість меду та воску — ковальських виробів: підків, ухналів, серпів та наральників, що високо цінувалися на кримських торговищах. Найняв іще двох наймитів — на підмогу Івасеві, який, звичайно, не міг сам упоратися з десятима мажами, розділеними на три "батових".

Отож усе було готове до походу. Затримувала Хуржика лише хвороба дружини, котрій останнім часом погіршало. Він з дня на день ждав її смерті, однак смерть не поспішала, десь барилася. І Хуржик мимоволі змушений був зволікати з від'їздом.

Врешті не витримав. У суботу ввечері зайшов у кімнату до хворої, присів на ліжку.

— Ганно, мені пора. Прийшов попрощатися.

Хвора заплакала.

— І ти залишаєш мене таку? Почекай! Я вже довго не протягну...

— Ну, що ти, Ганно! Чого ти так! Ти ще будеш жити! І мене діждешся з поїздки! А я тобі гостинців з Криму привезу — і кав'яру, і ізіуму, і хурми...

— Які вже там гостинці!.. — прошепотіла жінка ледь чутно. — Аби сам вернувся живий-здоровий! А як мене не застанеш, то доглянь нашого сина, Василя... Дитину мою...

— Догляну, — буркнув Хуржик. — Будь спокійна!

— А сам повдівствуй рік, а тоді женись... Ти ще не старий чоловік... Але молоді не бери, бо буде тобі лихо... Бери таку, як сам, — вдову...

— Ну, що ти себе хорониш, Ганно, раніше строку! Не думай такого! — вигукнув Хуржик, відчувши в серці несподівану жалість до вмираючої. А що вона помре скоро, у цьому не мав він сумніву, бо вже на ладан дихала.

— Е-е, відчуваю я, що це мої останні дні чи години...

— Ну, то прощай, Ганно! І не згадуй мене лихом! — Хуржик узяв її худу, холодну руку і поцілував.

— А може б, ти не їхав, Семене? — знову заблагала вона. — Хто мене поховає?

— Василь уже дорослий... Усе зробить як слід, — запевнив він вмираючу, не розуміючи, якого болю завдає їй. — А їхати я мушу... І втратився, і товариство жде...

Ганна знову заплакала.

— Ну, їдь! І хай тебе Бог простить!

Ранок у неділю видався теплий, безхмарний. За Сулою почав підніматися край неба

— там спочатку посвітлішало, зарожевіло, а потім запалало, запалахкотіло, мов на пожежі. І раптом з-за далекого темного обрію висунувся вузький серпик сонця і почав швидко рости.

Народжувався новий день.

Чумацька валка вже стояла на ярмарковому майдані, посеред Лубен, побіля церкви, — готова до походу. Попереду — три Хуржикові "батові", тобто кілька маж, пов'язаних між собою міцними вірьовками. Біля передньої мажі — Івась, посередині та в кінці "батових" — строкові наймити, яких Хуржик найняв на час поїздки в Крим, — молоді, дебели хлопці Пилип та Кирило. А далі, скільки сягало око, стояли мажі інших лубенських чумаків. Хто вів із собою три, хто п'ять возів. Але кожен чумака мав ще наймита або сина. Чи й двох наймитів, бо далека дорога вимагала важкої, безперервної праці. Обабіч валки, що ось-ось мала рушити, стояли родичі — батьки, матері, тітки, діти. Мовчазні лиця, сумні очі. Проводжання в таку далеку дорогу — то завжди прощання. І не завжди з надією на зустріч.

Коли сонце виглянуло з-за небокряу, Хуржик зняв шапку — перехрестився.

— Ну, з Богом!

Після того взяв з переднього воза сокиру, розмахнувся — і кинув на дорогу перед передніми волами. Це був прадавній чумацький звичай-ворожба. Потому двоє найближчих чумаків принесли долото та свердло і поклали поверх сокири, утворюючи хрест. Вони ж подивилися, як упала сокира: якщо лезом на схід — буде удача в дорозі, якщо на захід — чекай невдачі, на південь — повернуться чумаки з прибутком, на північ — і своє втратять.

— Браття, удача буде нам! Сокира дивиться на схід сонця! — загукали чумаки. — Рушаймо!

І тоді всі — хто йшов у дорогу і хто проводжав — стали на коліна, перехрестилися, почали прощатися. Останні обійми, останні поцілунки.

Хуржик обняв сина, тричі поцілував.

— Прощай, Василю! Бережи матір!

— Їдь здоровий, тату, — відповів Василь. — Хай тебе Бог береже!

Хуржик гукнув на весь майдан:

— Рушаймо, чумаки! Рушаймо! Час не жде! З Богом!

Скрипнули ярма — валка рушила.

Проводжаючи плакали, промовляли, напучували:

— Господи, благослови їх!

— Бувайте здорові!

— Дай, Боже, в час добрий!

До Івася підбігла Катря, потупилася, подала вузлика.

— Ось, тримай! Вишила тобі сорочку! І хай тебе Бог береже в далекій дорозі! Повертайся швидше — чекатиму! А то так на серці важко!

— Спасибі, люба! Чекай — прийду!

Він засунув вузлика за пазуху і лугою ляснув над волами.

— Гей, гей!

Стара Параска помахала рукою Хуржикові, що скочив на коня.

— Щасливої дороги, чумаченьки! Нехай вас Бог благословить і заховає від усього лихого: недоброго ока, злого пристрілу та від зайця, що перебігає дорогу!

Всі йшли за валкою, аж поки вона не виїхала з Лубен, а там ще довго стояли і махали руками, вигукуючи останні побажання:

— Господи, повстрічай в добрий час!

— Бувайте здорові!

— Хай вам щаслива дорога стелиться!

Врешті валка переїхала Тернівську толоку і, спустившись у глибокий узвіз, скрилася з очей.

Люди мовчки почали розходитися.

Тим часом чумаки обігнули Лису гору, переїхали міст через Сулу і понад річечкою Солоницею потягнули на схід. Верстви за дві від Сули, де на узвишші виднілися сліди старого, напіврозсунутого, зарослого бур'яном та дерезою ретраншементу, Хуржик дав знак зупинитися.

Це була перша на довгому шляху чумацька "станція", тобто зупинка. Буде їх ще безліч, але ця була особлива. Розпрягши волів і нагнавши їх на пологий берег, до водопою та до зеленої паші, чумаки зійшлися до ретраншементу, де стояв отаман. Коли всі зібралися, Хуржик сказав:

— Браття, а станьмо на коліна та пом'янемо славного лицаря українського, раба Божого Северина Наливайка, котрий разом з Військом Запорізьким, із людом православним, посполитим, з жінками та дітьми своїми билися тут до смерті, до загину з шляхетським військом гетьмана польського Жолкевського! Хай Бог береже його світлу душу!

Усі стали на коліна, перехрестилися. Потім сіли кружка на траві, і бувалий чумак Безкровний, колишній запорожець, промовив стиха:

— Пролилося тут козацької крові немало... Може, й сидимо ми зараз на чийхось кістках. Бо хто знає, що ховає під собою ця свята земля!

А Івась запитав:

— Дядьку Михайле, а чому саме тут повстанці Наливайка отаборилися? Чому вони не тікали далі — за Хорол, за Псло та Ворскло? Навіщо дали себе оточити? Адже ж і малому ясно, що з оточення вирватися важко, майже неможливо!

Безкровний подумав, розгладив вуса.

— Бачите, не все так просто, як молодому думається. От я, приміром, не раз і не два із запорожцями потрапляв у вороже оточення. Ну й що? І досі живий-здоровий. Бо ми окопувалися, витримували ворожий натиск, відбивалися, а потім або проривалися, коли ворог не чекав, або таємно вночі вислизали з табору і тікали... Так думали і наливайківці. Відступали вони здалеку, аж з Поділля, переправилися через Дніпро і попростували в незаймані степи — на Слобожанщину, що була нічисю землею. Там і думали поселитися, щоб жити слободою. Та під Лубнами раптом дізналися, що їх

наздоганяє Жолкевський... Що робити? Знялися повстанці — і за Сулу. Думали підпалити міст за собою, та мокре дерево не зайнялося, бо вночі пройшов дощ, і гусари Жолкевського услід за повстанцями переправилися на лівий берег Сули, а друге військо форсувало Сулу убрід під Лубнами і перетнуло шлях відступаючим на річці Войнисі, притоці Солониці. Отож повстанці, серед яких було багато, майже половина, жінок та дітей, змушені були окопатися і витримати багатоденну облогу, аж поки сили їхні не були вичерпані. Голод, хвороби, розбрат довершили справу. Не допомогли ні безмежне героїство, ні сміливі вилазки, ні кінні атаки. Табір упав. Наливайко був схоплений, відвезений у Варшаву і там четвертований посеред головного майдану столиці Речі Посполитої при великому збіговиську народу.

— Кажуть, у наливайківців була ціла бочка золота. Де ж воно поділося? — запитав хтось із молодих. — Невже ніхто ним не скористався?

— Чув і я про золото, — погодився Безкровний. — Кажуть, Наливайко, відчуваючи скруту, закопав його десь тут, а де — ніхто того не знає.

— Отже, воно під землею? — спитав той же голос. — От би знайти та відкопати!

— Га-га-га! — зареготали чумаки. — Чого Пилип захотів! Бочку золота! Що б тоді було?

— Та вже було б видно, що з ним робити, — відповів незворушно вайлуватий Пилип, Хуржиків наймит.

— Проциндрив би гарненько у шинку, та й по всьому! — докинув його напарник по наймах Кирило, насмішник і жартівник. — Ще й нас забув би до столу запросити!

— Я не твого батька син, — огризнувся той. — Був би мішок золота, тоді й побачив би!

— Годі вам пустословити! — гарикнув на них Хуржик. — Завели пустомелі! Трохи відпочили — тепер вози мазати!

Чумаки і наймити нехотя почали підводитися. Хтось буркнув:

— О! Починається чумацька неволя!

Справді, це була важка й набридлива робота. Кожного дня — двічі мазати вози. Однак кожен знав: не помажеш — не поїдеш! Тому хоча й нехотя, а побрели до своїх возів.

Пилип з Кирилом зупинилися біля своїх батових, а Івась глянув на господаря, ніби запитав: а як же мені — одному?

Хуржик прикрикнув:

— Гей, ви! Не кожен сам собі, а всі разом! Починайте з першої мажі!

Хлопці щось буркнули у відповідь, але ослухатися не посміли.

Івась витягнув з-під полудрабка міцний дубовий кілок, кинув хлопцям.

— Пилипе, я підніматиму воза, Кирило стягуватиме колесо, а ти бери мазницю та змащуватимеш вісь! Нумо, за роботу!

Мажа була важка, навантажена різним товаром, але Івась, підставивши кілок під переднє праве колесо, — а це було давнє чумацьке повір'я — починати з правого переднього, бо інакше жди поломки вісі, — легко підняв правий бік передка.

— Знімай, Кирило!

Кирило скинув колесо, власне, не скинув зовсім, а стягнув на край вісі, і Пилип швидко зачерпнув кописткою густої мазі, що пахла дьогтем і лоем, і змастив її. Після цього Кирило надів колесо.

— Готово! Опускай!

Івась опустил воза — перейшов до другого колеса. А їх же в десяти мажах аж сорок! Надірвеш пупа, доки змажеш! Та не раз, а двічі на день! Бо мастило довго не тримається: пісок і дорожня пилюка, змішуючись з маззю, перетворюються на справжній терпуг, що швидко переїдає дерев'яну вісь.

Та й саму дерев'яну мажу — і колеса, і передок, і задок, і дишель, окрім ярем, — чумак змушений двічі за похід змазувати дьогтем. Мабуть, тому чумацький віз і зветься мажею. Це — щоб від дощу дерево не намокало та щоб у ньому трухлявина чи шашіль не заводилися. Від того і ходить чумак весь вимазаний у дьоготь, а люди думають, що він сам свій одяг змазує дьогтем, щоб уберегтися від страшної хвороби — чуми, якої легко було захопити в Криму.

Коли всі колеса були змазані, наймити пригнали волів. Кожен віл знав своє місце і звично підставляв шию під ярмо. Однак були й норовисті — упиралися, намагалися втекти. У Івася був такий — по прізвиську Лисий, бо мав білу лисину на лобі. Ніяк не хотів ставати. Івась схопив його за роги і силоміць, підганяючи пугою, притягнув до ярма, примовляючи:

— Ший! Ший!

Тобто — шию, шию вставляй між чашовиною і підшийком! А коли Лисий таки вставив шию, швидко встромив у дірки залізну занозу.

— Не крутись мені! — і пригрозив пужалном.

Хуржик уже сидів у сідлі. Пересвідчившись, що всі воли уярмлені, гукнув:

— В дорогу! З Богом! Рушай!

Він рукою махнув Івасеві, що стояв біля передньої мажі, — і валка рушила.

Шлях попереду був багатьом знайомий. З Лубен — на Хорол, узвозом — донизу і поза Лисою горою на міст через Сулу, на Солоницю, а звідти — на Ромоданівський шлях, що вів до Кременчука, на переправу через Дніпро.

Валка виїхала з Солониці в степ і розтягнулася на цілу верству. Хуржик їхав верхи на коні. Серце його сповнювалося радістю. За багато років чумакування — спочатку наймитом, а потім і господарем — він полюбив це небезпечне, але прибуткове ремесло. Так, це було ремесло, бо чумакування потребувало і знань, і умінь, що давалися нелегко, і подолання багатьох небезпек. Та, окрім цього, воно п'янило свободою. Під тобою — безмежна земля, над тобою — безкрає небо, що припікає сонцем чи поливає холодним дощем. І ти серед цього безмежжя — маленька пташинка, вільна, але часто беззахисна. І це почуття волі та беззахисності перед природою, єднання з нею вельми подобалося Хуржикові. Не треба думати ні про землю, ні про сіножаті, ні про худобу та коней, ні про господарські будівлі. Все це залишилося далеко позаду, в минулому, а тут — степ та небо, сонце та вітер, ніч та день, а ще — безконечна дорога, поскрипування

коліс та ярем, запахи полину, чебрецю та квиління чайки над степовим озерцем. Воля!

Хуржик дише на повні груди, підставляє лице сонцю і легкому вітерцеві, що залітає під полотняну сорочку, і окидає поглядом валку.

А їй ні кінця ні краю! Голова вже сховалася попереду, а хвіст ще тільки виповз із долини. Та й не дивно: сто паровиць вирушало нині до Криму!

Риплять дерев'яні ярма, натужно сопуть сірі воли, похитуючи рогами. Плавню, поволі сунуть битим шляхом широкі мажі з халабудами і без них. Де немає халабуд, там лежить цупка попона, щоб накривати товар під час дощу.

— Все гаразд? Ніхто не відстав? — спитав Хуржик чумака, що проїздив мимо. — Ніхто не обламався?

— Бог милував, — відповів той. — Ніхто не відстав і не обламався.

— Добре! — кивнув Хуржик і помчав у голову валки.

Ось і його десять паровиць — попереду. Міцні воли, всі з халабудами, а в них повно різного товару: і ковальського, і кравецького, і шевського. Вироби лубенських, роменських та миргородських умільців високо ціняться на базарах Криму. За виручене і солі набере, ще й з лихвою повернеться. А головне... А втім, не треба думати про це головне.

Він відігнав нав'язливу думку від себе, як люту змію. Намагався навіть самому собі не признаватися, що вона вгніздилася під черепом і ось уже який день не дає йому спокою.

— Тьху! Згинь! Пропати! — спонукав спересердя в дорожню куряву. — І не баламуть душу!

Івась під'їздив до мосту через Хорол. Хуржик обігнав його. Став збоку.

— Ну, що — все гаразд?

Івась здвигнув плечима.

— Ніби все.

Після зимової сутички вони іноді перекидалися лише короткими, вкрай потрібними словами.

— На мосту візьми волів за налігач, щоб не злякалися чого-небудь та не шугонули разом з возом у воду!

Міст був без перил, і зауваження Хуржика було слухне. Івась став попереду мажі, взяв у руки налігача, що вільно висів у волів на рогах, і повів їх по нерівних і хистких соснових плахах, що враз заграли під колесами.

Поки не переправилася вся валка, Хуржик не зійшов з місця, слідкуючи за кожною мажею, а потім знову вирвався наперед і так уже і їхав до лісу.

На нічліг стали рано. Вибрали гарне місце під ліском, неподалік річки, вози поставили по старовинному козацькому звичаю колом, табором — один побіля одного, наносили з лісу сушняку — розіклали багаття і почали варити куліш. Кожен чумак мав свій казан — хто більший, хто менший, залежно від кількості наймитів. Але страву варили одну — традиційний чумацький куліш з гречаної або пшоняної крупи і засмажували салом або олією. Хліба набрали чимало — щоб вистачило на два тижні. То

дарма, що зачерствіє, — голодні чумацькі жорна все перетруть!

Поки наймити напоїли волів та пустили на пашу по зеленому лузі, куліш закипів, зварився. В надвечірньому повітрі запахло смачним духом. Кашовари гукнули:

— Хлопці, до вечері!

Вдруге нагадувати не довелося. Хто б де не був, відразу кидав роботу чи якесь заняття і мчав до казана з дерев'яною мискою та дерев'яною ложкою. Кашовари великим ополоником насипали в миски густого кулешу, а хліб кожен брав сам — по потребі, — і всі вмошувалися там, де хто хотів — ішов на берег річки, чи в ліс, чи до воза і там насичав свою зголоднілу плоть.

Івась отримав два ополоники, узяв окраєць ще свіжого, запашного хліба, випеченого Параскою, і, сівши під возом, у тіні, зачерпнув з миски гарячого кулешу.

Він добре проголодався, бо де той сніданок був! І тепер запихався смачною їжею — аж за вухами лящало.

Йому було не вперше їздити з чумаками, і він знав, що в дорозі натерпиться всього: і голоду, і холоду, і дощі періситимуть, і спека присмажить, а годуватимуть лише двічі на день — вранці та ввечері. Зрідка — в обід. Це коли дуже жарко і, щоб не мучити по спеці волів, вирушають у дорогу рано, по холодку, а опівдні, коли припікає, стають на спочинок і кашовари готують обід.

Коли почало смеркати, Хуржик сказав Івасеві:

— Сю ніч твоя черга пасти волів. Почнемо з себе, щоб не було нарікань. Дивись, щоб не розбрелися по лісу, бо вранці й не знайдемо. Зжени на луг — там паші вдосталь.

Івась не перечив. Знав — такий порядок. Узяв свитку, пугу і пішов до череди. Найбільш прудких волів, що вже добралися до узлісся, зігнав на луг. Хуржикового коня стриножив, а потім, простеливши на горбочку свитку, спокійненько улігся горілиць до зоряного неба, заклавши руки під голову.

З дитинства любив отак лежати вечором або вночі, дивитися на нічне густо-синє небо, на зорі та місяць і думати, думати, думати, згадуючи і те, що було колись, і мріючи про майбутнє. Сьогодні пригадав ті щасливі дні, коли був поводителем у сліпого кобзаря Йосипа Солошенка. Йому було тільки вісім років, як померли від віспи його батьки і він залишився круглим сиротою. Так трапилося вже, що не було в нього ні діда, ні баби, ні братів, ні сестер. Навіть хоч далекої тітки чи дядька не знайшлося. Куди йому податися, що робити? Спасибі, добрі люди не дали загинути, нагодували, доглянули якийсь час, а потім, почувши, що Йосип Солошенко, знаний на Лубенщині кобзар, шукає поводителя, привели до нього.

— Ось, діду, помічником тобі буде! Круглий сирота.

Старий простягнув руку, помацав голову, обличчя — запитав:

— Як тебе звати, малий?

— Івасем.

— Малий ти ще, Івасю, але скоро підростеш — і будеш впору. Залишайся в мене! Ти малий, а я старий і незрячий. От і будемо допомагати один одному. Згода?

Так і залишився він у діда Йосипа. Водив його по ярмарках та весіллях, навчався

грати на кобзі та співати. А що голос мав дзвінкий та сильний, то кобзар заохочував його до співу. І тоді на весь ярмарок лунала розлога і жаліслива пісня про Морозенка:

Ой, Морозе-Морозенку, ти славний козаچه,
За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...

Люди кидали торги, вози, мажі і валом валили на звуки кобзи і тієї пісні, ставали кружка, витирали сльозу, кидали в дідову шапку мідяки, а в торбину — хто що мав: і шматки хліба, і марципани, і цукерки для малого. А коли доходило в пісні до того місця, де вороги Морозенка "не вбивали, не рубали, лиш із нього, молодого, живцем серце виривали", то в Івася на очі набігали сльози і голос дзвенів, як туго натягнута струна, а жінки починали плакати вголос і навіть чоловіки кріпилися, щоб не заплакати. Тоді в шапку, бувало, летіли не тільки мідяки, а й золоті та паперові асигнації, а козаки підносили кобзареві чарку оковитої чи кухоль пива.

Івась дивиться на зорі і тихо усміхається своїм спогадам, уявляючи себе, малого. Не тільки горе тоді обсіло сироту, були й радощі. Дід Йосип не ображав і не зобиджав малого. Не бив, не кричав, а все більше голубив, навчав своєму ремеслу, справляв на зиму то нові чоботята, то шапку, то козушка. Сердився тоді, коли Івась, навчаючись грати на кобзі, фальшивив, бувало:

— Та не так! Ох, який же нетямущий! Дай сюди кобзу, ледащо!

Добрий був старий! "Ледащо" — то була найгрубіша лайка, яку Івась чув з його вуст. Він брав кобзу і кілька разів проходився по струнах.

— Ось так, хлопче! Учись! Може, це твій шматок хліба буде! Кобзареві ж не обов'язково сліпим бути! Є й зрячі кобзарі. І чимало. Учись!

Івась сумно похитав головою. Не збулося дідове пророцтво. Не став Івась кобзарем. П'ять літ з дідом Йосипом промайнули як один день. Потім старий кобзар захворів і вже не підвівся. Перед смертю сказав:

— Ти ось що, Івасю, не сумуй за мною! Я своє віджив, а тобі ще жити та жити! З мого майна візьмеш мою кобзу, бо більше нічого цінного не маю, та йди в найми. Кобзар з тебе на чотирнадцятому році ще ніякий: голос у тебе саме ламається, стає ні дитячий, ні парубочий, а півнячий. А наймитом будеш добрим — силу маєш! Он який дебелий вимахав! Попрацюєш, уматерієш, голос зміниться — і якщо відчуєш потяг до мого ремесла, ставай кобзарем. Грати навчився, пісні вивчив — співай людям на втіху! Бо пісня велику силу має! І розвеселить, і навчить, і сльозу з ока вичавить! Ти ж сам не раз бачив...

— Бачив, дідуню.

— Ну, то й прощай. А мені пора в далеку дорогу — аж до Бога! Не згадуй лихом!
З тими словами й помер.

Івась зітхнув. Смерті батьків він майже не пам'ятав. А от смерть кобзаря Солошенка була для нього важким ударом. Не стало доброї людини і радника. Потрібно було шукати новий притулок. І тут хтось підказав, що Семен Хуржик шукає наймита.

Не без страху став Івась перед багатим чумаком. Хуржик насмішкувато примружив

очі.

— Скільки ж тобі літ, хлопче?

— П'ятнадцять, — збрехав Івась, накидаючи собі півтора року.

— Ну й брехун же ти, як я бачу, — безцеремонно відчитав його хазяїн. — Та тобі тільки тринадцять! Та й то з натяжкою!

— Е-е, ні! — заперечив Івась, якому нічого було губити. — Чотирнадцять — і без натяжки! Та ви, дядечку, не сумлівайтесь — я силу маю! Працюватиму як дорослий!

— Ну гаразд, — погодився з доводами підлітка Хуржик. — Залишайся! Але перший рік без платні — тільки за харчі! Згода? А там — побачимо!

Івась зрадів.

— Згода, дядьку. Не пожалкуєте! Я не ледар!

Так Івась став наймитом, а наступного літа і чумаком, погоничем волів. І з того часу кожного року вирушав з хазяїном у Крим по сіль. Подорожі йому сподобалися, захопили його. Робота хоч і важка, але неспішна. Воли тихенько тягнуть важкого воза, помахують хвостами, а ти йдеш збоку, заглиблений у свої думи, зриш навколо, а мимо тебе пропливають зелені поля, темні ліси, річки, села, люди. Який широкий, безмежний світ! І скільки в ньому нового, цікавого! Бувають, правда, й важкі хвилини — то вісь зламається, і намучишся, поки заміниш на нову, то обложні дощі почнуться, і не просихаєш тиждень, чи й два, то сам заслабнеш ні з сього ні з того і проваляєшся на мажі, ждучи або одужання, або смерті. А буває, лихі люди нападуть — розбійники, тоді — пан чи пропав: хапаєш замашного кия, що завжди лежить у возі напохваті, і грудьми захищаєш хазяйське добро, з якого і тобі перепаде кілька карбованців... В дорозі всіляко буває. Та все ж більше цікавого, ніж важкого чи лихого. Тому й любить Івась чумакування.

Правда, цього літа щось бентежило його душу. Коли б він міг вибирати — їхати чи не їхати, то, мабуть, не поїхав би, бо не хотілося розлучатися з Катрею на кілька місяців.

Він заплющив очі і уявив дівоче личко, темні очі, окутані довгими віями, і смутні-смутні. Точно такі, як учора ввечері, коли вони на ходу перекинулися кількома словами і попрощалися.

— Ждатимеш? — запитав він, потискуючи її руки.

— А ти сумніваєшся?

— Все може бути. Он Василь залишається ж! А я з очей!

— Дуже він мені треба!

— Багатий же!

— Що мені з його багатства, коли сам осоружний! Крім тебе, ніхто мені не милий і не потрібний! — і поцілувала в уста. — Бережися і вертайся якнайшвидше! Одного тебе ждатиму!

Казала щиро, а очі були сумні. Такими він зараз їх і уявляв, і йому на душі теж стало сумно. Хоч би не захворіла, хоч би нічого не сталося з нею! Він зітхнув і підвів голову. Воли спокійно паслися собі на лузі, а деякі, уже напасшись, лягли на траву і

смачно жували жуйку. В чумацькому таборі пригасили вогні, вечірня тиша налягла на землю.

Тоді Івась перевернувся на правий бік, підклав кулака під голову і склепив очі.

7

На п'ятий день чумацька валка дісталася до Кременчука. З гори було видно білі стіни хатин під новою очеретяною покрівлею та черепичні дахи великих будинків, блищав проти сонця сріблястий Дніпро, а на його гладіні де-не-де гойдалися рибальські човни та вантажні баркаси. До берега приставав якийсь чималий корабель.

Ромоданівський шлях закінчився в Кременчуці. Звідки б не їхали чумаки: з Полтави, Сум, Ромна чи Лубен — усі вони не могли оминати Кременчука: тут була переправа з лівого берега на правий, а з правого на лівий. Це зручне місце на Дніпрі сприяло розвитку торгівлі і зростанню міста, що поволі ставало одним з найбільших усього краю.

Хуржик на коні їхав попереду валки, спрямовуючи її до переправи. Але на базарному майдані шлях йому раптом перетнув капрал з десятком солдатів.

— Стій! Куди їдеш?

— На переправу, служивий, — спокійно відповів Хуржик. — Нам треба на той бік!

— Почекаєш на цьому боці! Переправа закрыта! Понімать нада!

— Чому б то? Такого ще й не бувало. Скільки їжджу в Крим, не чувано було, щоб переправа не працювала!

— А хіба раніш ти чував коли-небудь, щоб у Крим їхала сама государиня Катерина?

— Государиня? В Крим? Ні, не чував.

— Отож-бо! А нині пливе по Дніпру. Хіба не бачиш, як принарядили на її честь місто — і побілили, і соломую та очерет на дахах замінили, і піском вулицю посипали. От заради її безпеки і закрыли переправу. Так що повертай, чоловіче, голоблі назад, щоб і духу твого дьогтярного з мазниць чумацьких не чути було в Кременчуці! Уторопав? Понімать нада!

— Понімаю, — не дуже охоче відповів Хуржик. — А коли ж ми переправимось?

— От як государиня-імператриця відбуде з Кременчука, тоді й переправитесь! Понімать нада!

— А якщо вона затримається тут на тиждень, то що — й нам загорати тут тиждень?

— Невелика цяця — позагораєш! — Капралові набридла ця розмова, і він підвищив голос: — І не патякай багато! Повертай голоблі — і марш звідси!

Не встиг Хуржик огризнутися, як його і капралову увагу привернула пишна карета, що мчала від Дніпра курною вулицею у супроводі кортежу. Капрал і його солдати посторонилися, щоб дати дорогу, але чумацька валка не була такою поворотною і залишалася на місці, загородивши проїзд.

Капрал верескнув:

— З дороги, холопи! А то стрілять буду! — І подав солдатам команду — В ружйю!

Однак до стрілянини не дійшло. Карета зупинилася, відчинилися дверцята — із них висунувся якийсь немолодий, поважний військовий чин, поманив пальцем капрала до

себе.

Капрал гукнув солдатам:

— Відставити! — і витягся перед прибулим. — Ваше... ваше... ваше...

Він, видно, ніколи не бачив прибулого і не знав, як його величати. А той явно потішався із крайньої розгубленості бідного капрала, однак, навітавшись, прийшов йому на виручку і вніс ясність:

— Я Потьомкін...

Потьомкін! Хто ж не чув про всевладного фаворита цариці. Адже він сам тут майже цар!

Капрал витягнувся в струну, прикладена до капелюха рука його тремтіла.

— Ваше сіятельство, — спромігся він нарешті на мову, — пробачте великодушно... Так що це — чумаки... Ідуть на переправу — у Крим по сіль... А я їх повертаю назад, позаяк такий був наказ... Нікого не пускати на переправу!.. Доповідає капрал Фількін.

Почувши, що перед ними сам всемогутній Потьомкін, чумаки поскидали свої солом'яні брилі та шапки, схилили в поклоні чубаті голови.

— Здоровенькі були, ваша ясновельможність, — подав голос від усіх чумаків Хуржик.

— Того і вам бажаю, чумаки, — відповів Потьомкін, оживившись, і показав пальцем на Хуржика: — Бачу, ти тут старший?

— Так, ваша ясновельможність, я отаман валки.

— Ну, тоді слухай уважно. По Дніпру до Криму, щоб огледіти свої володіння, на кораблі "Днепр" пливе наша повелителька, імператриця-самодержиця всеросійська Катерина Олексіївна. Я на своїй галері "Десна" трохи відірвався від її ескорту, щоб тут, у Кременчуці, гідно зустріти нашу матінку. Думаю, їй буде вельми цікаво побачити чумаків, які своєю подвижницькою працею піднімають ремесла, розвивають торгівлю і, ніде правди діти, збагачують державну казну... Тому дуже прошу тебе, отамане, допоможи мені так зустріти імператрицю, щоб вона була задоволена. Стань десь над Дніпром табором, відкрий вози з товаром! Та хай твої чумаки варять куліш, хай поспівають нашої матінці ваших солодкозвучних пісень! Можна і про кохання — вона полюбляє такі.

— Це можна, ваша ясновельможність, — кивнув головою Хуржик, дуже вдоволений розмовою, дещо навіть панібратською, з всесильним і всемогутнім ясновельможним князем. — І музиканти, сіреч кобзарі, і співаки у нас знайдуться...

— Та підшукай гарне місце! Щоб і ліс поблизу, і прохолода! Та й людям своїм скажи, щоб чубиська попідстригали та скупалися в Дніпрі! А в кого є одяг пристойний, хай одягне і попереду стане, а в кого немає, той хай задніх попасе! Щоб своїми лахами та дьогтем не псував картини! Зрозумів? А капрал Фількін проведе вас куди треба і в усьому допомагатиме. Чуєш, капрале? І горілки — щоб і духу не чув! Ви ж малороси, народ смирний і богобоязний! Матінка наша любить послушних!

І Хуржик, і капрал Фількін їли очима ясновельможного князя. Така честь!

— Слухаємось, ваша ясновельможність! — гаркнули обидва.

Ціла флотилія галер прибула до Кременчука пізно ввечері, і ніхто з них до ранку не сходив на берег. Чумаки даремно витягали шиї, вдивлялися в темряву, щоб хоч здалеку побачити царицю, але так і не побачили. Навіть Фількін, якого з солдатами було покликано сторожувати кораблі, не міг похвалитися, що бачив кого-небудь з вельможного панства. Всі, мабуть, ще коли пливли, повкладалися спати.

Зате вранці все ожило. До пристані наїхало багато ридванів, військового люду. Загримів оркестр. З флагманської галери "Днепр" по дерев'яному трапу, обтягнутому золотистим едвабом, зійшла цариця Катерина. Її супроводили граф Безбородько, принц де Лінь, французький посланник Луї Філіпп де Сегюр, особистий секретар цариці, що вів дорожній журнал, граф Храповицький та безліч інших високопоставлених придворних.

Як тільки цариця ступила на землю, загриміли гарматні залпи — один, другий, третій... Назустріч рушив пишно вбраний, як павич, Потьомкін.

— Ваша величність, — вклонився він низько, — ви хотіли побачити Малоросію в натурі. Така нагода настала. Перед вами — Кременчук, найзначніше місто цього благодатного краю. Тут ви зможете, ваша величність, побачити очевидячки, як живуть ваші піддані, побувати на військових маневрах, якими командуватиме генерал Суворов, зустрітися з аборигенами цього південного губернаторства, що плине медом і молоком, як кажуть поляки... Милості просимо, ваша величність!

Він знову театральню махнув капелюхом і відступив набік, даючи цариці прохід до ридвана, запряженого шестериком.

Катерина подала йому руку для поцілунку і запросила до свого ридвана. Сюди ж сіли Безбородько, де Лінь, де Сегюр та Храповицький.

— Ну, ну, князю, покажи свої володіння.

— Ваші, ваша величність.

— І мої, звичайно. Хочу побачити, як живуть люди.

Хитрий Потьомкін ледь усміхнувся кутиками повних, але вже не рожевих, як у юності, а посірілих уст і опустих важку повіку на своє мертве, невидюче око, що не заважало йому і одним, уцілілим, бачити все, що йому потрібно було бачити.

— Саме для цього ми й їдемо, ваша величність.

Колишній фаворит, давно утративши любов непостійної в почуттях цариці, зумів, однак, не втратити її довір'я і прихильності, навіть ласки. А що був сміливий, хитрий та спритний, мов біс, то в усіх важливих ділах досягав успіху, обскакуючи і наступних фаворитів, що не відзначалися розумом, і наймудріших державних мужів. Після приєднання Криму, в чому він грав не останню скрипку, з ласки цариці, колишньої коханки, він отримав титул князя Таврійського, хоча під кулі в тій війні з турками й татарами підставляли себе інші люди. Та особливу прихильність "матушки" він завоював ще року 1775-го, коли з її наказу дотла розорив Запорозьку Січ, зрадивши своїх побратимів-запорожців, які, не розкусивши його підступної натури, прийняли були його до гурту братчиків-січовиків під ім'ям Грицька Нечеси. А він плювати хотів і

на їхню дружбу, і на їхню кров, яку вони ріками проливали у війнах з Туреччиною, як плював він і на родинну честь, позбавляючи своїх юних племінниць дівочої цноти. Нерозбірливий у засобах для досягнення мети, підступний, зрадливий і жорстокий, він, як і Меншиков Петра, боготворив лише "матушку"-царицю, бо знав, що його становище в суспільстві та добробут залежать від неї одної. Та, незважаючи на це, і тут де тільки міг обдурював свою покровительку, думаючи, що Катерина не помічає цього. Та провести Катерину було нелегко — сама відзначалася і хитрістю, і спритністю, і проникливістю, однак прощала своєму "непутьовому" Гришенці за колишнє кохання та участь у заговорі, що звів її на престол, а також за вірну службу впродовж усіх наступних років.

Цариці місто сподобалось. Розміщене на низинній терасі, над Дніпром, воно вільно вписувалося в розлогі простори Лівобережжя і прямокутниками вулиць нагадувало північну столицю. Всюди охайні білі хатки простих поселян, чималі будинки місцевих купців, поміщиків та чиновників. Біля дворів повсюдно стояли святково вбрані люди, кланялися царській кареті та блискучому почетові.

— Судячи по всьому, народ тут щасливий і задоволений життям, — промовила Катерина. — Які колоритні типи малоросіян!.. Хочу познайомитись ближче. Пане посол, — торкнула за рукав де Сегюра, — ви на власні очі можете пересвідчитись, що мої піддані зовсім не знедолені, як це намагаються втовкмачити французам деякі писаки, що недолюблюють мене.

— Так, я це бачу, — чемно відповів посол.

— І, сподіваюся, спростуєте в себе на батьківщині ті некорисні для нас плітки?

— Безперечно, ваша величність.

Тим часом Потьомкін дав знак кучерові зупинитись.

— Вийдемо тут, ваша величність. Я хочу показати вам, як живуть ваші піддані.

Всі вийшли з ридвана. Катерина оглянулась. Рівна широка вулиця була підметена. Гурточками стояли люди. Ждали її. Кланялись. Хатини охайні, побілені, що було незвично після сірих дерев'яних північноросійських ізб. Це приємно милувало око.

Один Потьомкін знав, яких зусиль коштувало місцевим властям спорядити валку чумаків аж у Білгород по крейду.

Цариця підійшла до гурту людей. Ті низько вклонилися.

— Можна до вас зайти в дім? — спитала Катерина.

Господар, високий чорновусий чоловік, відчинив хвіртку.

— Милості просимо, ваша величність.

Двір, як і вулиця, теж був акуратно підметений. Гній з-перед хліва вивезений. В саду, під яблунями стояли вулики-дуплянки. Над ними мирно гули бджоли.

Господиня запросила до хати, кинувши на дітей, щоб не вешталися під ногами.

Тут теж було побілено, долівка була змазана червоною глиною, потрушена свіжою, з блідо-рожевими корінцями лепехою, над іконами та над невеличкими віконцями — клечання. Пахло дніпровськими лугами, заплавами та гаями. Та що найбільше вразило царицю і її свиту — це стіл, накритий вишитим настільником і заставлений

полумисками з різними стравами — білим короваєм, пампушками, крашанками, марципанами, узваром. На продовгуватому блюді, що швидше б пасувало до палацу якого-небудь поміщика, ніж до селянської хати, в центрі столу лежало апетитно засмажене порося з хроном у зубах і присмаженим аж до чорноти закрученим хвостиком.

— О! — вихопилося у Катерини. — Яка розкіш!

А де Сегюр захоплено зацмокав язиком.

Господиня почала припрошувати:

— Милості просимо, дорогі гості! Чим маємо, тим і приймаємо!

Але Катерина відхилила учту.

— Спасибі. Ми щойно з-за столу, — і переможно глянула на французького посланника. — Ну?

Той витягнув обличчя, високо підняв брови. І тільки спромігся:

— Колосаль! Колосаль! О-о-о!

Потьомкін був задоволений. Його сите обличчя розпливалося в усмішці, а в єдиному живому оці заграєв бісівський вогник.

— Підемо далі, ваша величність!

В сусідній хаті було теж саме: і чистота, і лепеха та клечання, і заставлений різними напоями та наїдками стіл. І знову — порося на блюді. Хоча в хаті було напівтемно, де Сегюр витріщив очі: дуже знайоме порося! І той же хрін у зубах, і золотисто-коричнева засмажена шкірка, і закручений хвостик.

Він оглянувся на Безбородька і переконався, що й той втупився в порося, здивовано підвівши брови.

Вони переглянулись і ледве стримались від усмішки. А коли виходили, де Сегюр пропустив усіх попереду, а потім простягнув над столом руку і відщипнув кінчик поросячого хвостика.

В третій хаті комедія повторилася. Те ж блюдо, те ж порося, той же надломлений де Сегюром хвостик.

Хтось дуже меткий і спритний устигав, поки цариця переходила з хати до хати, перенести городами блюдо з поросям до сусідів.

Француз потішався. Був такий задоволений своїм відкриттям, що ледве стримувався, щоб не розсміятися і не розповісти Катерині про цю анекдотичну витівку князя Таврійського. Однак стримався, а все ж кінчик поросячого хвоста, що все ще тримав у руці, показав Безбородькові і шепнув:

— Графе, а оті села, що ми бачили над Дніпром, чи не з однієї голови висіялися, що й цей хвіст? Га?

Безбородько беззвучно засміявся і приклав палець до вуст. Мовчи!

9

Хуржик потерпав: а що коли цариця відверне носа від чумацьких маж, наквацьованих дьогтем? Що коли їй не сподобаються самі чумаки і їхні пісні? Що тоді скаже вельможний Потьомкін? Чи не зашле туди, куди Макар телят не ганяв?

О Боже, яке лихо на його голову! І не сподівався такого! І стало ж Потьомкіну на думку показувати цариці чумаків! Х-ха! Сіятельному князеві — забаганка, а йому, Хуржикові, — страшний клопіт! Та де там клопіт — напасть!

Він наказав відігнати волів подалі від табору — в гай, щоб не розмахували тут хвостами, відганяючи гедзів та комарів, і не псували картини зеленого дніпровського берега. Вози поставили півколом, посередині розклали багаття, над ним підвісили великий казан — і кашовар почав варити кашу. Чумаки зранку попідстригалися, купалися в чистій дніпровській воді, понадівали чисті сорочки й шаровари, що берегли на випадок нежданої смерті. Івась красувався у вишитій сорочці, настроював кобзу.

Хуржик ніби забув про сварку, запобігав перед парубком:

— Ти ж, Івасю, не підведи — заспівай так, щоб цариці сподобалося. На тебе вся надія! О Боже! Яке лихо! Не жалій свого голосу, Івасю!

Під'їхала карета — привезла крісло імператриці та стільці і дзиглики для придворних. Солдати поставили їх у тіні тополі, на зеленій траві. Капрал Фількін сказав:

— Скоро її величність прибуде. Як тільки закінчатся маневри, які показує їй наш генерал Суворов, так і ждять! Та всі встаньте. Скиньте шапки, поклоніться матінці гречно, а не сидіть, як мужлаї необтесані. Понімать нада! Імператриця! О! — І він підняв угору вказівний палець.

— Чули, що каже чоловік? — помахав батогом Хуржик. — Щоб усі мені як один! І щоб не чухалися перед царицею, хоч і дуже свербить! А то...

Що "а то", не сказав. Але чумаки загули:

— Та знаємо, знаємо! Не маленькі! Не бійся — не підведемо!

Та Хуржика це не заспокоїло.

— А як ти думаєш, служивий, — звернувся він до Фількіна, — чи не пригостити нам царицю чумацькою кашею?

Той витріщив очі.

— Ти що, хохол, здурів? Буде цариця їсти твою задрипану кашу! Та вона знаєш що їсть?

— А що?

— Вустриці!

— Вустриці? А що це воно таке?

— Ну, риба така! Без кісток! Ех ти, деревня! Питаєш!

Чумаки здивовано Perezirнулись, уперше почувши про таку рибу. А колишній запорожець Безкровний, опасистий, поголений заради майбутньої зустрічі з "вражою бабою" (інакше він царицю не називав), гучно зареготав:

— Га-га-га! Та яка то риба! То морська черепашка! Молюск такий!

— Молюск? Черепашка? І ото цариця ласує ним? Гидота яка!

— Та наша каша в сто разів смачніша за якусь черепашку!

Чумаки розвеселилися. Хтось почав розповідати побрехеньку про царицю і

Потьомкіна. Але капрал набрав поважного вигляду і grimнув:

— Ану, прекратіть! Хто сміє? Понімать нада! Цариця ж! О!

Чумаки замовкли і повернули голови до вулиці, з якої вискочив вершник і помчав прямо до них. То був кінний посланець Потьомкіна. Ще здалеку він гукнув:

— Ідуть! Її величність! З князем і графами!

Берег затих. Скільки чекали на царицю, скільки було розмов, хвилювань! Аякже! В які-то віки простому чумакові випадає нагода побачити царицю, самодержицю всеросійську! І ось так раптово — їде! Хоч і чекали, а все ж ніби й не вірили. Буде — не буде! А може, щось трапиться? А може, не захоче звернути до них? А тут — на тобі! Їде!

Хуржик заметушився, ляснув батогом:

— По місцях! І не патякайте зайвого язиком! Я один говоритиму!

Ледве встигли чумаки зайняти свої місця — хто біля багаття, хто біля маж, а дехто просто на зеленому лужку, як з міста виринула кавалькада вершників, а за нею — ціла низка ридванів та карет. Чумаки посхоплювалися зі своїх місць і схилили в поклоні чубаті голови. В їхніх очах зарябіло від блиску золотих еполетів, орденів, дорогої зброї, вишуканого одягу та не менш вишуканої кінської зброї.

З переднього ридвана, підтримувана під руки Потьомкіним, зійшла Катерина. Немолода, розповніла, з високою зачіскою, вона нетвердо ступала по м'якій траві і зразу ж сіла в приготовлене для неї крісло. Вона з цікавістю і деяким острахом споглядала на мальовничий гурт худих, жилавих, запечених на сонці чубатих чоловіків, що, вирядившись у білі полотняні сорочки та шаровари, вільно розташувалися великим півколом на траві та возах.

— Оце і є малоросійські чумаки? — запитала тихо.

— Українські, ваша величність, — так же тихо відповів Потьомкін. — Так вони себе називають.

— Хай і так, — погодилася цариця. — Чула я, що вони приносять велику вигоду торгівлі і всьому суспільству.

— Так, ваша величність. За літо чумаки перевозять сотні тисяч пудів різних товарів — пшениці, солі, риби, вина та багато іншого. Одні їдуть до Хаджибея, другі — в Крим, треті — на Дон та Волгу. Вся Україна поснована чумацькими шляхами. А під час війни їхня допомога просто неоціненна! Вони доставляють провіант, порох, ядра... Я вже не кажу, що без їхньої важкої і небезпечної професії весь народ залишився б без солі, ваша імператорська величність.

— Я розумію важливість цього. Піднесіть від мене чумакам по кухлю горілки — за вірну службу!

Хуржик упав на коліна.

— Спасибі, ваша імператорська величність, за ласку... Однак у поході не можна... Такий наш звичай...

Потьомкін враз насупився, перебив його:

— Царська ласка вище звичаїв! Приймай, отамане, подарунок імператриці та вгости своїх людей. А зараз хай чумаки заспівають її величності своїх малоросійських

чи то пак українських пісень! Її величність наслухана про їхню мелодійність і солодкозвучність...

Хуржик ще нижче вклонився. Подумав — ну й дурний, що ляпнув про сувору заборону пити в поході. Хай хлопці вип'ють на дурничку! Хіба йому шкода!

Солдати тим часом знесли з воза чимале барило, поставили на лужку, поблизу багаття.

Хуржик гукнув до чумаків:

— Дякуйте паніматці за подарунок! Та заспівайте їй нашу гарну пісню. Івасю, починай!

— А яку? — спитав, Івась і сів на барило, поставивши на коліна кобзу. Чумаки, котрі вміли співати, вишикувалися півколом.

— Ну, щось, таке, щоб за серце брало. Про кохання, чи що! Паніматка любить такі пісні...

Почувши, як чумаки величають імператрицю, Безбородько, що сидів по праву руку від неї, усміхнувся і впівголоса пояснив.

— Ваша величність, "кохання" по-малоросійському — це любов, а "паніматка" — шанобливе звертання до високотитулованої особи жіночої статі.

Князь злукавив, промовчавши, що паніматкою на Україні називають кожну господиню поважного віку. Але Катерина відповіла:

— Я так і зрозуміла, графе.

Тим часом Івась пройшовся пальцями по струнах кобзи — пролунав їхній мелодійний передзвін, а до нього раптом долучився соковитий парубоцький баритон:

Ой, ти, місяцю, ти, зіронька ясная!

Ой, ти парубок — я дівчина красная,

Ой, ти парубок — я дівчина красна,

В зеленім саду я тобі коня пасла.

Ой, пасла, пасла з вечора до півночі,

Упала роса на мої карі очі.

Не так на очі, як на русую косу.

Серце-парубоче, віночка не доношу!

Івась заспівував, чумаки вторили басами, і ніжна мелодія цієї чарівної пісні, м'яко відлунюючись від темно-зеленої стіни гаю, довго лунала в золотих присмерках тихого травневого вечора. Цариця була заворожена, вражена. І чарами весняної української природи, і ліричним голосом співака, і всім романтичним антуражем, таким незвичним для Катерини. Коли пісня затихла, вона тихо вигукнула:

— Яка прегарна пісня! І який чудовий голос у того молодця! — і повернулася до Потьомкіна. — Князю, переговори з ним, щоб забрати його в Петербург, у придворний хор. У малоросів чудові голоси!

Потьомкін вклонився.

— Буде зроблено, ваша величність. Але спершу хай поспіває! Голос у нього справді прегарний. Та й сам парубок нічогенький. Якщо трохи обтесати, приодягнути

відповідно, надати лоску, то буде окрасою хору, — і значуще глянув на Безбородька, а той мовчки прикрив очі повіками, даючи зрозуміти, що розгадав потаємні заміри ласої на чоловічі втіхи старіючої імператриці.

Чумаки ще довго співали, аж поки зовсім не смерклося. Тоді Катерина подякувала Потьомкіну та співакам і підвелася, кинувши ніби між іншим:

— Так не забудь же, князю, про мою просьбу! Вечір був чудовий!

Потьомкін запевнив:

— Не звольте безпокоїтись, ваша величність. Я зараз же з ним поговорю!

Катерина поїхала, а Потьомкін поманив до себе Хуржика.

— Поклич отого парубка, що з кобзою!

Івась підійшов, вклонився.

— Ну, ось що, хлопче, — сказав Потьомкін. — Поїдеш у Петербург! Будеш співати в хорі її імператорської величності! Така її воля!

Івась остовпів з несподіванки. Це ж в одну мить має змінитися все його життя, його майбутнє! В Петербург! Що його там чекає? А Катря ж як? Навіки втратити?

— Ні, ні! Я не поїду! Нікуди я не поїду! — вигукнув він. — Не хочу в Петербург!

Потьомкін аж рота роззявив з подиву.

— Як не хочеш? Жити в Петербурзі? Співати в імператорському хорі? Та чи не з'їхав з глузду, хлопче? Слава, почесні, гроші! Я тебе не розумію! Наймит — і не хоче в придворний хор! Чудасія!

Хуржик був вражений теж. В одну мить, почувши таку новину, він збагнув, що все і в його долі може змінитися на краще. Без особливих зусиль з його боку усувається з його шляху молодий суперник: Катря тепер запросто може стати його дружиною! Поки що лише їхнє кохання заважає здійсненню цього. А якщо Івась поїде, то й коханню кінець! Як з очей, так і з серця геть!

— Івасю, ти що? — витріщив він очі. — Щастя само йде тобі до рук, а ти не хочеш його взяти!

Він почав його вмовляти — і саяк і так. Але Івась уперто стояв на своєму.

— Ні, не хочу! Не поїду!

Потьомкін почервонів, розсердився.

— Ну, ти ж і йолоп, хлопче! Інший би обома руками ухопився, а ти... Про графа Олексія Розумовського чув?

— Про Кирила Розумовського, гетьмана, чув, а про Олексія не чув, — відповів Івась.

— Ну, так от — жив собі в Чернігівській губернії простий хлопець, мужик. Як ти, приміром. Але гарно співав. І сам собою був непоганий. От і закинула його доля в Петербург, в придворний хор. Там його запримітила государиня Єлизавета і так закохалася, що й під вінець з ним стала, титул графа надала йому, а брата Кирила гетьманом України настановила... Ось які, брате, метаморфози бувають при дворі. А ти, дурень набитий, сам від свого щастя тікаєш! І все ж хочеш не хочеш, а поїдеш у Петербург!

— Ні, не поїду! — твердо сказав молодий чумака. — Ось вам хрест — не поїду!

Потьомкін гнівно блиснув своїм єдиним живим оком, бо мертво проти багаття світилося тьмяно, і гукнув на весь берег:

— Капрале, сюди!

Прибіг Фількін з солдатами, виструнчився.

— Зв'яжіть цього хлопця і стережіть, а вранці етапом відправте з фельд'єгером у Петербург, в хор її імператорської величності!

— Слухаюсь, ваша світлість! — пристукнув закаблуками капрал і гримнув на підлеглих — Чули? Взяти його!

Солдати накинулися на Івася, зв'язали руки.

— Прив'яжіть до воза і стережіть! Як зіницю ока!

Його посадили на мажу і припнули до полудрабка.

Чумаки захвилювалися. Та що ж це робиться? За віщо заарештували Івася? За те, що гарно співає? Так отака царицина ласка?

Однак голосно обурюватися боялися. Дуже вже багато в Кременчуці царських військ! Враз схоплять і запроторять на Соловки або в Сибір! А кому хочеться сконати там?

Один Безкровний, старий запорожець, що двадцять літ тому, коли з наказу цариці в 1775 році царськими військами була зруйнована Запорозька Січ, утік не на Дунай, а в свої рідні Лубни, ремствував відкрито, а потім затягнув пісню:

Катерино, вража бабо,

Що ти наробила?

Степ широкий, край веселий

Та й закріпостила!

— Ви тільки подумайте, браття, як повелися з Івасем! Як зі скотиною! Заарканили налігачем і потягнуть у далекий Петербург! І прощай, Україно, прощай молодецьке життя! Отам йому, браття, жаба й цицьки дасть! — бурчав він.

Його нахваляння почув Фількін. Посварився:

— Но, но! Поговори мені! То й самого прив'яжемо до воза!

Але сварився він якось мляво, беззлобно, швидше для порядку, ніж з внутрішнього переконання. Йому було ніяково перед чумаками і перед самим собою, що виконує службу, не гідну солдата.

А Івась сидів на возі знічений і приголомшений. Ні, не сподівався він, що трапиться з ним таке лихо, бодай не зазнати його! Оце побачив царицю! Доспівавсь, братику! А як же старався догодити! От і перестарався! Тьху!

10

Тим часом у той день у Лубнах помирала Хуржикова дружина Ганна. Помирала тихо, спокійно, як догоряє тонка воскова свічка.

Біля неї останні три дні невідлучно знаходилися Параска та Катря. Іноді заглядав до кімнати Василь, скупно плакав, цілував висохлі материні руки і відразу ж утікав у стодолу, де голосно ридав, упавши ниць на суху торішню соломку, і гаряче молився, щоб Всевишній продовжив мамині дні.

Він раптом відчув себе малою, безпорадною дитиною. Батько поїхав і не скоро вернеться, матері ось-ось не стане, і на нього зваляться численні турботи про немале господарство. Турботи, яких він до цього не знав. Та найголовніше — не стане найдорожчої і найріднішої людини, матері, любов якої і значення якої в твоєму житті усвідомлюєш сповна лише тоді, коли втратиш її.

Виплакавшись у соломі, він знову заходив до хати і припадав головою до материнських рук і, відчуваючи, як вони щогодини стають холодніші, з боєм вдивлявся в рідні згасаючі очі.

Мати Божа, думав з розпачем, вона помирає.

— Параско! — хапав він наймичку за руки, вибігши в кухню. — Невже це кінець? Невже нічим зарадити?

Стара сумно хитала головою.

— Видно, Бог захотів узяти її до себе... На все його воля!

Увечері мати підняла обважнілі повіки, осмислено глянула на сина.

— Василечку, синку мій, — промовила тихо, але виразно, — батько не приїхав?

— Ні. Ще тільки тиждень минув, як він поїхав, а повернеться не скоро.

— Я ж йому казала — не їдь, не поспішай, та він не послухав. А я й не забарилася...

Василь заплакав.

— Не плач, синочку. Кожному свій час. Так доля відміряла. А ти живи — і будь щасливий! А коли батько повернеться, скажи йому, щоб відбув по мені роковини, а тоді, як захоче, хай жениться. Не переч йому! Ти вже дорослий — і мачуха тобі не надокучить! Бо й сам скоро оженишся...

Василь заплакав ще дужче. На цей раз він зрозумів, що це вже кінець. І справді, мати підняла через силу руку, перехрестила його і, тихо зітхнувши, замовкла. Навіки.

На його крик до кімнати вбігли Параска та Катря.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

1

Коли гомін незадоволення з приводу арешту Івася трохи улігся, хтось згадав про царицин подарунок.

— Гей, дивіться, а бочонок стоїть собі! І чіп у ньому! І ніхто не здогадався покуштувати — що в середині? Га?

— А й справді! — прогув Безкровний. — А загляньте-но, хлопці, що в ньому!

Чумаки відіткнули чопа.

— У-у-у! О-о-о! Аж дух забиває! Та це ж справжня оковита! Побий мене грім!

Безкровний простягнув кухля.

— Ану, націдіть — попробую!

Йому націдили. Він ковтнув — закотив очі під лоба.

— Еге-ге! Та я ще й не пив у своєму житті нічого подібного! Ану, браття, наваліться!

Чумаки зібрались біля бочки. Куштували, пили, хвалили. Закушували кашею.

— А таки не поскупилася паніматка! Смачно!

Коли було випито півбочонка, Безкровний раптом ляснув себе по лобі:

— Стривайте, хлопці! А Івасю! А служивим! Про них і забули!

Він націдив дерев'яний кухоль — підніс Івасеві. Але той відмовився.

— Не п'ється, дядьку Михайле! Не хочу! Як із зв'язаними руками пити?

Безкровний штовхнув під бік вартового.

— Чи ти бачив коли-небудь, служивий, таке, щоб чоловік від чарки відмовлявся?

Га? Я не бачив, їй-богу!

— І я не бачив.

— Отож-бо! То на — хоч ти покуштуй!

— Е-е, я при службі! Побачить капрал — дасть по пиці!

— Та глянь, чоловіче, як капрал сам дудлить! І твої товариші вже стоять у черзі до бочонка! Облизуються!

Фількін справді якраз задер голову назад і осушував кухоль до дна, а солдати й собі простягали свої кухлі чумакові біля бочонка, щоб налив.

Вартовий поплямкав губами.

— Е, чорт! Була не була! Давай — ковтну разок! — і перекинув добрячого кухля в горлянку — тільки забулькало. А витерши вуса тильним боком руки, поросив — Дав би ти мені, хохол, цибулину — загризти!

— Та я тобі, служивий, не тільки цибулину, а й миску каші принесу, бо ніч довга — зголоднієш! — запевнив Безкровний.

Він миттю розтанув у вечірніх сутінках, а за кілька хвилин повернувся з мискою каші, ложкою, скибкою хліба, цибулиною та кухлем горілки.

— Пригощайся, служивий!

Той помахав пальцем, п'яно заварнякав:

— Е-е, браток, не підманиш! Я ж при службі! — і послав у рота ложку каші. — Ти хитрий, хохол, але в мене, браток, не об'єгориш! Я сам кого хочеш оковпачу!

Безкровний тицьнув йому в руки кухля.

— Та хто тебе, брате, хоче об'єгорити? Це ж подарунок цариці! Хіба не бачив?

Той з зусиллям проковтнув кашу, поперхнувся.

— Ет, чорт! Яка крута!

— А ти промочи горло — враз піде! Як по маслу!

Солдат задумався, завагався.

— Та воно-то так! Але ж страшно — служба!

— Чи й не служба — стерегти зв'язаного! Прив'яжеш його вірьовкою до пояса — та й нікуди він не дінеться!

Солдат довго обдумував сказане чумаком, а потім, вирішивши, мабуть, що той має рацію, буркнув сам до себе:

— Е, була не була! Де одна, там і друга! Бо, справді, суха ложка рота дере!

Безкровний непомітно потиснув руку Івасеві, мовляв, жди мене, і поколивав до багаття.

Вечір усе густішав і густішав — невдовзі настала глуха ніч.

Івась прислухався — що вартовий?

А вартовий таки запам'ятав пораду старого запорожця — кінець вірьовки, якою був зв'язаний заарештований, прив'язав собі до ремня і влігся поряд з ним. Спочатку він щось муркотів, кидався, а десь серед ночі заснув мертвим сном.

І ось тоді Івась відчув, як чиясь рука помацала вірьовку і гострим ножом перерізала її, так що один кінець залишився біля солдата, а другий спав з Івасевих рук.

Почувся шепіт Безкровного:

— Тікай, Івасю! Знайди човен, перепливи Дніпро і жди нас за Круковом, у Холодній балці! А ми не завтра, то післязавтра будемо там! Жди, поки приїдемо!

Івась тихо поповз до гаю, а потім, пересвідчившись, що ніхто за ним не женеться, повернув до Дніпра. Тут знайшов невеликий рибальський каюк і відштовхнувся від берега.

2

Першим помітив втечу Івася капрал Фількін і, недовго думаючи, затопив кулацюгою вартовому в пику.

— Де арештант?

Той довго бликав очима, спросоння не розуміючи, чого від нього хоче начальство.

— Який арештант?

Фількін показав на обривок мотузки, що теліпався біля солдатського ремня.

— А то що?

Вартовий враз усе зрозумів.

— Утік, клятий!

Фількін передражнив його:

— Утік! Отож-бо, що втік! Це й дурневі ясно! А крізь стрій кого вестимуть за це — тебе чи мене? Га? А в Сибір кого потягнуть? Тебе, раба Божого! П'яницю нещасного! Ти ж напився вчора?

— Їй-богу, не пив! Хіба я дурень на посту пити? Я службу знаю!

— Не бреш! Бачу, що пив! Пика брезкла! Ану, дихни!

Капрал простягнув носа до самого рота солдатого. Той дихнув.

Фількін зморщився — плюнув набік.

— Тьху! Смердить, як із конюшні! А ще кажеш, не пив!

— Їй-богу, не пив! Ну, ковтнув один ковток, щоб покуштувати царициної горілки. Ото й усе!

Капрал побагровів.

— Та й усе! — знову передражнив він осоловілого солдата. — Та чи ти, дурню, знаєш, що нас чекає? Каторга! Ка-тор-га! Ти чуєш, йолопе? Але, перш ніж мене поженуть на каторгу, я виб'ю з тебе душу! — і ще раз сунув кулаком у губи солдатіві.

Їх обступили чумаки. Хуржик спитав:

— Та що трапилося, служивий? Чого ти розходився?

— Е-е, так-перетак, втік ваш кобзар отой, співак, якого уподобала цариця! Що ж тепер буде? Та його світлість князь з мене душу витрясе, як дізнається!

Запорожець Безкровний поплескав його по спині.

— Ну, як би він дізнався? Хіба сам розпатякаєш! А питає при нагоді — скажеш, що відправив з оказією. І кінці в воду! Хто там пам'ятатиме про якогось чумака-наймита? Хіба сама цариця!

— Отож-бо й воно! Цього найбільше боюся. Вона питає Потьомкіна, а Потьомкін мене. Отак і знайдуть крайнього!

— Не бійся! Скажеш: а моє яке діло? Я відправив, а чи дійшов він живий до Петербурга, а чи ні — не моє діло. Може, втік по дорозі, а може, дуба врізав. Чого з нашим братом не трапляється! Всі ми ходимо під Богом! І нікому не дано знати, навіть самому князеві, де тебе чорти вхоплять!

Фількін спочатку слухав недовірливо, а згодом почав поволі заспокоюватися.

— А й справді, не такий страшний чорт, як його малюють! — Однак гаркнув на солдата: — А ти дивись мені — ні пари з вуст! Щоб жодна собака не дізналася, як тут було! І геть з-перед моїх очей! Мерзотник!

Солдат втягнув голову в плечі і стрімголов шугнув у натовп.

Один Хуржик упродовж цієї розмови стояв збентежений і розгублений. В думці прикидав, як позначиться на ньому, на його подальшій долі несподівана втеча наймита. Чи не запідозрить Потьомкін, що він, чумацький отаман, причетний до неї? Тоді не оберешся лиха! Чого доброго, можна й волі позбутися!

І друга думка мучила: куди подався Івась? Невже в Лубни — до Катрі? А там підмовить дівчину — і гайнуть десь, що й не знайдеш! І пропали його сподівання на щастя з молодою дружиною! Тьху, так добре складалося — і на тобі! Утік! — І він з досадою пошкріб п'ятірнею потилицю. — Цей Івась і від чортів з пекла втече! Не так просто, видно, від нього спекатися! А треба!

3

Від 30 квітня, коли Катерина прибула до Кременчука, і до 8 травня, тобто цілий тиждень, молоде місто двигтіло від гарматних салютів, від показового навчання суворовської дивізії, яким вельми була задоволена імператриця, від балів, прийомів, звучання військових оркестрів, тупоту кінських копит та галасу багатьох тисяч людей, що зібралися сюди, щоб краєм ока глянути на царицю. А вона нетерпляче ждала Йосифа II, імператора австрійського.

За цей час була випита не одна бочка вина та горілки, столи місцевих можновладців та багатіїв, які один поперед одного намагалися здивувати царицю якомога пишнішим прийомом, вгиналися від екзотичних українських страв та напоїв. Чого тут тільки не було! Вино кримське та угорське, горілка звичайна та перцівка, вишнівка та калганівка; наливки міцні та напівміцні, жіночі — слив'янка, малинівка, грушівка, смородинівка; настої з шипшини та порічок, терну та терносливу, агрусу та абрикос; квас хлібний та ягідний, броварський та російський; узвар яблучний, кислуватий, та грушевий, солодкий; мед домашній, холодний, щойно з льоху чи з льодовні.

Катерина куштувала всього потроху, крім горілки.

Різноманітність страв дивувала не менше: борщі українські, з карасями, з м'ясними галушками, з пампушками в часнику та олії; риба різна і по-різному приготовлена — варена, смажена, копчена, сушена, в'ялена; птиця різних видів і теж по-різному приготовлена; а що вже м'ясних страв, то й не перелічити: яловичина варена з хроном, з грибами, душенина з нирками, язик з кисло-солодкою підливою, свинина тушкована з капустою та яблуками квашеними, порося з хроном, теляча грудинка з грибами, печеня з баранини, ковбаса домашня, свинина з чорносливом... А ще різні бабки, вареники, млинці та млинчики, галушки та гречаники, шулики з медом та маком, вергуни, сластьони, тістечка, драглі, коржики, рогалі... Ух!

І це все Катерина куштувала. Потроху, звичайно. Але так переповнювалася, що пізнього вечора ледве збиралася по трапу на галеру.

Жалілася Безбородькові:

— Ваша багатюща Малоросія загодувала мене, вже не влажу в жодну сукню, — і, грайливо поводячи очима, руками ковзала по боках та підгримувала бюст, від пишноти якого сукня справді ледь не лопалася.

Та всьому буває кінець. 8 травня прискакав від Рум'янцева гонець: Йосиф проїхав Миргород і повернув на Кременчук.

Катерині набридли звані обіди та вечори, хотілося якоїсь переміни. Вона торкнула Потьомкіна за рукав.

— Звели закласти карету, Гришенька, — поїдемо цесарю назустріч.

Ця забаганка руйнувала плани Потьомкіна — зустріти Йосифа в Кременчуці, і він почав відмовляти:

— Като, для чого їхати хтозна-куди! Прибуде сам! Все тут приготовлено для зустрічі — і війська, і оркестр, і народ. Він полюбляє пишноту, блиск, гарматну пальбу... А в степу що? Жайворонки?

Катерина легенько поплескала його по щоці:

— Я так хочу!

Аргумент був жіночий, але незаперечний, і Потьомкін у поклоні схилив чубату голову.

Через півгодини виїхали. Катерина запросила до себе в ридван Потьомкіна, Безбородька, Шувалова. Широкими прямими вулицями Кременчука їхали повільно, а як тільки піднялись на гору і звернули на Миргородський шлях, шестірка коней понеслася навскач. Обоз зразу відстав. Не відставав лише екіпаж Безбородька.

Катерина мовчки дивилася в вікно, на квітучий весняний степ, на ліси, гаї та переліски, на безмежне голубе небо, а думала про Йосифа. Що несе ця зустріч?

Відчуваючи, що от-от гряде нова війна з Туреччиною, вона шукала спільників. Англія та Пруссія підтримували султана відкрито. Франція — таємно, Швеція лише й ждала хвилини, коли можна буде напасти на російський флот на Балтиці.

Отже, Йосиф! Тільки він може бути надійним союзником, бо Османська імперія безпосередньо загрожує його кордонам. І все ж — як він себе поведе?

Час минав поволі. Дорога була довга й одноманітна. Після легкого сніданку

Катерина почала відчувати голод.

— Панове, чи не пора нам перекусити?

Зупинилися. Обоз не з'являвся. Ждати не хотілося. До того ж ніхто не знав, чи не збився він з дороги.

— Поїдемо! — запропонував Потьомкін. — Має ж десь бути корчма... Там і підкріпимося.

Справді, не минуло й півгодини, як кучер зупинив коней, показав пужалном убік від дороги. Там, у затишній місцині, неподалік від степового озера, темніла довга присадкувата будівля під солом'яним дахом. На подвір'ї, над колодязем, височів журавель, а біля воріт, на сосновій тичці метлявся чималий жмут сіна — знак, що тут можна підкріпитися, випити чарку, переночувати і, звичайно, погодувати коней.

— Корчма!

Однак саме тоді, коли кучер хотів потягти віжки "соб" і звернути до корчми, вдалині, над шляхом, знялася курява. Заблискотіли сонячні зайчики, — то від шибок ридвану відбивалося сонячне проміння.

— Йосиф! Йй-богу, Йосиф! — вигукнув Безбородько, що мав гострий зір.

— Вперед! — наказала Катерина.

Всі миттю вскочили в ридван — і кучер погнав коней назустріч клубкові куряви, що швидко котився по шляху.

Зустріч була щира, дружня. Сповнений вражень від подорожі, імператор був глибоко потішений тим, що Катерина власною персоною зустрічає його в цьому мальовничому українському степу. На такий подвиг з її боку він не сподівався і розцінив це як вияв крайньої зацікавленості петербурзького двору в австрійській участі у війні. Тому в розмові значно перевищив свої майбутні територіальні претензії, заявивши, що хотів би мати і Хотин у Буковині, і землі понад Дунаєм аж до впадіння його в Чорне море, і дещо відхопити від Венеції.

На зауваження Безбородька, що його апетити непомірні, він, зрозумівши, що переборщив, примирливо відповів, зводячи на жарт:

— Перепрошую, ваша величність, мій апетит не непомірний, а просто вовчий, але в прямому розумінні... Я голодний.

— Я теж, — відповіла, сміючись, імператриця. — Однак наш обоз безнадійно відстав чи заблудився... Що ж робити?

— Єдиний вихід — завернути до корчми, — сказав Потьомкін.

— До корчми, до корчми! — погодилися всі.

Корчма зустріла їх мовчанкою. Ні на подвір'ї, ні в хаті вони не знайшли жодної людини. А їсти хотілося все дужче, — сонце вже давно звернуло з обіду.

— У мене в кофрі є шмат буженини, — сказав Йосиф, — однак немає жодного шматка хліба. А яка ж то їжа — буженина без хліба?

— Боже, — вигукнула Катерина. — Що ж нам робити? Невже помирати з голоду?

— Не звольте безпокоїтись, ваша величність, — сказав Безбородько. — Не може бути, щоб у корчмі, що зовсім не схожа на пустку, не було нічого їстівного. А давайте

заглянемо до світлиці! — І він рішуче відчинив двері з кухні до великої кімнати, заставленої довгими столами та лавами. Сюди виходила тилом піч. Кімната була недавно помазана білою глиною, а долівка — червоною. Долівка, окрім того, була густо встелена свіжою лепехою. На протилежній від низеньких вікон стіні раптом привернула увагу всіх велика картина, написана олійними фарбами. На ній був зображений козак, що сидів під деревом, просто на траві, і, склавши під собою ноги по-турецьки, грав на кобзі. Він мав голену голову. Лише вузький жмут чорного волосся спадав йому на лоба. Збоку пасся осідланий кінь, прив'язаний до списа, ввігнутого вістря у землю, а на дереві висіли рушниця та шабля.

Одного погляду було досить, аби зрозуміти, що попрацювала тут досвідчена, вправна рука.

— Козак Мамай, — пояснив Безбородько, — казковий персонаж українського героїчного епосу. Але це не лубок! Це рука справжнього майстра! Та ось і підпис — Володимир Боровик... Не знаю такого... не чув...

Та розглядати картину було ніколи: голод допікав усе дужче.

Безбородько гайнув по хаті, по кухні, заглянув до комори.

— Є! — раптом сповістив голосно і виніс на світ Божий повну макітру яєць та хлібину і звернувся до Шувалова та Потьомкіна: — Графе, несіть дрова — насмажимо яечні! А ви, князю, допоможіть йому!

Катерина і Йосиф засміялися, побачивши, як Потьомкін невміло рубав дрова, а Шувалов носить їх до печі і розпалює вогонь. Тим часом Безбородько, підперезавшись жіночим фартухом, чикрижив цесарську буженину на сковороду, бив яйця і на рогачеві вправно посував у піч, над вогонь.

Незабаром по хаті війнуло смажениною, зашкварчали вишкварки, смачно запахло яечнею.

— Милості прошу, — вклонився Безбородько імператриці та цесарю, запрошуючи до столу.

Обід вийшов на славу. Настрій у всіх зразу поліпшився. Потьомкін розпорядився готуватися у зворотну дорогу. Безбородько попрощався зі всіма — він мав їхати до Полтави, щоб там приготувати все для зустрічі цариці, коли вона повертатиметься з Криму, зокрема, прослідкувати, щоб був закінчений будинок дворянського зібрання. Та підготувати інсценізацію Полтавської баталії.

— Непогано було б і розписати, — шепнув Потьомкін. — Та щоб там знайшлося місце і для "матушки". Вона була б задоволена.

Безбородько кивнув головою на знак того, що зрозумів, і карети роз'їхалися. На південь, до Кременчука, помчали ридвани Катерини та Йосифа II у супроводі його охорони, на північ, до Миргорода, рушив легкий екіпаж графа Безбородька, члена колегії закордонних справ.

Граф Олександр Андрійович Безбородько походив із козацької старшини Березанської сотні Переяславського полку. Його доля чимось нагадувала долю Олексія

Розумовського, котрий завдяки прекрасному голосові потрапив до Петербурга як соліст придворного хору, а там уже сподобався Єлизаветі Петрівні, став її фаворитом, а згодом і законним чоловіком та графом. Безбородько не мав ні голосу Розумовського, ні його зовнішності, зате, закінчивши Київську академію, виніс звідти добре знання мов, риторики, та, щонайважливіше, чудову каліграфію. Завдяки цьому з 1765 року він почав служити в канцелярії генерал-губернатора Лівобережної України Петра Рум'янцева, разом з ним брав участь у російсько-турецькій війні 1768-74 років та виконував важливі дипломатичні доручення під час укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору. Про нього дізналась Катерина і наблизила до себе, призначивши на високу посаду особистого секретаря. З 1783 року він фактично очолив колегію закордонних справ.

Ставши дипломатом, домігся визнання Туреччиною приєднання Криму до Росії, за що був "пожалуваний" титулом графа та багатьма маєтками. Став одним з найбагатших землевласників України.

На час подорожі Катерини він мав сорок років, відмінне здоров'я і великий вплив на імператрицю та на зовнішню політику Росії.

Ще більший успіх у досягненні кар'єри чекав на нього в майбутньому: після смерті Катерини він зумів сподобатися Павлові, мав на нього також немалий вплив і, користуючись цим, вирішив полегшити становище пригнобленого й покріпаченого рідного народу України. Не без його підказки 1796 року Павло видав указ про часткове відновлення на Лівобережній Україні адміністративно-судових установ колишньої Гетьманщини, що було благом для народу. А наступного року надав йому чин канцлера та князівський титул.

Але це було пізніше. А майбутнього навіть розумний та прозорливий граф Олександр Андрійович не міг прозирнути. Тепер же він їхав у відкритому екіпажі, підставляючи обличчя чебрецевому вітерцеві, як колись, у далекій юності, коли теж у відкритому візку возили його до Києва, в академію, і тихо намугикував напівзабуту українську пісню:

А в полі могила
з вітром говорила,
повій, вітре буйнесенький,
щоб я не чорніла.

Кучер Іван, широкоплечий, бородатий, таки його кріпак з Чернігівщини, не оглядаючись на пана, почав басом підтягувати:

Щоб я не чорніла,
щоб я не марніла,
щоб на мені трава росла,
росла й зеленіла.

Відчувши підтримку, графський голос зміцнів, забринів розчуленістю. Олександр Андрійович набрав повні груди запашного полтавського повітря, напоєного сонцем та терпкою зеленню степу, зітхнув:

— Гарно у нас на Україні, Йване! — чи то запитав, чи то ствердив він.

— Гарно, пане Ликсandre, — погодився кучер, теж зітхнувши. — Коли б не ви, то ніщо б не втримало мене в туманній столиці. Взяв би жінку та дітей та й пішки пішов би на Україну... Дивуюся — що вас так тримає? Маючи тут такі маєтки, такі землі, чого сидіти серед того кам'яного громаддя, дихати смородом та пилюкою великого міста? Не розумію...

— Е-е, братику, важко зрозуміти... Мушу!.. Доля підняла мене на таку висоту, на таку височенну гору, з якої жоден смертний добровільно не хоче сам скочуватися, бо знає, що розіб'ється. От і тримаюсь... І триматимусь, поки й сил моїх!.. А в тому, що серце тужить за батьківщиною, ти правий, — і в мене тужить. Буває, пригадаю рідні місця, росяні ранки на лузі, плакучі верби над ставом — і так раптом закортить скинути лаковані штиблети та босоніж гайнути по нашій теплій землі, як тридцять літ тому! Та ба! Минулося! Не той вік, не те становище в суспільстві! Потрапив я, братику, в золоту клітку — і немає мені з неї виходу. Та й сам, хоч би й виганяли, не тікав би з неї... Ось так! — філософськи закінчив Олександр Андрійович, похитав своєю крупною головою, ніби злегка глузуючи над суєтою людського життя, і раптом, помітивши попереду високу могилу край дороги, попросив: — Зупинися тут, Йване, будь ласка!

Кучер зупинився. Безбородько пішов до могили навпростець, по бур'яну, здерся на крутий пагорб, насипаний далекими предками над якимось давно забутим покійником, і довго там стояв у задумі, озираючись довкола та вдивляючись у синю далечинь степу. А коли зійшов униз, сказав:

— Далеко видно з гори, дуже далеко, а з Зимового палацу — ще далі... Оце й тримає мене там... Міцно тримає... Отак-то, Йване!.. Рушай!

Переночували вони в Красногорівці у місцевого дідича, а наступного дня, під вечір, добралися до Обухівки.

Спочатку Безбородько мав намір їхати прямо до Миргорода, та згодом передумав. У Миргороді нікого не знав, не мав знайомих, а неподалік, у Обухівці, жив молодий поет Василь Васильович Капніст, з яким граф познайомився в Петербурзі і вподобав запального юнака. Його вірші стали з'являтися на сторінках петербурзьких видань, про нього заговорили, як про нову зорю, що сходить на поетичному небосхилі.

Вже вечоріло, коли екіпаж поволі в'їхав на широке подвір'я і зупинився перед поміщицьким будинком над Пслom. Сповідений служкою, вийшов невисокий смаглявий молодик років тридцяти з довгим, до пліч, темно-русим хвилястим волоссям, що, розділене рівним проділом надвоє, спадало на плечі. Побачивши Безбородька, він радісно розкинув руки, притьмом збіг з ганку і вигукнув:

— Графе! Дорогий мій благодійнику Олександрe Андрійовичу! Я не вірю своїм очам! Ви тут, в Обухівці! Я такий радий! Я просто щасливий! Милості прошу до господи!

Вони обнялися, почоломкалися.

Господар підхопив Безбородька під руку і повів до будинку, ще й ще висловлюючи подив і радість з приводу несподіваного візиту високого петербурзького гостя.

Був він жвавий, рухливий. Його смагляво-матове обличчя та виразні агатові очі свідчили, що в його жилах тече якась південна кров.

Справді, він був лише наполовину українець — по матері.

Його дід Петро Капнисос, палкий грецький патріот, брав на початку століття активну участь у визвольній боротьбі грецького народу проти турецьких поневолювачів. Після чергової поразки він емігрував до Венеції, де, одружившись та придбавши маєток, став венеційським поміщиком, і міг би, здається, жити до кінця днів своїх спокійно. Тим більше, що у нього народився син Василь і потрібно було думати про його виховання та майбутнє. Але до Венеції дійшла чутка, що Туреччина вкотре розпочала війну проти Росії. Знову заграла надією на визволення рідної Еллади кров палкого патріота. Він продає маєток і з родиною мчить у Молдову, де разом з іншими греками-емігрантами вступає волонтером до російського війська. Однак Петро Перший війну програв, і, боячись переслідувань на батьківщині, Капнисос залишається в Росії.

Молодий Василь Капнисос, дещо змінивши прізвище й ставши Капністом, йде на військову службу і проявляє себе у багатьох війнах хоробрим офіцером. Року 1737-го його призначають полковником Миргородського полку, а згодом Єлизавета Петрівна наділяє його землями на Миргородщині — селами Обухівкою, Попівкою та Трубайцями. В Обухівці він будує собі дім, господарські будівлі та висаджує сад. 1751 року йому присвоюють чин бригадира і призначають командиром слобідських козацьких полків — Харківського, Сумського, Охтирського, Ізюмського та Острогозького, що на Тихій Сосні, на Воронежчині. Через п'ять років розпочалася російсько-пруська війна, в якій бере участь і бригадир Василь Петрович Капніст разом зі своїми козацькими полками. 19 серпня 1756 року відбулася велика битва під Грос-Егерсдорфом. В шаленій кінній атаці бригадир загинув смертю хоробрих. Наступного дня козаки не змогли знайти тіла свого командира. Знайшли тільки праву руку із затиснутою в кулаці шаблею та іменним перснем на пальці, відвезли її в Обухівку й з почестями поховали там. А незабаром народився його шостий син, якого на честь батька мати назвала Василем.

Майбутній письменник зростає в Обухівці, навчається дома, а згодом їде до столиці і поступає у військову школу Ізмайловського полку. Навчається добре, у вільний час вивчає французьку, німецьку та латинську мови, і йому присвоюють звання капрала, а незабаром — сержанта. Він знайомиться з поетами Державіним, Хемніцером, Батюшковим. Тоді ж знайомиться і з Безбородьком. Між земляками зав'язуються дружні стосунки. Однак Капністові не до душі військова служба, він мріє присвятити себе поезії, письменству — і йде у відставку. Безбородько допомагає йому влаштуватися контролером у головне поштове управління, але вже наступного 1783 року, коли Катерина видала указ про закріпачення українських селян, він на знак протесту залишає державну службу і їде у свою Обухівку, де пише знамениту "Оду на рабство", що розповсюджується в списках.

Безбородько і сам співчував землякам, котрі з волі цариці потрапили в кріпосне рабство, якого на Україні не було, але ці співчуття таїв глибоко в душі, щоб не накликати на себе гніву патронеси. Тепер він не без задоволення згадав, як два чи три

роки тому, перебираючи пошту імператриці, вилучив і спалив донесення про вільнодумства молодого поета і список його "ОДИ", що ходив по руках. Інакше б не минути йому арешту або й заслання!

Звичайно, Олександр Андрійович розумів, як ризикував, але, слава Богу, повторних донесень не було, і все минулося благополучно. Однак попередити, щоб був обачніший, треба. Береженого і Бог береже!

Вони зайшли до передпокою. Господар, віддавши розпорядження накривати на стіл, запропонував гостеві переодягнутися в домашній халат і сходити після дороги на Псло покупатися.

Вода була ще прохолодна, але м'яка, чиста, пахла лепехою. Безбородько після спекотної дороги довго хлюпостався в ній, як колись у дитинстві, аж поки відчув, що змерз.

Повернулися, коли стемніло. В їдальні горіли свічки. Стіл був накритий на дві персони.

Як тільки Безбородько переступив поріг вітальні, погляд його зустрівся з поглядом козака Мамая, що з позолоченої рами дивився прямо на двері.

— О, і тут старий знайомий! Та ще й, здається, вийшов з-під одної і тої ж руки! — вигукнув трохи здивовано граф і попростував прямо до картини. Там, узявши свічку, глянув на підпис. — Авжеж! Він — В. Боровик!

— Ви його знаєте? — здивувався Капніст. — Звідки?

Безбородько розповів про пригоду в степу та придорожню корчму.

— Так, це він — Володя Боровик, — ствердив господар. — Не знаю, чи є в нього родич-корчмар, але сам він син миргородського козака-маляра, іконописця. Я його добре знаю, ми майже ровесники. Від батька Луки хлопець навчився малювати. Та як! Гляньте, графе, сюди! — і Капніст підніс свічку до портрета, на якому був зображений він сам. — Ну? Впізнаєте?

Портрет вразив Безбородька. І не стільки разючою схожістю з оригіналом, як своєрідною манерою письма та заглибленістю в душу, в її тайни. Безсумнівно, він не помилився, цей В. Боровик — людина з іскрою Божою, з великим хистом. Шкода, якщо його талант занидіє, захиріє в провінції, розтратиться на дрібниці. Він уже цілком сформований художник, але йому потрібен простір, висота, з якої його помітив би світ. Його місце в столиці.

Вони сіли до столу. Василь Васильович по-домашньому сам пригощав. Ніхто не заважав їхній розмові.

— Я хотів би познайомитись з цим художником, — сказав Безбородько, запиваючи смачну смажену гусятину з кисло-солодкою сливовою підливою кухлем холодного вареного меду, що, як пам'ятав граф, колись на Україні звався ситою. — Чи не поїхати мені в Миргород? Правда, часу маю обмаль...

— Не звольте турбуватися, графе, — заспокоїв його Капніст. — Я пошлю чоловіка, і він привезе Боровика сюди. Післязавтра буде тут. А ми тим часом матимемо змогу наговоритися... Бо так хочеться вилити душу людині, яка розуміє тебе з півслова!

— Гаразд, Василю Васильовичу. Я згоден. Та хай ваш протеже захопить із собою одну-дві картини — краще портрети. У мене виникла думка, щоб цей молодий художник, якщо згодиться, поїхав зі мною до Полтави і там розписав будинок дворянського зібрання. І то — швидко, до приїзду її імператорської величності, яка повертатиметься з Криму через Полтаву. Там Потьомкін надумав показати матущі в натурі Полтавську баталію. Саме тому я їду туди, щоб усьому дати лад. Думаю, якщо Боровик зуміє так розписати той дім, щоб був до вподоби цариці, то їхати йому в столицю! А там усе залежатиме від його таланту і працьовитості. Мені хочеться допомогти здібному землякові, як і всьому нашому нещасному народові, що після вікових змагань за волю втратив усе: і волю, і землю свою, і навіть надію на краще!

Капніст відразу пожвавішав.

— Графе! Я радий чути це з ваших уст! Я радий, що після наших задушевних і довірливих розмов у столиці ви не змінили поглядів на стан речей в Україні. А я, щоб ви знали, повернувшись додому і побачивши цілковите закріпачення нашого селянства, до якого тепер зараховано і багатьох колишніх козаків, ще більше упевнився в думці, що за останні сімдесят чи вісімдесят років народ наш скотився в глибоку яму. Він утратив свої вольності, свою автономію, які досягнув при Богданові Хмельницькому, втратив своє військо та судочинство, навіть право вільно дихати. Не знаю, чи й вибереться він коли-небудь з тієї ями, бо всі загубили віру на краще — і кріпаки, і міщани, і козаки, і козацька старшина. Правда, старшина поспіль одворянюється, намагається швидше здобути папери, які засвідчують її дворянське звання та походження, право на землю та кріпаків. Особливо помітним це стало після скасування гетьманщини в 1764 році та знищення Січі в сімдесят п'ятому. Народ втратив будь-який захист. Судочинство стало драконівське. Більшість людей потрапило в рабство, спритніші стали відрікатися свого походження, своєї мови та звичаїв заради дворянських привілеїв. Всі потроху почали забувати свою історію...

Безбородько з деяким подивом слухав запальну мову молодого поета.

— Та ви стали ще більшим малоросійським патріотом, ніж були, друже! — вигукнув він, і не можна було розібрати, що в тому вигуківі — осуд чи захоплення. — Однак ми повинні тверезо оцінювати цю непросту і вельми небезпечну справу. Не забуваймо, що на цьому шляху можна позбутися не лише становища в суспільстві, що, гадаю, не байдуже вам, до речі, а й волі та голови, як це сталося з кошовим отаманом Калнишевським та його полковниками.

— Але ж, графе, це довірлива бесіда! — не менш палко вигукнув Капніст. — Я довіряю вам, як собі! Вірте й мені — я людина честі!

Безбородько приязно усміхнувся, даючи зрозуміти, що повністю довіряє своєму другові, та все ж застеріг:

— Я довіряю вам, друже, але прошу ніде і нікому не згадувати моє ім'я у зв'язку з сучасним та майбутнім станом нашої вітчизни — Русі. Так, Русі, бо саме так називалися наша держава у далекому минулому, а народ її називався русами. На жаль ми втратили це ім'я. Втратили з часу Батієвого погрому, коли вищі, освічені кола нашого

суспільства були майже поголовно винищені, а нижчі не затримали в своїй пам'яті цього наймення.

— Тепер ми маємо нову назву — Україна! — сказав палко Капніст. — Вона нічим не гірша від старої...

— І все ж, коли писати історію народу, це має значення, — заперечив Безбородько. — Плутанина з назвою мимоволі вносить плутанину в саму історію та в свідомість народу. Дуже погано, коли сам народ не знає, як себе назвати. Тоді й сусіди та дальні народи плутають нас з іншими. То ми називалися русами, то русинами, то черкасами, то козаками, то малоросами. А тепер ще й нова назва з'явилася — Україна... Треба повернути нашому народові стародавню назву — Русь, руси!

У Капніста заблищали очі.

— То ви, Олександрє Андрійовичу, задумали писати книгу? Історію нашого народу? Так це ж чудово! Хай вам Бог помагає!

— Ну, з чого ви взяли, друже? Хіба при моїй зайнятості державними справами та відсутності літописів під руками я посмію зважитися на такий труд? Я думав, що вам це було б під силу. У вас є талант до письменства, є вільний час, а в вашій бібліотеці напевно зберігається не один літопис... Хоча, якщо правду казати, і в мене сверблять руки. Бо в тому становищі, коли суспільство наше малоросійське опинилося, як ви кажете, в ямі, коли воно втратило не тільки військову силу, а й духовність, історичну пам'ять та віру в майбутнє, гадаю, починати треба з відродження історичної пам'яті. А отже, потрібна книжка про наше минуле, про боротьбу наших предків за волю, щоб кожен, хто прочитає її, згадав — хто ми, звідки рід ведемо? Чому так сталося, що ми забули навіть свою споконвічну назву? Моя бабуся, до прикладу, казала: навколо нас живуть різні люди — ляхи, турки, татари, москалі, литва... Я питав: а ми ж хто? Вона відповідала: а ми прості люди... Вона не знала, як назвати себе, своє плем'я. Ось що страшно! Народ забуває, хто він, звідки пішов, де його коріння! Отож — ще раз кажу: потрібна книга! Потрібна книга, яка б пробудила свідомість, що ледве тліє, яка б роздмухала іскру і запалила свічу серед безмежного мороку руїни, байдужості та забуття. Тільки ж хто візьметься за це? Бо труд то важкий і вельми небезпечний. Хто зважиться на таке, повинен розуміти, що ризикує становищем, свободою або й життям.

— І все ж хтось розумний та сміливий має зважитися на такий подвиг! — гаряче вигукнув Капніст. — Ради народу нашого, його майбутнього!

— Будемо сподіватися, що знайдеться такий, — підсумував розмову Безбородько, подякував за вечерю і підвівся з стільця.

Вони перейшли в бібліотеку.

Це була чимала продовгувата кімната. Перед широким венеціанським вікном, що виходило в сад, стояв широкий письмовий стіл, а позаду, під глухою стіною, поблискували склом важкі, вишневого кольору книжкові шкафи, тісно начинені книгами, старовинними манускриптами та різними сучасними паперами.

У Безбородька заблищали очі. Запеклий бібліофіл, він схопив зі столу свічник зі свічкою і зразу ж кинувся до крайньої шафи. Але Капніст зупинив його.

— Графе, тут французькі книги, а те, що вас цікавить, знаходиться в іншій шафі, — і, відчинивши дверцята середньої шафи, що стояла навпроти стола, дістав кілька рукописних фоліантів. — Ось! Тут і наш Початковий літопис, і козацькі літописи Самовидця та Гребінки, і багато чого іншого...

І поклав усе це на стіл.

Безбородько погортав, обережно перегортаючи цупкі пожовклі аркуші, поплямків губами, набожно, як перед найбільшою святинею підняв догори очі й руки, прошепотів:

— Боже! Яке багатство!

— Воно ваше, графе! — сказав Капніст.

— Справді? — Безбородько схопився, обняв його. — Ви дозволяєте, мій дорогий Василю Васильовичу, взяти все це з собою? В Петербург?

— Так.

— Але я не можу прийняти такого безцінного подарунка! Я згоден узяти все це лише для того, щоб зняти копії, а потім поверну! Обов'язково поверну!

— І на такі умови я згоден! — відповів, сміючись, Капніст.

З бібліотеки, де пахло старим папером, вони вийшли на подвір'я. Ніч була ясна, місячна. Свіже повітря духмяніло розквітлим бузком, а довкілля сповнювалося веселим кумканням жаб, що звеселяли всю долину Псла.

Через усе темно-синє небо простягнувся широкий ясно-сріблястий Чумацький Шлях. По ньому, як по морю, плив місяць уповні.

Безбородько підійшов до заростів бузку, що двома непролазними стінами стояв обабіч алеї, і обличчям уткнувся в прохолодну кипінь цвітіння. Довго вдихав п'янкий аромат, аж поки в голові запаморочилося, а потім підвів очі до неба.

— Боже! — прошепотів зі сльозами в голосі. — Яка розкіш! Які чари української ночі! Як давно не відчував я цього! Як давно я не бачив рідного неба і Чумацького Шляху на ньому! Шляху мого народу! Куди ведеш ти? Що чекає нас на твоїх просторах — доля чи недоля, тиха щаслива пристань чи гуманна холодна безвість?

Плечі його здригнулися — чи то від нічної прохолоди, чи від плачу.

Капніст підійшов, обняв.

— Дорогий мій Олександрє Андрійовичу, я розумію ваші почуття, вашу тугу за рідним краєм. Невже, будучи так близько до самодержиці нашої, імператриці Катерини, ви не можете нічим допомогти йому, полегшити становище народу?

Безбородько враз узяв себе в руки, миттєва слабкість, розчуленість відлетіли від нього, як подих вітерцю. Він знову став твердим та розсудливим політиком, царедворцем.

— Ні, Василю Васильовичу, від нашої "матушки" ніякого полегшення нам не ждати... А ось з наслідником у мене були розмови, і мені здалося, що ми порозуміємося. Але про це нікому ні слова, бо, як ви знаєте, наслідник у "матушки" не в фаворі. Та й невідомо, хто кого переживе. Все це укрито темрявою невідомості.

— Розумію. Справді, все укрите темрявою невідомості. Залишається одне — ждати, — погодився Капніст і раптом перемінив тему: — А чи не пора нам, Олександрє

Андрійовичу, піти до Морфея в обійми? Ви з дороги — стомилися. Пора! Пора! Чиста постіль жде на вас!

5

Одного дня, опівдні, стало відомо, що цариця попливла далі по Дніпру, до нещодавно закладеного Потьомкіним на місці козацького селища Кодаки міста Катеринослава. І чумаки рушили до переправи.

Там уже утворилася чимала черга. Довелося два дні чекати.

Нарешті, вранці у п'ятницю, перша Хуржикова мажа в'їхала на пором, і тут він на власній шкурі відчув відсутність одного з наймитів. Довелося самому взятися за налігача, а плечем підпирати воза, бо колеса по самі ступиці грузли в сипучому придніпровському піску, а потім братися за весла та за канат і перти важкий пором до супротивного берега — аж очі на лоба лізли.

Разом з тим ніхто не знімав з нього обов'язків отамана. Оскільки гуртова чумацька каса, куди ще в Лубнах кожен вніс свою частку, знаходилася в нього, то він мусив розрахуватися з поромщиком, прослідкувати, щоб усі мажі благополучно переправилися через річку і щоб взагалі не трапилося якоїсь біди.

У Крюкові купили мастила для коліс — і рушили чумацьким шляхом на південь. Поспішали, бо хотіли до ночі дістатися до Холодної Балки.

Там було звичне місце чумацького нічлігу. Там була вода — долиною протікав струмок, по його берегах врунилася зелена трава — добра паша для волів, а по узгір'ях шумів дубовий гай, де вдосталь валялося сухого гілля для багаття.

Уже вечоріло, коли під'їхали до узвозу.

В долині горів вогонь.

Хуржик вилаявся:

— Трясця його мамі! Хтось випередив нас і зайняв наше місце!

Чумаки занепокоїлися. Де ж ночувати? Їхати далі? Воли пристали, зголодніли. Та й самі стомилися — час на спочив. І на тобі — маєш! Хтось спритніший уже волів попасає, кашу варить, намети ставить від мошкари та комарів. А їм куди? Далі валандати?

Однак робити нічого — спустилися в долину, наблизилися до вогнища. І тут хтось радісно вигукнув:

— Браття! Та тут нікого немає! Гляньте — ні возів, ні волів, ні людей! Сам собі вогонь горить! Що за чудасія?

— А й справді — нікого! — здивувався Хуржик і перехрестився: — Свят, свят, свят! Що за чортівщина! Не може ж сам по собі вогонь загорітися!

— Не інакше — нечиста сила! — сказав Безкровний і раптом засміявся, бо лише він почав здогадуватися, хто винуватець чумацького переполоху. — Гляньте — он суне з гаю! Марище якесь! Та ще й рогате!

Чумаки остовпіли. З темряви у відблисках світла, що лилося від багаття, раптом вималювалося щось велике, коструbate. Ні голови, ні рук — тільки ноги.

Хтось перехрестився.

— Браття, тікаймо! Чортяка!

Хуржик вихопив з мажі запасну люшню.

— Куди? Він сам! Відлупцюємо клятого!

Чумаки й собі схопили, що кому під руку підвернулося — батога, дубову вісь, заступа чи замашного кийка, стали щільно побіля отамана, приготувалися провчити рогатого. Однак ніхто не рушив назустріч незнайомцю: все ж таки — нечиста сила!

З нею не жартуй!

Тим часом "нечиста сила" підступила ближче, і всі раптом упізнали Івася, котрий ніс на плечах велику в'язанку хмизу.

Хуржик сплеснув руками.

— Івась! Ти? Де ти тут узявся, ледащо? Ну, дякуй Богові, що впізнали, а то б завдали тобі хльору!

Івась скинув в'язанку з пліч. Випростався.

— Я, хазяїне! Я! Власною парсуною!

— Була б тобі парсуна, коли б гуртом угамселили по дурній твоїй верші! Як же тобі пощастило втекти? Не інакше нечистий допоміг?

— Та було таке, — погодився Івась і, помітивши застережливий знак Безкровного, замовк.

— І як же думаєш далі жити? А якщо впіймають? — Хуржик не знав, чи радіти з того, що Івась знайшовся і знову виконуватиме належну йому роботу, чи печалитися.

— Упіймають — знову втечу! — безтурботно відказав Івась.

— Який ти прудкий! Втечу! Запроторять у Сибір — звідти не втечеш!

— Ну, це ще баба надвоє ворожила! Звідти теж тікають!

— Отже, ти нас тут ждав?

— Ждав... Бо знав, що ви тут ночуватимете. От і багаття розіслав і хмизом на цілу ніч запасся. Добре, що в кишені був кремінь і кресало! Можна і кашу або куліш варити! Бо голодний, мов пес! Коли б не проїжджі чумаки, то й з голоду вмер би!

Чумаки раділи. Переправа і неблизька дорога всіх стомили вкрай, розчарування від звістки, що хтось уже отаборився в Холодній Балці, засмутили чумацькі серця зовсім, — тож несподівана з'ява Івася і розкладене ним вогнище так обрадували зморених людей, що вони раділи, мов діти. При світлі багаття поставили мажі табором, волів пустили пастися, а кашовари притьмом почали варити в казані кашу.

Навіть Хуржик, хоч і не дуже тішила його щаслива втеча наймита, повеселів.

— Ставте намети! Бо мошкари та комарні тут до гибелі! — розпоряджався він, ходячи по табору. — Вози рихтуватимемо і вісі маститимемо завтра — по видному, а зараз — вечеряти і спочивати! Дорога до Криму ще далека, а ми, дякуючи цариці, прогаяли стільки днів! Тепер треба надолужувати!

6

Далекий шлях від Кременчука до Берислава, де вдруге доводилося чумакам з Полтавщини та Чернігівщини переправлятися через Дніпро. Тут ріка була могутніша, ширша, а переправа значно складніша й важча. Іноді збиралося так багато валок — і

чумацьких, і військових, що доводилося днями й тижнями чекати своєї черги.

Зате порядок тут був суворий. Щоб не було суперечок і штовханини та щоб було де пасти волів та коней, прибулих записували в компут, тобто список. Це грецьке словечко залишилося від запорожців, які на Січі заносили в свій компут-реєстр братчиків.

А господар-перевізник записував у нього лише отаманів. І Хуржик отримав картку з числом двадцять сім. Це означало, що доведеться тут, на переправі, загоряти не менше тижня.

— От що товариство, — сказав він, — залишимо біля возів варту, а самі з волами гайнемо в степ, де багато паші і є вода, бо тут і самі знудьгуємося, і воли подохнуть з голоду!

Залишили п'ятьох наймитів біля валки, а самі — з волами та кіньми — рушили в степ. Знайшли широку долину, де з-під гори били джерела і по берегах струмка зеленіла соковита трава, там отаборилися, розклали вогнище, поставили намети.

Волів та коней пасли по черзі. На третій день випало це робити Безкровному з Івасем. Вони взяли свитки і поволі поколивали попід горою до череди.

Опівдні, коли сонце стало посеред неба, пастухи простелили в тіні дерев свитки, прилягли на них — і задрімали. Розбудив їх чийсь гучний голос:

— Вставайте, лайдаки! — і на їхні плечі раптом посипалися дошкульні удари.

Чумаки схопилися від пекучого болю й несподіваного крику.

Перед ними на баских конях сиділо троє: якийсь немолодий вусатий пан і два дужі кремезні пахолки. У старого було випещене обличчя, за поясом — два пістолі, м'яті жовті чоботи — в посріблених стременах. Сидів він у дорогому, обшитому шовком сідлі, прямо, пихато. У пахолків — шаблі при боках, сідла звичайні, шкіряні, в руках — гарпники.

Вони знову підняли їх, та старший зупинив:

— Годі! — і загорлав на чумаків: — Ви спите, а воли у вівсі! Та й долина належить графові! Хто вам дозволив випасати тут худобу? Я сіно кошу тут! Збитки які! Харцизяки! Лайдаки!

Безкровний спалахнув:

— Хто ти такий, дідько тебе забирай! Яке маєш право нападати на вільних чумаків? Мав би я зброю, ти б у мене інакше заговорив!

— Хлопе! Як смієш ти мені погрожувати! Мені, ясноосвеченому панові! — верескнув вусатий. — Я шляхтич Юзеф Мосніцький, старший управитель графа Браніцького, якому належать ці землі! А ти хто? Мужик? Хлоп?

— Я вільний запорожець!

— Тю на тебе! Запорожець! Запорожці були та загули! А тепер запорозькими землями володіють зовсім інші люди — граф Браніцький, князь Потьомкін, князь Вяземський, граф Безбородько та інші великі можновладці, котрі прислужилися чимось цариці Катерині. А ти й досі згадуєш своїх запорожців! Пора вже забути їх! Де вони тут? Їх немає! Одні — в землі, а другі — за Дунаєм, втекли аж до султана! Га?

Безкровний зблід, зсутулився, зціпив зуби так, що аж заскрипіли.

— Твоя правда, пане, — промовив з болем. — Не наші тепер це землі, а чужі. Катерина роздала їх своїм любчикам, населяє чужинцями — швабами, сербами, болгарами, а запорожцям, котрі щедро полили їх своєю кров'ю, місця тут немає. Прокляття!

— І не буде! — процідив зловороже Мосціцький. — І нічого більше теревенити про це! Плати, лотре, штраф за потраву посіву та за столочену траву! А то потягну до суду!

— Я наймит! Чого б раптом я платив?

— Наймит! Хлоп! А такий великорозумний, що й не перебалакаєш! Ну, не хочеш платити — займемо волів! Хай приходить хазяїн! — і повернувся до пахолків: — Женіть, хлопці, в село! А там побачимо!

— Чекайте, пане! — втрутився Івась, зрозумівши, що буде ще більша халепа. — Я миттю збігаю до хазяїна — з ним поговорите.

Мосціцький трохи схолов.

— Гарзд! Біжи! Та щоб не гаявся!

— Я миттю! — І Івась підтюпцем поколивав до табору.

Хуржик прийшов сердитий, хоча й не знав, на кого гніватися — на незнайомого управителя графа Браніцького чи на чумаків, які не догляділи волів.

— Ну, що тут? — спитав грубо, навіть не привітавшись.

Пан Мосціцький аж підскочив у сідлі.

— Хлопе! — рявкнув. — Замість того, щоб уклінно просити прощення, ти проявляєш грубощі! Плати десять карбованців штрафу за потраву, а ні — подам до суду!

Хуржик витріщив очі. Перепитав:

— Десять карбованців? За віщо?

— За овес, що поїли та потолочили твої воли!

— Я хочу побачити ту потраву.

Всі гуртом піднялися на гору. Там справді був посіяний овес, але потрави, як не дивилися, ніде не побачили. Тільки в одному місці побачили сліди ратиць.

Хуржик лиховісно глипнув на пана Мосціцького.

— То де ж потрава, пане?

Той почервонів, однак стояв на своєму.

— А віл був у вівсі? Був!

— Ну й що?

— Потолочив? Потолочив! От і плати! Та й у долині траву потолочили і спасли!

Хуржик витягнув з кишені монетку — простягнув.

— Ось злотий, пане, — бери!

Мосціцький спалахнув.

— Ти насміхаєшся з мене! Та ліпше я в суд подам — хай там розбираються!

— Ну, і впіймаєш облизня! Клич кого хочеш — ніхто не засвідчить потрави... А мене і моїх чумаків не далі як на тому тижні сама Катерина і сіятельський князь Потьомкін навістили в таборі, на березі Дніпра, слухали наші співи та пригостили царською

наливкою, щоб ти знав! Я їм прошеніє подам, жалітимуся на тебе, пане, що притісняєш чумаків, заважаєш торгівлі.

Хуржик пішов у наступ, добре розуміючи, що наступ — то найкраща оборона.

Збитий з пантелику Мосціцький забубонів:

— Я нікого не притісняю і торгівлі не заважаю. А що віл був у вівсі, то сам бачив, пане, слід. Як відмовишся?

— Я й не відмовляюся і за збитки плачу, — і простягнув карбованця.

Управитель удав, що не помітив насмішки в голосі хитрого чумака, взяв гроші.

— Отак би зразу! І забирай своїх волів та йди подалі від гріха!

7

Надвечір чумаки відігнали волів у сусідню долину — "подалі від гріха", наварили каші, повечеряли і сіли круг багаття, — завели неквапливу бесіду про се, про те, а потім згадали про недавню зустріч з царицею. Минуло з того часу лише кілька тижнів, а вже не вірилося, що таке було. Хіба не дивина? Їхали, їхали, мазали колісною маззю осі, погейкували на волів, розпрягали та запрягали їх, мокли під дощами, смажилися на сонці, годували своєю кров'ю комарів, їли чумацьку кашу, черствий хліб, цибулю, сало та часник, самі пропахтілися тим часником та дьогтем і тут на тобі — сама цариця раптом з'явилася перед ними, ніби зійшла з небес. Хіба не чудо? Розкажи кому — не повірить! Отож, чим більше віддалялася та подія, тим більш неймовірною їм самим здавалася вона. І навіть потроху почала обростати легендами.

— Братця! Як сіла вона перед нами в крісло, обсипана золотом та брильєнтами, дак мені аж дух перехопило! — вигукнув Терешко Кваша. — Гей, Боже, — подумав я, — скільки на цій жінці багатства! На одному її пальці більше, ніж я придбав за всеньке своє життя! Там такого золота, таких камінців коштовних, що можна всіх моїх волів, і хату, і землю, і мене самого з тельбухами купити!

— Ще б пак! — похмуро кинув Безкровний. — Чого ж не обсипати себе золотом, коли все золото України, все її багатство опинилося в її кишені? Коли Потьомкін з Текелієм та Прозоровським дванадцять років тому зруйнували Січ, то передусім обчистили військову скарбницю і січову церкву Покрови, а неозорі вольності запорізькі, тобто землі наші, степи й ліси наші цариця роздала своїм коханцям та прибічникам. Одному Потьомкіну перепало, кажуть, більше ста тисяч десятин! А хіба ж у неї один Потьомкін? Ось мене, старого запорожця, ниньки, як собаку, вигнано управителем графа Браніцького з моєї ж землі! А яке право має той Браніцький на нашу землю? Тільки те, що одружився з небогою Потьомкіна, яку Потьомкін мав за коханку? Ось так і пішла по руках запорозька земелька, полита нашою кров'ю, — цариця відкраяла добрий шмат своєму колишньому коханцю, а той випросив ще й для чоловіка своєї небоги-коханки добрий лан. Не залишилось запорожцю й кроку, де б міг вільно ступити. Як же мені жити на білому світі! Як же мені не плакати над своєю нещасливою долею і долею побратимів своїх, що розсіялися, мов туман, по чужих навколишніх краях!

Плечі його раптом здригнулися — і він заплакав.

Це було так несподівано й дивно, що всі зацікавилися. Безкровний завжди був неговіркий, суворий, твердий. У Засуллі його звали Запорожцем, а родові прізвище Безкровний почали забувати. Повернувшись після руйнування Січі і мандрів по чужих землях у рідне село, він одружився з бідною вдовою, що мала хатину, шмат піщаного фунту та двоє синів, придбав з нею ще двох синів — своїх, і їх усіх люди прозвали Запорожцями. Безкровний пишався цим, ставився до пасинків, як до рідних, працював по наймах за п'ятьох, кожного року наймався в чумацьку валку, щоб заробити хлопцям, що підростали, на ґрунти та на волів. І ніхто не чув від нього ні зітхання, ні нарікань на важку долю, ніхто ніколи не бачив сліз на його мужньому обличчі, а тут раптом заплакав, як мала дитина.

Хуржик витріщив очі.

— Ти що, Михайле? Що трапилося?

Всі кинулися до Безкровного, почали втішати, допитувалися, що за причина змусила його заплакати.

Безкровний витер кулаками очі, збив з вусів сльозини, винувато усміхнувся.

— Пробачте, браття, мою слабкість... Згадали ви про царицю, а я пригадав, як дванадцять років тому зруйнувала вона нашу Січ Запорозьку, як наші степи розділила — роздала своїм графам та князям, що тепер бідному козакові-нетязі ніде стати і коня чи вола попасти, та й не втримався — самі сльози полилися. Така мене печаль напосіла, така туга здавила серце! Як же так сталося, що вільні лицарі запорізькі позбулися і землі, і волі? Хто винен у цьому?

— А хто ж, Михайле? — спитав Терешко Кваша.

— Та хто ж? Вони — царі! Спочатку Петро, а тепер — Катерина!

— Катерина? А така на вигляд мила жінка! І усміхається ласкаво, і подарунок піднесла! Такої смачної горілки, скільки й живу, не пив...

— Дурний ти, Терешку! — скипів Безкровний. — За чарку горілки ти ладен пробачити їй те, що вона закріпостила половину нашого народу, зруйнувала Січ, що упродовж віків захищала Україну від ворогів, ввела побори такі, яких ми не знали ніколи, знищила козацтво і замість нього утворила регулярне військо, позаминулого року нашої козацькій старшині й шляхті дала грамоту на дворянство, а козацькі ранги перейменовано на чини... Отож незабаром наше панство відцурається наших звичаїв, нашої мови і закріпостить поспільство, тобто мене з тобою, не згірше графа Браніцького. А ви... Ех, ви! Гречкосії ви! Сліпі кроти! Дідько б вас забрав! Не бачили ви по-справжньому вільного життя та й думаєте, що так і треба! Що кожен пахолок графа Браніцького може тебе лайдакою обізвати або й нагаєм по спині уперіщити!.. А все з дозволу цариці!

— Та я... Що я? Маленький чоловічок! — забубонів Терешко. — Я справді нічого не знаю. І як жили запорожці, і як вони воювали, і як їхню Січ зруйнувала Катерина, і де вони поділися після цього... Нічого не знаю.

— А й справді, Михайле, — втрутився Хуржик, — розповів би людям, як воно було... То й ми б знали. Вечір довгий — послухаємо! І молодь послухає... Як Січ руйнували...

Безкровний трохи охолов.

— То, браття, довга історія!

— Нічого, нічого! Розповідай! — загукали чумаки. — Гей, хто молодший — підкинь-но гілля у вогонь! Щоб світліше було та й щоб комарі не так надокучали!

— Гаразд, — погодився Безкровний. — Тоді слухайте. Нелегка то історія! Серце кров'ю обливається, з очей сльози ллються! Але знати її треба!

8

— Усі ми, хто старший, пам'ятаємо гетьманування нашого останнього гетьмана Кирила Розумовського, — почав запорожець. — Хоч теж життя було не з медом, та все ж якось жилося.

Старі вольності, запроваджені ще Богданом Хмельницьким і затверджені Переяславськими статтями, поволі царями урізувалися, скорочувалися, так що простому козакові, а особисто бідному посполитому ставало жити все важче і важче. Та все ж, кажу, якось жилося. Та зовсім стало гірко, коли на престол зійшла цариця Катерина. Чому вона мала зуб на Україну, я не знаю, але з самого початку свого царювання вона заповзялася знищити на нашій землі все, що пахло волею. Її указом від 1764 року була скасована гетьманщина, а замість неї відновлена ненависна народіві Малоросійська колегія, заведена ще Петром Першим. Граф Рум'янцев, що її очолював, відразу зробив перепис і ревізію населення і ввів на Україні податки, яких до того уряд не збирав, заборонив посполитим вільно переходити із земель одного дідича до іншого, тобто закріпостив їх, жорстоко придушував прояви вільнодумства — карав таких людей на горло або засилав на Соловки чи в Сибір.

Та народ не покорувався — глухо ремствував, грізно гомонів. І не тільки на Україні, а й по всій імперії, бо всюди було недобре. І тоді Катерина надумала скликати до Петербурга комісію від усіх народностей по складанню "Нового уложения". Обрали депутатів і від України. Лубенським депутатом був відомий вам усім наш місцевий шляхтич Григорій Полетика. З'їхалася та комісія в Петербург і довго засідала. Наш Григорій Андрійович був одним із найрозумніших депутатів — закінчив Київську академію, знав чужі мови, любив свою землю і свій народ і гаряче обстоював його права і привілеї, запроваджені ще гетьманом Богданом.

Це не сподобалося цариці — вона злякалася вільнодумства депутатів, особисто депутатів від України, і розпустила комісію, указавши урядові і далі додержувати своїх неухильних рішень, ввести в державі такі реформи, тобто такі нові порядки, щоб усе було по всій країні однакове, єдине — єдине військо, єдиний суд, єдині податки, навіть щоб наш дідич звався дворянином, а не дідичем, а посполитий — кріпаком.

В Україні ці реформи почалися з того, що року Божого 1775-го була знищена, зруйнована дотла Запорозька Січ.

Царицю на смерть перелякали повстання Пугачова та гайдамаччина, розпочата запорожцями під проводом Максима Залізняка. Вони хотіли звільнити Правобережну Україну від польських панів, і спочатку сама цариця нібито співчувала їм, бо хотіла приєднати ті землі до своєї імперії. Та коли повстання розгорілося не на жарт, вона

сама й придушила його тими ж військами генерала Кречетникова, які послала на Правобережжя нібито для підмоги повстанцям.

Я вже був тоді запорожцем і бачив усе це на власні очі.

— Розкажи, Михайле! Розкажи! — загомоніли чумаки і ближче присунулися до оповідача. — Чому ж саме на Січ поклала цариця свій гнів?

— Е-е, це довга історія, — знову засумнівався Безкровний.

— Ну, й що? Вечір теж не короткий! До ночі далеко!

— Гаразд. Тоді слухайте... Після бурси я пішов на Запоріжжя. Три роки, як там було заведено, вчився військового ремеслу, а потім став справжнім братчиком, тобто повноправним козаком запорозького братства. А що був молодий, меткий і до того ж грамотний, то мене запримітив кошовий Петро Калнишевський, наш-таки земляк з Лубенського полку, і взяв до себе джурою. Таких джур, як я, було в нього десятків зо два, якщо не більше. Обов'язки наші були не важкі, але неспокійні і небезпечні — охороняти кошового, виконувати його накази, їздити гінцями, куди пошлють, а на війні підтримувати зв'язок з курінними отаманами.

Калнишевський, коли я був при ньому, вже мав років під сімдесят, але рідко який молодик міг зрівнятися з ним силою, а вчений і досвідчений муж — розумом. До того ж був він спокійний, поміркований, ніколи не робив важливого діла згарячу, а тільки обмізкувавши його і вивчивши зі всіх боків. При ньому запорожці почали жити заможнo: розорювали тучні чорноземи, збирали великі врожаї пшениці, ячменю, гороху, випасали табуни коней, отари овець, гурти скоту, займалися рибальством та мисливством, випарювали сіль у морських затоках та з чималим зиском продавали чумакам. Усі запорозькі вольності по обидва береги Дніпра вкрилися хуторами, де з сім'ями жила переважна більшість запорожців. Калнишевський приймав сюди усіх, хто тікав з України від кріпацтва. Про його хазяйновитість запорожці навіть склали приказку: "Як був кошовим Лантух, не було чого всипати в лантух, а як став Калниш, то з'явилися паляниця і книш".

Лише ті, хто не хотів обтяжувати себе сім'ями, та молодь постійно жили в Січі. Але вони ніколи не голодували, не знали, що таке злидні. Калнишевський усьому вмів дати лад. Тому його любили, поважали і останні десять років перед загибеллю Січі незмінно обирали кошовим.

Немало він з запорожцями послужив і цариці Катерині. В останній війні з турецьким султаном шість років, поки тривала війна, запорожці проявляли хоробрість і на суші, і на морі. Про їхні звитяги знали і на Україні, і в Петербурзі. Сам Потьомкін не раз висловлював захоплення мужністю кошового та його побратимів. Навіть побажав сам вступити до коша рядовим братчиком. Пам'ятаю, це було в Бериславі, де ми конопатили галери та чайки для наступної експедиції проти турецького флоту. Приїхав Потьомкін і на обіді у Калнишевського, де зібралося чимало курінних отаманів та значних козаків, схилив свою чубату голову перед запорожцями.

— Прийміть, браття, і мене до свого лицарського гурту! Богом клянусь, не осоромлю Війська Низового Запорозького!

Калнишевський глянув на своїх товаришів.

— А що, браття, приймемо?

— Приймемо, приймемо! — загукали захмелілі запорожці.

— А яке ж ми йому по нашому звичаю ім'я дамо?

Отамани і значні козаки презирнулися, прискіпливо оглянули Потьомкіна.

— А що, — сказав один, — нехай зветься Грицьком Нечесою! Гляньте, яку нечесану чуприну завів на своїй дурній голові!

Потьомкін блимнув своїм єдиним видющим оком, поморщився — чи то від того, що йому не сподобалося нове наймення, чи від того, що запорожець так непоштиво відізвався про його голову.

— Дякую, братчики! З цього часу матиму за честь носити це ім'я і не осоромлю його ні зрадою, ні боягузством!

Та не так воно сталось, як гадалось.

Щороку цариця все більше обмежувала запорозькі вольності. Особливо після Коліївщини. І найдужче тим, що почала населяти запорозький край то німцями, то сербами, то болгарами. Віддавала їм найкращі землі, найвигідніші урочища.

Запорожці писали цариці чолобитні, посилали в Петербург гінців та депутації, бажаючи відстояти свої права.

З одною такою, останньою, депутацією поїхав і я.

Взяли з собою договори та універсали Богдана Хмельницького, запаслися подарунками впливовим особам у Петербурзі, що могли стати в пригоді. Чого там тільки не було: шалі турецькі та персидські: килими, тканини шовкові та хутра різні, бочки вина, соку, наливки, меду, діжки ковбас, сала, баликів, риби, щуки зимової свіжопросоленої, а також верхових коней з дорогими сідлами.

Валка була чимала. Очолювали депутацію писар Антін Головатий, отаман Сидір Білий та Логвин Мощенський. Царський двір зустрів нас насмішками. На обіді, влаштованому з наказу цариці, нам подали такі довгі ложки, що їх ніяк було донести до рота. Тоді запорожці, щоб стримати себе і перетворити це неподобство на жарт, почали через стіл годувати один одного.

Царедворці реготали. Якись два поважні пани, ходячи поміж столами, розмовляли вголос по-французьки, думаючи, що козаки не розуміють цієї мови.

— І де цей народ народжується? — спитав один.

— Звісно де — у їхній пришепелкуватій Хохландії, — відповів регочучи другий.

Серед запорожців були такі, що второпали сказане. Переморгнувшись, вони голосно завели мову:

— Ой-ой-ой, брате мій, та й панів же тут до біса!

— Та всі такі поважні та розумні! — відказав другий.

— І де вони тільки родяться?

— Звісно де — у Петербурзі та в Москві!

— А де вмирають? — спитав знову перший.

— А вмирають теж відомо де — в Сибіру та на Камчатці, — відповів другий, даючи

зрозуміти панам, що їхнє панування при дворі нерідко закінчується засланням у Сибір та на Камчатку.

Пани-царедворці насупилися, почервоніли — і зникли, мов вітром їх здуло.

Довго ми оббивали пороги різних канцелярій, роздаровували вельможним панам та підпанкам все, що привезли з собою, але так нічого й не добилися. Тоді Антін Головатий так відписав Калнишевському: "Тут добре вміють брати, але відмовляються щось зробити, бо, мовляв, ніхто нічого не знає і допомогти в нашій справі нічим не може. Чутка йде, що хочуть поділити наші землі поміж великими петербурзькими панами. Як писано в Писанії: "І розділиша ризи його і меташа жребій"".

З тим листом на Запоріжжя було послано мене.

А тим часом, як я дізнався пізніше, цариця зі своєю державною радою постановила взагалі скасувати всі вольності запорожців, а нашу Січ доценту зруйнувати.

Не встиг я приїхати на Запоріжжя, а вже Потьомкін отримав пакета з Петербурга з цим наказом.

Ні слова не сказавши про це запорожцям, Потьомкін доручив виконання цієї підступної і ганебної постанови царського двора генералу Текелію та князю Прозоровському.

Якраз на Зелені свята, 4 липня 1775 року, генерал Петро Текелій з сорокатисячним військом обложив Січ. Я ледве прошмигнути встиг крізь нього зі своїм листом від Головатого. Та той лист нічим уже не міг зарадити запорожцям.

Сили були не рівні. Текелій мав сильну артилерію, вісім полків кінноти, сімнадцять ескадронів пікінерів, десять піхотних полків, двадцять ескадронів гусарів та тринадцять полків донських козаків. А Січ мала лише двадцять гармат та десять тисяч січовиків!

Три дні без руху стояв навколо Січі Текелій, нікого з неї не випускаючи і нікого не випускаючи. Мовчали й запорожці.

А тим часом князь Прозоровський з військом позаймав усі запорозькі паланки,[2] поруйнував їх, обеззброїв тих січовиків, що там були, взяв їх під варту, хутори та зимовища розорив, а сім'ї запорожців повиганяв.

Коли Текелій отримав від Прозоровського звістку, що паланки ним захоплені, то зразу не вдався до сили, а вирішив діяти хитрістю. Він послав у Січ офіцерів і запросив кошового отамана зі всією старшиною до себе в гості.

Калнишевський зрозумів, що генерал хоче обезголовити Січ, а потім узяти її приступом. Тому зібрав на раду курінних отаманів.

— А що, панове отамани, робитимемо? Генерал у гості нас кличе. Підемо чи ні? Віддамо йому Січ чи будемо битися?

Отамани обурено загаласували:

— Браття! Та нас просто хочуть вигнати з Січі!

— Хочуть забрати наші степи і наші вольності, кров'ю завойовані нашими батьками та дідами!

— Не підемо! Будемо битися! Покажемо Текелієві, де раки зимують!

Однак значна частина Січової старшини мовчала. Мовчав і кошовий отаман Петро

Калнишевський.

Врешті, коли перший спалах обурення улігся, він промовив:

— Панове отамани, я цілком поділяю ваші думки і ваші почуття, та поміркуймо, що з того буде, — у Текелія втричі більше війська. Та ще й Прозоровський підійшов з великою силою. Ми й дня не протримаємося! І самі загинемо, і сім'ї наші сконають у Сибіру.

Втрутився січовий архімандрит Володимир Сокальський:

— Браття мої, чада мої, — сказав він, — не проливайте християнської крові, не беріть гріха на душу! І самі загинете, і сім'ї занепасти, і багато душ християнських безвинних погубите. Змиріться, чада мої, — і Бог вас помилує і захистить! Ідіть до Текелія!

На жаль, Бог не захистив.

Пішла запорозька старшина з хлібом-сіллю до генерала Текелія. Той спочатку запросив до столу, пригостив, а наступного дня вранці звелів усіх заарештувати, забити в кайдани і відправити до Петербурга.

— Ну, а що ж запорожці? Билися? — спитав Хуржик.

— Ще цілий тиждень. Текелій не наважувався нападати на Січ, — повів мову далі Безкровний. — Боявся, мабуть, різанини... Запорожці теж причаїлися і мовчали, бо бачили, що сили їхні замалі, щоб розпочати битву. Натомість вони пішли на хитрість: послали до Текелія послів з проханням, щоб дозволив їм вийти з Січі половити рибу, бо, мовляв, нічого їсти. Текелій дозволив. Тоді січовики вийшли з Січі, залишивши в ній лише двадцять чи тридцять немічних, старих та хворих братчиків своїх, сіли на човни і гайнули тільки їм відомими гирлами та протоками до моря. Побачивши, що його обдурено, Текелій розгнівався і наказав Січ пограбувати, розорити, вали розкопати, а курені спалити. Церкву святої Покрови пограбували дощенту. Що там було цінного, забрав собі Потьомкін, решту похапали солдати. Отакі-то були невеселі Зелені свята для нас того сумнопам'ятного року 1775-го.

— А далі що? Куди ж подалися запорожці? — спитав хтось.

— Ми впливли на своїх чайках у море. Куди пливти? Ніде нас не ждали, ніде нам не було притулку. Залишалося одне: піддатися нашому споконвічному неприятелю — турецькому султанові і просити його, щоб він дозволив оселитися за Дунаєм, на пустинних, майже не заселених ніким землях. Поки запорозька депутація подорожувала до Стамбула, ми тим часом зупинилися на Тілігулі.[3] Султан дозволив запорожцям поселитися на Дунаї, сподіваючись у майбутньому використати їх як військову силу. Значна частина їх під проводом похідного отамана Ляха відпливла морем у Дунайське гирло. А багато хто zostався біля Тілігула. Серед них і я. Та незабаром потягло мене у рідні краї — на Лубенщину. Так я опинився в Засуллі.

— А що ж кошові старшини, котрих заарештував Текелій? Яка доля кошового отамана Петра Калнишевського? — спитав Івась.

Безкровний сумно похитав головою.

— Мов у воду канули. Уже пізніше, в Лубнах, я дізнався, що Калнишевського

заслали в Соловецький монастир, де його було замуровано в казематі як найтяжчого злочинця. Залишили йому замість вікна лише вузьку щілину, щоб подавати воду та їжу. Так і мучиться славний воїн у холодній темниці донині, якщо живий.[4] Інших отаманів теж покарано тяжко: військового писаря Івана Глобу запроторено в Білозерський монастир, військового суддю — в Тобольський, а полковників Чорного, Кулика, Пелеху, Порожню, Головка посаджено також на воду та хліб по різних фортецях та монастирях у сирі холодні каземати, ніби вони не славні сини Війська Низового Запорізького, а вбивці чи злодюги... Ось так з волі цариці Катерини згинула наша преславна вольниця — Січ Запорозька. І хтозна, чи відродиться коли-небудь... Розсіялися братчики по світах, як туман по долині, — хто на Соловках та в Сибіру, хто під султаном — молиться не нашому Богові, а хто залишився на нашій землі, той тепер служить у Херсонському та Полтавському пікєнерських полках, а більшість стало гречкосіями — орють землю, сіють, жнуть, стають простими селянами, і великі пани, як Потьомкін, до прикладу, чи той же Браніцький помалу, без поспіху перетворюють їх у звичайних кріпаків... Ось чому, братове, коли потрапляю на ці споконвічні запорозькі землі, я неодмінно плачу. Та й як не плакати? Як не ридати?

Він замовк і втупився у малиновий жар багаття. І його сумний погляд туманився проти вогню сивими слізьми.

9

Переправа в Бериславі була довга і важка, а шлях до Перекопу — ще важчий. Рівний, безводний степ, що лише недавно перейшов з-під влади кримського хана під владу Російської імперії, ще був не розораний, хоча й поділений царицею поміж вельможами. Він густо заріс полином, буркуном та сивою ковилою. Під палючим сонцем бур'яни почали сохнути, чахнути. Широка наїжджена дорога, здавалося, не мала кінця-краю. І попереду, і позаду над нею здіймалися хмари куряви — то був знак, що по ній ідуть чумацькі валки.

Івась ішов поряд з волами, стомлено погейкував на них. На зубах потріскував пісок, обличчя та одяг запопорошені — тільки очі поблискують. Страшенно хотілося пити, але Хуржик наказав видавати із запасів, що везли від Дніпра, лише по дві кварта теплої води — уранці та ввечері. Волів напували в напівпересохлих річечках, і вода в них була каламутна, гірка. А до Перекопу — ой як не близько!

Язик пересох і, здавалося, розпух, став шорсткий, мов тертушка. А сонце пече немилосердно. Небо над головою дихає розжареним горном.

Воли розімліли, пристали, чапають по пилюці, ніби варені. Мажі поскрипують, однак руху вперед майже не помітно: рівний, безмежний степ скрадає його. Окові ні за що зачепитися на ньому. Та Івасеві дорога знайома, і він знає, що незабаром безіменна річечка, де буде зупинка, а може, й вода.

Хай і непридатна для пиття, бо в ній кишать п'явки та черв'ячки, однак освіжити зморене тіло можна.

— Гей, гей, сірі! — гукає він на волів. — Уже недалеко!

Степова річечка майже пересохла. Лиш подекуди каламутно поблискує

зеленкувата вода, але, побачивши її, воли раптом прискорюють ходу.

— Розпрягайте! — гукає Хуржик. — Тут днюємо, вечереємо, а вночі рушимо далі. Їхати вдень — одна мука! Замордуємо волів!

Стали табором. Воли зразу ж кинулися до води. Вона гірко-солоне, скаламучена, але п'ють. Цмулять потроху, крізь зуби, бо п'явки аж звиваються в ній, а чумаки навіть дивитися гидують. Лиш кашовари проціджують крізь полотно і починають варити куліш. Ще й жартують: з м'ясом!

Івась знайшов чистіше плесо — умився. Вода тепла, та все ж трохи освіжила запечене тіло. Потім нарвав оберемок ковили — приліг біля мажі. Приліг і мов провалився — заснув.

І сниться йому диво дивне: звучить троїста музика, люди йдуть з церкви. А попереду — Катря. Святково вдягнена, у стрічках барвистих, іде поряд з... Чекай, чекай! То він чи не він? Кидається наперед, приглядається — ні, не він! Якийсь чужий чоловік! Вид його в тумані, розпливається — не впізнати. А Катря смутна. І сльози в очах!

На Івасеві груди враз наліг важкий камінь. Давить, давить його! Він хоче крикнути: Катре — ні, ні! Ти ж моя! Як же ти могла таке вчинити? Чом не ждала мене? Катрусю!

Та Катря проходить мимо, ніби не бачить його. А дружки співають, а троїсті музики грають-витають...

А він як став — так і закам'янів. Не ворухнеться! Мов стовп!

Розпач роздер йому груди. І від того болю, що теж приснився, він прокинувся.

Серце шалено калаталося. І лоб змокрів. І до тьми він довго не міг прийти. І все ще, думаючи, що то сон триває, допитувався сам у себе: з ким це вона? З ким? О Боже!

Хтось штовхнув його ногою під бік.

— Вставай хлопче! Пора! Ми вже й повечеряли, а ти все спиш! Твоя миска з кулішем — на возі. Швидше вечеряй, закладай волів у ярма — та й у путь!

Над ним стояв Хуржик. Довкола чумаки лаштувалися в дорогу. Вечір запалював на небі дрібні свічечки.

Івась протер кулаками очі — схопився, швидко проковтнув вихололий куліш і кинувся до волів.

Хуржик скочив на коня. Свиснув. Потім подав голос:

— Руша-аймо!

Валка рушила — насупроти місяця. Заскрипіли ярма, загейкали на волів чумаки. Степ, тихий, сонний, враз сповнився голосистим цвірінчанням степових цвіркунів, потривожених стукотом коліс, сопінням волів та кінським іржанням.

Івась, як завжди, іде попереду, важко ступає запиленими чобітьми по розбитій степовій дорозі. У правій руці — батіг, у лівій — налігач.

Над головою, у темно-синьому небі, ясно зоряніє Чумацький Шлях, вказує напрям на Крим. Уже вкотре Івась веде валку по ньому! І кожного разу його дивне молочно-сріблясте сяйво викликає в душі якийсь неясний тривожний щем. Куди ведеш ти? Скільком чумакам, чумацьким поколінням указував ти шлях, що й назву тобі дали —

Чумацький? І наврочував долю — щасливу чи лиху? Що ж наврочиш ти мені нині? Щастя чи горе?

Мовчить Чумацький Шлях. Не відповідає. Розметнувся по небу сріблястим поясом — через усю Україну, і через Крим, і через море — і мовчки зирить вниз, на дрібних, мов комахи, людей, на сірих круторогих волів, що поволі чалапають по холодній нічній пилюці, на безмежний степ, якому — ні кінця, ні краю.

Ти — їхня доля на довгі віки. Куди ж ведеш їх ти? Чумацький Шляху, Чумацький Шляху...

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

1

За тиждень чумаки подолали відстань до Перекопа, а ще за три дні — по перешийку — до озера Солоного, куди Хуржик водив валку щорічно і де в нього було багато знайомих татар-торговців.

Отаборилися прямо серед степу. Звідусюди до них сипонули покупці.

Передусім продали все, що везли з України. Прибутки були рясні, чумаки раділи з того і в останній день торгів дозволили собі перепустити по келишку абрикосової ракії, а потім поїхали на соляний базар.

Сіль лежала просто на березі озера — купами. Чумаки великими дерев'яними лопатами насипали її в лантухи — вантажили на мажі. Ніхто солі не важив — ні мір, ні ваг не було. Здавна кримчани продавали її на око — мажами. Скільки навантажив — те й твоє. Тому кожен намагався взяти якомога більше — аби витримали дубові осі та потягнули воли. Були й такі хитруни, що в степу, перед Перекопом, де ханська сторожа брала мито, залишали порожні вози, а потім перевантажували на них надлишки солі, щоб якось довести додому. Вигода була подвійна — за кожну мажу платили менше власникові солі і відповідно менше мита в ханську казну, бо мито сплачувалося теж від воза.

Хуржик цим не користувався. Зате солі насипав по саму зав'язку.

Три дні вантажилися. Убилися до смерті. На що Івась — міцний, мов дуб, і той ледве чалапав, так що Хуржик сам уночі пас волів, а коли закінчили, дав ще два дні відпочинку.

Всі були веселі — попереду їх ждала дорога додому. Теж буде, звичайно, не легко, та все ж надія на щасливе повернення в рідні місця веселила серце.

Від'їзд Хуржик призначив на неділю. А ввечері розпорядився:

— Івасю, ниньки твоя черга пасти волів!

— Моя — то й моя, — погодився Івась, узяв кирею і поплентав у степ.

Там змінив Квашу, котрий пас удень.

— Все гаразд?

— А що б могло трапитись? Воли напоєні — лягай собі і спочивай!

Івась так і зробив. Обійшовши стійбище — перелічив волів. Усі. Заспокоєний цим, приліг на горбочку, накрився киреєю. Спочатку допікали комарі, та незабаром, зморений, перестав їх помічати і міцно заснув.

Прокинувся від того, що хтось раптом сів йому на ноги, а другий — на голову. Він хотів крикнути, але в рота йому запнули солону ганчірку. Напружився, щоб скинути з себе нападників, однак його тримали міцно. Хтось вірьовкою в'язав йому руки та ноги.

"Боже, що це? — промайнуло в голові. — Кому я тут потрібний? Що за люди?"

Незнайомці мовчки підняли його — кинули на коня, прив'язали до підпруга.

— Гайда! — пролунав чийсь голос.

"Татари, — подумав Івась. — Так ось хто мене схопив! Що ж вони хочуть зі мною зробити? Убити? Продати? Куди повезуть?"

Відповіді не було. Запитати — ніяк. У роті кляп, руки зв'язані. Що ж робити?

Ніч темна, безмісячна. Довкола четверо верхівців, але жодного обличчя не видно.

Передній знову промовив:

— Гайда! Гайда! — і рушив у степ.

Його везли довго, не зупиняючись, — до самого ранку. По дорозі двоє вершників відстали, а двоє, що zostалися, виявилися молодими татарчуками. Один, на вигляд старший, чорний, худий, мов жердина, тримався позаду, а молодший їхав поряд з Івасем, весь час мугикав собі під ніс якусь безконечну татарську пісеньку. І не звертав на полоненика ніякої уваги. За спиною у нього — лук, сагайдак зі стрілами, при боці — ніж.

А Івась відчував, що помирає: лежав животом на сидлі, головою вниз, і кров налягла так, що в очах потемніло, в роті пересохло, дихати стало важко. Ще трохи — і кінець.

Він замуликав, забелькотав, як німий, заборсався, щоб привернути до себе увагу.

Татарчук урвав свою пісеньку, скосив на нього око. Несподівано спитав по-українському:

— Тобі що — до вітру?

— Ум-м-м! — знову промугикав Івась і завертів головою.

Татарчук сплигнув з коня, висмикнув Івасеві з рота кляп.

— Ну, що?

Івась простогнав:

— Помираю... Розв'яжіть...

Татарчуки щось швидко перемовилися між собою, — розв'язали його, і Івась сповз із сидла — важко брьохнувся на землю. Лежав довго, не маючи сил поворухнути ні ногами, ні руками.

— Пити... Ради Бога, пити... — прохрипів натужно.

Йому подали череп'яну пляшку з водою. Пив лежачи, захилинаючись, — аж поки висушив до дна. Лише годі відчув, що життя повертається в його знеслене тіло.

Потім поволі підвівся.

Татарчуки з острахом відступили — такий він був дужий та страшний, вхопилися за ножі, що висіли в шкіряних чохлах при поясі.

— Ти що?

— Я? Нічого! Не бійтеся! — стелав плечима Івась. — Лише хочу спитати вас — куди ви мене везете? Що зі мною буде? Хто ви, нарешті?

Молодший відповів:

— Мені невідомо, що з тобою буде. Це знає наш хазяїн, Шакір-заде. Ми веземо тебе до нього додому. Він прибуде завтра. Тоді й дізнаєшся про свою долю... А ми з Алі — його батраки.

— А тебе як звати?

— Я Керім.

— Звідки ж ти так добре навчився говорити по-нашому?

— Я тум. Батько мій — татарин, а мати — українка з полонянок. Вона й навчила балакати по-вашому. Таких у Криму багато.

— Чому ж мене ви схопили і тягнете хтозна-куди?

Керім враз посерйознішав, кинув швидкий погляд на свого товариша, та, переконавшись, що той ніяк не реагує на їхню розмову, бо не розуміє її, повів далі:

— Бачиш, ми з тобою батраки. Ти належав своєму хазяїнові, як я своєму. Шакір-заде може мене побити, примусити працювати, може навіть продати іншому хазяїнові, тобто кожному, хто добре заплатить. Він не має права лише вбити мене, бо життя моє належить Аллахові...

Івась аж присвиснув.

— Чекай! Невже ти хочеш сказати, що й мене продано?

— А чому це тебе дивує?

— Ну, як же! У нас не заведено торгувати вільними людьми.

— Так то ж вільними. А ти невільний, ти батрак, це те ж саме, що ваш кріпак! Пригадай, хіба ваші беї не продають своїх кріпаків?

— Буває, продають... Та я ж не кріпак!

— Не знаю, я сам бачив, як розмовляв твій господар з моїм. І не краєм вуха чув їхню розмову, бо перекладав її... Одно мене здивувало: не мій хазяїн платив за тебе своєму, а твій — моєму. Скільки — не знаю, але що платив — бачив на власні очі.

— Так ось воно що! — Івась враз усе зрозумів: Хуржик просто спекався його, щоб заволодіти Катрею. — То він заплатив Шакіру-заде за те, щоб той перепродав мене, чи за те, щоб убив?

— От цього не знаю. Та коли б він мав убити тебе, то не розпорядився б допровадити додому, а прикінчив би десь ближче, в степу, щоб сліду не було.

— І то правда... А скажи, Керіме, тобі не страшно, що ви нарветесь на царські війська, що стоять у Криму, і вони вас покарають? Адже це злочин, що ви схопили мене!

— Ні, не боїмося. Тут, у цій пустельній місцевості їх немає — аж до Кезлева.[5] Та й зараз царському війську не до нас.

— Чому?

— Вчора ми дізналися, що турецький падишах об'явив війну цариці Катерині. Тож невідомо, чи утримаються орусутські військові залоги в Криму. Бо наш хан спить і бачить, як випре їх з півострова.

— Ось як! — вигукнув Івась, вражений несподіваною новиною. — Тепер мені стає

зрозуміло, чому мій хазяїн наважився позбутися мене! Він теж, мабуть, дізнався про початок війни і подумав, що війна все спише... Який негідник! Керіме, відпусти мене — я хочу порахуватися з ним! Я уб'ю його!

Керім пильно глянув на свого полоненика і усміхнувся. Усмішка враз скрасила його — була гарна, якась тепла і щира. Навіть — довірлива. Було хлопцеві не більше сімнадцяти літ, мав він чорне лискуче волосся, карі очі, злегка смугляву шкіру і правильні риси обличчя, як у більшості тумів. Щось у ньому було від батька-татарина, але немало рис успадкував він і від матері-слов'янки. І цей сплав Азії та Європи несподівано дав світові новий тип людини, поширений по східній Україні та на Балканах — міцних чорнявих красенів-чоловіків та не менш міцних, тілих, іноді злегка кирпатеньких чорнобривих красунь.

Івась з надією дивився на хлопця.

— Ну, чого вагаєшся? Зроби добре діло — відпусти. Скажеш — утік.

Керім заперечливо похитав головою.

— Ні, ми цього не зробимо. Хазяїн заб'є нас до смерті!

— Та яке ж він має право? Сам же казав, що твоє життя належить Аллахові.

— Е-е, ти не знаєш наших звичаїв. Він не заб'є нас, а зробить так, що сконаємо самі поволі. Та ще й намучимось. А тому, що ти втік, він нізащо не повірить. Отож бачиш — ми не можемо тебе відпустити. А хоч би й відпустили, то ти не дістанешся до своїх. Наш край пустинний.

— Куди ж ви мене завезли?

— Ще не завезли. Але завеземо. На півострів Тарханкут. Чув?

— Ні, не чув.

— Ну, то почувеш і сам побачиш. Давай руки — зв'яжемо! І — по конях!

— А може, так? Я не втечу, їй-богу!

— Та ні, давай краще зв'яжемо руки, щоб нам спокійніше було.

Керім усміхнувся своєю приємною посмішкою, а його товариш суворо прикрикнув:

— Руки назад, уресе! — і скрутив їх міцно.

Вони допомогли йому сісти на коня і рушили понад берегом моря на захід сонця.

2

Тим часом у Лубнах життя текло, як і раніш, буденно, одноманітно: люди вставали до сходу сонця, порали худобу та іншу живність, по неділях та святах ішли до церкви, їхали в поле — жали, косили, звозили на стодоли врожай, поспішали до чинбарень, броварень, млинів, кузень та виконували десятки інших робіт, без яких немислиме впорядковане людське життя.

В господарстві Хуржиків теж усе йшло, як і раніш. Параска затоплювала вдосвіта піч, варила сніданок та обід, гріла баняки окропу для прання, замішувала й запарювала в цебрах щось їстівне для худоби, птиці та свиней. Катря доїла корів, а Василь годував усе, що мукало, мекало, бекало, кувікало, іржало та квоктало.

Господарство було велике і роботи вистачало всім.

Однак попри цю зовнішню і видиму сторону життя була сторона і внутрішня,

невидима сторонньому окові або майже невидима.

Катря кожному мить відчувала на собі пильний, доскіпливий, але люблячий, ласкавий Васильов погляд. Спочатку вона боялася хлопця, уникала зустрічі з ним наодинці, та згодом зрозуміла, що звідси ніяка небезпека їй не загрожує. Хлопець по-справжньому покохав її і ладен був виконати першу-ліпшу її забаганку. Після свого невдалого освідчення, отримавши одкоша від дівчини, він надовго втратив рішучість, а після смерті матері замкнувся в собі, уникав і Параски, і Катрі, сумував, а то й плакав нишком, ховаючись із своїми слізьми, щоб ніхто не бачив і не чув. Та минали дні й тижні, і Катря знову почала помічати, як Василь з якоюсь затаєною журбою поглядає на неї, намагається потрапити їй на очі, виконує за неї якусь частку її роботи, щоб їй легше було. Однак приставати до дівчини чи знову напрямець сказати їй про свої почуття не наважувався.

Та тривало так не довго. Одного разу, в неділю, коли Параска пішла до церкви, а Катря в кухні мила посуд, раптом прочинилися двері — і зайшов Василь.

— Ти сама? — запитав тихо, хоча й знав, що Параски дома немає.

— Сама, — відповіла дівчина, стривожившись. — А що?

Василь зачинив за собою двері, пройшов до столу і поклав на нього якийсь згорток.

— Ось приніс тобі. Йди сюди!

Катря витерла рушником мокрі руки. Підійшла.

— Ну, що там?

Василь відступив на крок.

— Дивись!

На столі лежала барвиста плахта, на ній — квітчаста хустка, а поверх усього — разок червоних коралів, нанизаних на шовкову нитку.

— Катре, це тобі, — сказав парубок зовсім тихо і, побачивши, як дівчина почала бліднути, заспішив: — Катре, не відмовляйся! Візьми! Це від щирого серця! Подарунок від мене!

Катря підняла перед собою руки, ніби хотіла відштовхнути його.

— Ні, ні, я не заробила такого подарунка! Що це тобі спало на думку? Що Параска скаже? Що люди подумають? А батько, коли приїде?

— Сховай! Віднеси в село, додому! А потім принесеш, як своє, — і будеш одягати без страху! Знатимемо лише Бог та ми вдвох — ти та я!

— Ну, з чого б це? Як можна?

Василь зашарівся, аж скрикнув:

— Катре! Ну, хіба ти не бачиш? Я ж кохаю тебе! Я так кохаю тебе! Коли б ти тільки знала!

Дівчина похитала головою.

— Ну, ми ж уже говорили про це. Тобі відомо, що я не кохаю тебе...

Після цих слів Василь схопився за голову. Його вузьке, гостре обличчя враз посіріло.

— Невже ти так сильно любиш Івася? Катре! Ну, залиш мені хоч надію! Я ждатиму

тебе все життя! Ждатиму, поки ти станеш вдовицею, а тоді прийду до тебе — і впаду на коліна! Якщо в тебе будуть діти, я стану їм батьком! Тільки не губи мене, не розбивай мого серця!.. Ну, все ж у житті може трапитися: коханий розлюбить тебе, захворіє на чуму чи на віспу в дорозі і не повернеться додому! А ти ж молода, тобі жити та жити! Навіщо ти сама у себе відбираєш щастя?

— Страшні слова ти говориш, Василю, — тихо відповіла Катря. — Страшні слова... Я не вірю їм! Зате вірю, що повернеться Івась. Не може не повернутися! Яка там чума!

— Господи! Порятуй мою душу! — вигукнув парубок і підняв руки до божниці. — І навіщо я народився такий нещасливий!

Катрі стало шкода хлопця. Вона обняла його і, як мати, поцілувала в голову.

— Василю, не побивайся так. Не одна я на світі. Ти ще знайдеш своє щастя! А мого не чіпай!

— То візьми подарунок хоч на пам'ять!

— Ні, не візьму! Це ні до чого.

Кров схлинула з Василевих щік.

— Боже! Май до мене хоч крихту жалю!

Він жужмом схопив зі столу свій подарунок і, не дивлячись на дівчину, прожогом кинувся до дверей.

Катря перехрестилася.

— Господи! Порятуй його, божевільного!

3

Після приєднання Криму до Росії в 1783 році багато невільників з України, захоплених під час останнього походу кримчаків на Слобожанщину, повернулося назад, на батьківщину, але значна частина їх, переважно жінок, що вийшли заміж за татар і мали дітей, zostалися в Криму. Тут були їхні сім'ї, їхні оселі, а дома за вісімнадцять років, що минули, усе змінилося — батьки, либонь, померли, брати та сестри обзавелися сім'ями і розділили батьківську землю та всіляке добро.

Такі залишилися в Криму. А серед них і Керімова мати.

Івась побачив її зразу, як тільки привезли його в невеличке селище Сарису, що лежало на березі моря. Керім зупинив коней біля крайньої убогої хатини, складеної з жовтаво-білого ніздрюватого вапняку, і погукав:

— Нене, нене!

З хатини вийшла ще не стара жінка в барвистих татарських шароварах і такої ж барвистій хустці. Однак з-під тієї хустини вибивалися біляві коси, а очі були такі синьо-волошкові, що відразу стало зрозуміло — ні, це не татарка!

Жінка кинулась до Керіма — обняла, як малого, рукою покуйовдила його чорнявого чуба.

— Приїхав! А я ждала тебе завтра або позавчора, — вона говорила по-українськи чисто і співуче, як говорять на Слобожанщині. — А де ж бей?

— Він прибуде завтра. А нас послав попереду, щоб ми доправили сюди оцього хлопця, вашого земляка, мамо.

Жінка підвела очі на Івася. Здивувалася:

— А чому він зв'язаний? Ви украли його? Взяли в полон?

Керім зніяковів.

— Що ти, мамо? Це чумаки — з Лубен! Як би ми самі сміли вчинити таке? Все тут складніше. Як я зрозумів, отаман чумацької валки чомусь захотів спекатися хлопця і заплатив нашому бееві, щоб вночі, коли той пастиме волів, схопив його і завіз куди-небудь подалі. Бей довго вагався, а коли дізнався, що султан об'явив мошковам[6] війну, зважився... Ось так цей хлопець став полонеником і опинився тут.

— Бідний! — промовила жінка співчутливо і підняла на зв'язаного бранця свої смутні сині очі. — Як же тебе звати, хлопче?

— Іваном... А всі звуть Івасем.

— Івась... Гарне ім'я... Так і мого меншого братика звали — Івасем... — і повернулася до сина — Куди ж ви його тепер?

Керім засміявся.

— Бей наказав кинути в зіндан,[7] щоб не втік.

— В зіндан! — вигукнула вражено жінка. — Там же водяться тарантули та гадюки, від укусу яких гинуть не лише дрібні звірята, а й люди! Твій батько загинув від них, його теж було кинуто в зіндан.

— Я це знаю, — похмуро сказав Керім. — І щось зроблю для твого земляка, мамо. Я відчуваю перед ним провину... Вертайся до хати, а я скоро прийду.

Він скочив на коня, і троє вершників рушили далі.

Вузька кам'яниста вулиця незабаром привела їх у затишну долину, по якій у глибоких кам'янистих берегах дзюрчав ледь помітний потічок Сарису, тобто Жовта вода. По тім боці його, в зеленому саду, виднівся чималий будинок під черепичним дахом, а довкола нього попід горою гніздилися убогі татарські халупи.

— Сарису! — вигукнув радісно мовчазний Керімів товариш. — Сарису! Нарешті ми дома!

Вони в'їхали на широке подвір'я бея, зупинилися біля криниці. Розв'язали Івася, напоїли коней. До них сипонули було бееві домочадці, але, дізнавшись, що бей затримався біля Сиваша і приїде завтра чи післязавтра, зразу ж відхлинули.

Ніхто не звернув особливої уваги на незнайомого полоненика, і Івась мовчки стояв, переступаючи з ноги на ногу, що затерпли від довгої їзди верхи, аж поки Керім не торкнув його за рукав.

— Ходімо!

— Куди? В зіндан?

— Ти чув мою розмову з матір'ю?

— Чув.

— Бачиш, якщо ти мене не підведеш, тобто не втечеш, — а ми все одно тебе спіймаємо, — то я зачиню в сарай — і там переспеш.

— Обіцяю тобі, що не втечу. Куди ж тікати, не знаючи ні стежок, ні доріг. Я навіть не знаю, де ми... Ні, поки що про втечу я не думаю.

— Ну, що ж, я вірю тобі, — погодився Керім. — Тоді — ходімо!

Він зачинив його в сарай. Призвичаївшись у напівтемряві, Івась оглянув свою тюрму. Та яка це тюрма? Втекти із неї — простіше простого. Стелі — ніякої, а дах — черепичний, розсунь черепицю і вилазь у дірку. А там — на всі чотири боки!

Та куди?

Довкола чужий незнайомий край, чужі люди, з одного боку — море, а з другого — сухий, непривітний степ. Як тікати? Без їжі, без води, не знаючи дороги... Ні, Керім мав усі підстави повірити йому, бо знав, що з Криму втекти без корабля або хоча б човна, без проводжатого неможливо.

Тверезо оцінивши своє становище, Івась дійшов висновку, що зараз тікати — смерті подібно, а тому взяв себе в руки, заспокоївся, знайшов біля протилежної стіни купу степового сіна і приліг на нього. Однак, хоча був змучений дорогою і тими подіями, що трапилися за останній час, заснути не міг. З Керімових розповідей він зрозумів, що його запродав у полон Хуржик. Спочатку він сумнівався, не хотів цьому вірити, але чим більше думав, тим більше переконувався, що так могло бути насправді.

Він пригадав Катрину розповідь про Хуржикове залицяння, сутичку з ним на подвір'ї, що ледь не привела до бійки і хтозна-чим могла скінчитися, і йому стало ясно, що ще дома Хуржик замислив позбутися його під час поїздки в Крим. Не дивно, що останнім часом Хуржик був добрий, навіть запобігливий. Цим він намагався приспати Івасеву пильність, викликати у нього та й у всіх чумаків довір'я, а головне, обставити злочин так, щоб жодна підозра не впала на нього.

Івась аж здригнувся від обурення та гніву. Який негідник! Це ж він ще тоді, збираючись у поїздку в Крим, задумав своє чорне діло! Ще тоді він знав, що Івась не повернеться додому, і Катря повірить, що його вже й на світі немає. Отже, Хуржикові залишиться лише дочекатися смерті хворої дружини — і Катря змушена буде, по власній волі чи по неволі, швидше по неволі, стати з ним під вінець. Серце Івасеве заклекотіло від гніву. Який підлий, підступний мерзотник!

Він скочив і сів. Ладен був тут же видертися на горище, пробрати в черепиці дірку — і тікати. Добратися до Сиваша, наздогнати валку і стати Хуржикові перед очі. Що з ним зробити? Відразу вбити?

Ні, спочатку він викаже йому перед усім чумацьким товариством все, що дізнався про нього, про його підступність і мерзенність, а потім задушить, розчавить, мов гадюку!

Однак тверезий розум узяв верх. Чи ж добереться він до Сиваша? Чи застане там чумаків? Як без копійки в кишені, без знання тутешньої мови подорожувати по чужій країні та ще під час війни, що розгорається, мабуть, не на один рік?

Отак терзаючи своє серце, він ще довго лежав у темному кутку з розплющеними очима і не міг заснути. Лише під ранок, зовсім знесилений, склепив повіки і поринув у важке забуття.

відразу, як тільки почув тупіт кінських копит, радісний гавкіт собак та не менш радісне і шумливе верещання дітей. Він підійшов до дверей і припав оком до шпаринки.

Бей у супроводі кількох вершників зупинився посеред двору і, кинувши повід батракові, що безпосередньо кланявся, важко зіліз з коня. Діти кинулись йому на шию, він обдарував їх гостинцями, а потім погукав:

— Керіме, Керіме!

З гурту дворових вийшов Керім. Бей про щось тихо запитав його. Керім так само тихо відповів і одночасно показав рукою на сарай.

Івась зрозумів, що йдеться про нього.

Видно, Керімова відповідь вразила і обурила бея. Він зразу ж рушив до сарая. Керім поспішив за ним.

Івась повернувся на своє місце і приліг на сіно.

Бей зупинився в дверях, напружено вдивляючись у темряву, безпорадно мружачи очі. Нічого не уздрівши там, повернувся до Керіма і щось гнівно сказав.

Тут Керім загукав:

— Івасю, Івасю, ти тут?

Івась підвівся, вийшов наперед.

— Я тут!

Керім радісно залопотів по-татарському, пояснюючи, мабуть, гоподарю, що даремно він тривожиться і гнівається, — невільник, мовляв, не втік і не думав тікати. Але його намагання виправдатись, навпаки, викликало в душі бея ще більше обурення. Він раптом підняв нагайку і, шмагонувши хлопця по обличчю, закричав:

— Я тобі що казав? Посадити в зіндан! А ти що зробив? То моє слово тобі не указ? Тепер знатимеш, як треба слухати хазяїна!

Він удруге підняв нагая. Та вдарити не встиг — Івасева рука несподівано перехопила нагайку в повітрі.

На мить бей отетерів, залупав банькатими очима, а потім налився кров'ю, затупотів ногами, оскаженів і почав періщити Івася.

— Гей, люди, сюди! До мене! — закричав на весь двір. — Схопіть обох! Киньте в зіндан! У зіндан їх!

Хлопці не чинили опору. Та й було б не розумно — опиратися проти шістьох дужих озброєних джигітів!

Їх привели до глибокої ями в кінці двору за сараями і звеліли по драбині спускатися вниз. В ямі було напівтемно. Хоча стояло ясне надвечір'я, крізь зарості дикого винограду, ліан, жимолості та різних бур'янів, що понависали понад ямою, сюди проникало зовсім мало світла.

Як тільки хлопці спустилися вниз, джигіти витягли драбину й пішли геть. Стало тихо й парко, пахло перетлілим листям.

Раптом під ногами щось зашелестіло.

Керім злякано шепнув:

— Ой, гадюка!

Івась мав на ногах чоботи і не дуже побоювався гадюк. Керім же був узутий у неглибокі шкіряні чарухи-постоли — і гадюка могла запросто вкусити його за кісточку чи за литку.

Івась нахилився, придивляючись. Щось знову зашурхотіло, ворухнулося сухе листя.

— Миша! — гукнув з полегшенням. — Всього лиш миша! Дивись!

Справді, в кутку, серед листя, вовтузилася маленька сіра мишка.

Керім зітхнув, усміхнувся, потім засміявся голосно:

— Ху-у! Налякала, клята!

Але сміх його був неприродно напружений, нервовий. Видно, хлопець злякався не на жарт. Та й було чого: батькова смерть назавжди врзалася в його пам'ять.

Трохи заспокоївшись, вони оглянули свою темницю. Це була глибока, в три людські зрости, квадратна яма, висічена в білясто-сірому вапняку. Причому її стіни були не прямовисні, а похилі і нависали над головою, так що отвір був значно вужчий, ніж дно, на якому могли вільно вміститися кілька в'язнів. Ні, без драбини чи вірьовки звідси не виберешся!

Не знайшли вони тут ні гадюк, ні тарантулів, й це їх обрадувало: отже, можна не стояти цілу ніч на ногах, а прилягти на товстий шар зіпрілого листя, що за тривалий час нападало із звисаючих майже до дна дикого винограду та міцних ліан, що плелися по стінах.

Вони сіли посередині, де було світліше.

— Чого бей прискіпався до тебе? — спитав Івась.

— Розгнівався за те, що я не послухався його наказу і зачинив тебе в сарай, а не запроторив в оцю яму. Дуже боїться, щоб ти не втік звідси, бо дав слово своєму хазяїнові, що ти ніколи не повернешся на Україну.

— Отже, з-за мене... Я так і думав!.. Дякую тобі, Керіме, — ти добрий хлопець! Постраждав безневинно, — адже я тобі ніхто!

— Ну, чому ніхто? Ти теж людина... А моя ненька вчила мене допомагати всім стражденним... Ти теж пострадав безневинно!

— Я постраждав через кохану дівчину, яку хоче відібрати у мене хазяїн. Закохався, бач, старий песиголовець і вирішив позбутися мене таким негідним чином. Але всупереч усьому, я виживу — мушу вижити! — і повернуся, щоб відомстити своєму кривдникові! Та й Катрю хочу побачити. Буде вона вже заміжжем на той час чи ні — байдуже. Хочу, щоб знала, що зі мною трапилося...

— Заздрю тобі, — сумно сказав Керім.

— Заздриш? З чого б то?

— Бачиш, ти був наймитом, а мав дівчину, міг одружитися з нею. А в нас усе інакше... Я батрак — ні землі в мене, ні коней, ні овець. Щоб одружитися, я повинен заплатити калим. А з чого? З дванадцяти літ я пішов у найми до бея Шакір-заде, — спочатку за підпаска, згодом пас беєві отари, а коли завершило з шістнадцяти і став дорослим, мене було відправлено в каменоломні, які приносять чималі прибутки, а всім, хто там працює, лише мозолі та каторжну працю... Ну, ти сам незабаром

пересвідчишся, що то означає камінь лупати!

— Звідки ти знаєш, що й мене пошлють туди?

— Важчої праці, ніж там, немає... Отож не важко здогадатися. Та не сумуй — будемо разом!

— Я й не сумую... До роботи я звик.

Вони ще довго говорили, розповідали один одному про своє життя, в обох не легке, сирітське, нужденне. Івась дізнався, що Керімів батько з молодим беєм Шакіром-заде ще в 1769 році, під час останньої російсько-турецької війни, ходив походом на Україну. А що був круглим сиротою і батраком і не мав ніякої надії зібрати грошей на калім, щоб одружитися, вивіз собі з Мерефи, яку Шакір-заде своїм загоном пограбував та спалив дотла, молоду дівчину Настю, котра стала йому за дружину і наступного року народила сина Керіма. Своїми руками він наламав каменю, намісив глини і склав над морем, на пустирищі, хатину. Керім невиразно пам'ятає батька, бо одного разу його привезли додому на гарбі мертвого. Лише добре пам'ятає, як гірко плакала мати, коли батька ховали.

Пізніше він дізнався, що батька вкусила гадюка в зіндані, куди за якусь провину кинув його бей. Бей забув про цей випадок, а Керім пам'ятав і не забував.

Давно настала ніч, зійшов місяць, з моря долітав глухий шум прибою, а вони все розповідали і розповідали один одному про своє життя, аж поки наліг сон і зморив обох так, що незчулися, як і поснули посеред ями.

Прокинувся Івась від несподіваного крику. Схопився. Вже зійшло сонце, і в ямі було видно. Керім сидів поряд, безтямними очима втупившись у куток, і кричав.

— Що таке? Що сталося? — кинувся до нього Івась.

Тримаючись одною рукою за ногу, хлопець другою тикав туди, де звисали ліани.

— Там, там! Гадюка! Вона вкусила мене! О Аллах! Я умираю! Убий її!

Івась схопився — кинувся туди, куди показував Керім. Справді. Там довга сіра гадюка, звиваючись, намагалася вилізти по ліані вгору. Була б втекла, коли б Івась не придушив її чоботом до стіни, і вона з розчавленою головою впала додолу, але ще довго билася в передсмертних судорогах.

Потім нахилився до Керіма.

— Покажи рану!

Керім підняв холошу. На нижній частині гомілки, вище кісточки, червоніли дві невеличкі ранки. Івась швидко нагнувся і припав до них губами, почав висмоктувати кров і спльовувати набік.

— Що ти робиш? — вигукнув Керім, відсмикуючи ногу.

— Спокійно! Я висмокчу отруту!..

— Це не допоможе! Я помру! — Відчай і приреченість прозвучали в голосі хлопця.

— Не заважай! — гримнув на нього Івась і знову припав ротом до ранок.

Він пальцями лівої руки міцно передушив ногу нижче коліна, так що вона аж посиніла, і все смоктав і спльовував, смоктав і спльовував.

Та ранки були невеликі — через них багато крові не висмокчеш. Тоді підняв очі на

посіріле обличчя юнака, промовив твердо:

— Треба б розсікти шкіру... Та чим? Ножа немає... Тож потерпи — я зубами!

Керім кивнув головою, міцно стиснув кулаки, зажмурих очі. Івась уп'явся гострими зубами в тепле тіло — щосили вкусив, відчувши, як здригнувся і враз обм'як Керім, як хлинула з рани кров, заюшуючи литку та ступню.

Виплюнувши разом з кров'ю кусень м'яса, знову припав до рани. Довго висмоктував з неї заражену отрутою кров, ах поки вже нічого було висмоктувати. Потім від сорочки відірвав широку бинду і перев'язав Керімові ногу.

— Ну, що, брате, болить?

— Болить, — признався хлопець.

— Терпи, козаче, отаманом будеш, — втішив його Івась.

— Чи ж буду? Помру я! Адже батько помер!

— Ну, батька ніхто не здогадався порятувати, а я з тебе висмоктав усю отруту, — тепер житимеш... Чумаків теж нерідко кусають гадюки, і вони таким способом рятують себе — то вирізують шматок тіла навколо укусу, то висмоктують отруєну кров, то припікають укус розжареним залізом. Все діло в тім, щоб не прогайнувати часу, щоб отрута не розійшлася по всьому тілу, бо тоді — біда. Можна й померти. А якщо вчасно зробити це, потерпілий житиме. Хіба трохи похворіє... Слава Богу, ми вчасно спохватилися! Хай береже тебе Аллах!

— Слава Аллаху! — прошепотів Керім. — Вся надія на нього.

5

Наступного дня, рано вранці, в зіндан опустилася драбина, почувся ЧИЙСЬ грубий голос:

— Гей, там! Вилазьте!

В'язні вилізли, примружилися від яскравого вранішнього сонця. До них наблизився Шакір-заде з двома сейменами.

— Ходімо зі мною!

Їх привели до кузні. Коваль надував міхи. В горні горів вогонь, там червонів шмат розжареного заліза.

Івася підштовхнули до ковадла. І тут він зрозумів, що зараз його закують у кайдани. Та ось вони й лежать наготові — на дерев'яному станку, серед різного ковальського причандалля.

Його підштовхнули знову.

— Іди!

Він уперся — і ні з місця.

Сеймени схопили його за руки — шарпнули. Іди! Та зрушити не змогли. Дужий, мов молодий бичок, Івась нагнув круту шию, люто бликав на них з-під брів, уперся ногами ще міцніше.

— Не піду!

Шакір-заде, що стояв біля коваля, нетерпляче гримнув:

— Ну, що ж ви там вовтузитеся? Давайте його сюди!

Сеймени згребли Івася обіруч, руків'ями шабель штурхонули під боки:

— Йди, шайтан!

Але й цього разу успіху не домоглися, зате роздратували невільника не на жарт. Сам не відаючи, що діє, Івась раптом відштовхнув обох від себе, схопив за карки і щосили тріснув один одного лобами — аж загуло.

Керім з переляку скрикнув:

— Івасю! Що ти робиш? Вони заб'ють тебе до смерті!

Та той ніби й не почув його слів, — спочатку одного, а потім другого жбурнув крізь розчинені двері з кузні на подвір'я, де вони й простяглися на землі, а сам ступив наперед, до ковадла, поставив на нього ногу і гукнув до коваля:

— Ну, чого роззявив рота? Заковуй!

І Шакір-заде, і коваль — обидва стояли ошелешені й вражені сміливістю та силою невільника. Лише коли сеймени, вивергаючи прокляття, кинулися до нього з оголеними шаблями, Шакір-заде, очумавшись, підняв руку й крикнув:

— Не чіпайте його! Цьому бикові ціни нема! Не те, що ви, слабаки!

Сеймени, все ще лаючись та посилаючи чумакові прокльони, відступили, а коваль не без страху наблизився до нього.

— Чоботи у нього добрячі. Стягнути? Чи як? — спитав хазяїна. — Бо окалина палить мені ноги.

— Стягни — пригодяться. А йому дай свої старі чарухи, — погодився бей.

Коваль стягнув з Івася чоботи, приміряв на себе.

— Ти дивися — якраз! — промовив діловито і кинув босому невільникові свої стоптані шкіряні постолі. — Взувайся!

Івась, промовчавши, натягнув їх. Вони теж були якраз. Після того коваль, вправно орудуючи молотком та щипцями, наклав йому на ноги кайдани і заклепав наглухо.

— Готово! Тепер не втече!

— Ну, коли готово, тоді — на роботу! На найважчу! І щоб ніякого спуску! А спробує втекти або проявить непослух — бийте канчуками нещадно! — І повернувся до Керіма. — А тебе, хлопче, попереджаю: ніякої полегкості гяуру! Ніякої допомоги! Зараз іде війна, і я не хочу, щоб невільник якимось чином добрався до Кезлева чи Ак-мечеті,[8] де стоять залоги урусутських військ. Ти розумієш, чим це мені загрожує?

— Розумію, — прошепотів Керім.

— Ну, от і добре! А щось помічу — шкуру спущу! А тепер — ідіть! — і гукнув до сейменів: — Доправте їх у каменоломню! Та скажіть Сулеймену, щоб цей гяур кожного дня наламував гарбу каменю! Я не хочу годувати неробів!

Шлях до каменоломні був недалекий, але кайдани заважали йти: ятрили шкіру, били по ногах, і Івась ледве дошкандибав за село, в ущелину Сарису, де внизу жебонів манюсінський потічок з жовтою водою, а вгорі на поверхню виходили шари ніздрюватого черепашника. Тут уже працювало кілька беевих батраків.

Сеймени здали Івася наглядачу Сулейменові. Це був похмурий чолов'яга років сорока з круглим, мов млинець, обличчям та довгими міцними руками. При боці, за

поясом, у нього стримів ятаган, а в руці він затискував замашного гарапника.

— На найтяжчу роботу! — сказав старший сеймен. — Це гяур.

— Тут усім не легко, — буркнув Сулеймен.

— Щоб кожного дня наламаував гарбу каменю! Такий наказ бея!

— У мене не погуляє!

— Та дивися, щоб не втік!

Сулеймен глянув на Івасеві кайдани — знизав плечима.

— Куди йому! А втече — наздожену і всиплю канчуком по спині так, що вдруге не захоче!

Він кинув невірникові кайло, молот та лом.

— Ставай он там — і починай!

Івась ніколи не був каменярем, навіть не думав, що доведеться ним бути будь-коли, а тому з деяким острахом взявся до роботи. Ударив кайлом. Довкола бризнули дрібні скалки.

Поряд став Керім.

— Та не гамсели так, — застеріг він. — Тут, брате, ніякої сили не вистачить, якщо будеш надриватися... До каменю треба братися обережно. Спочатку оглянь його, знайди найслабші місця — тріщини, ямки, розломи, жили, а тоді орудуй — де кайлом, де ломом, а десь і молотком. Ось дивися...

Керім знайшов тріщину, загнав у неї лома і зверху вдарив молотком. Плита черепашника легко зсунулася набік. Але при цьому хлопець зачепив ногу і застогнав.

— Що? Болить? — кинувся Івась.

— Ой, болить!

— То, може б, ти пішов додому?

— Хто Ж мене відпустить?

— А Сулеймен?

— То такий собака, що й не підступишся. Нізащо не відпустить!

— А що ж робити? Тобі потрібно попарити ногу в зіллі. Мати твоя напевне знає, як його зварити. Потім добре перев'язати і кілька днів полежати, поки рана загоїться.

Поки вони говорили, за їхніми спинами виріс Сулеймен. Важкий гарапник несподівано упав на Івасеві плечі.

— Так ось як ти працюєш, гяуре! — закричав він. — Я провчу тебе!

І знову підняв гарапника. Та вдарити не встиг. Івась раптом ступив крок наперед, схопив наглядача за боки — і той не встиг навіть зойкнути чи злякатися, як опинився високо вгорі, над головою невірника. Гарапник випав з його рук, крик жаху вирвався з його рота: він уявив, що зараз полетить з обриву вниз, на кам'яні уступи.

— Івасю-ю! — вигукнув Керім. — Зупинись!

Та Івась і не думав кидати свого кривдника в прірву. Потримавши достатньо над собою і відчувши, що від страху той обм'як і замовк, він поставив його на ноги і підніс до самого носа кулацюгу. Зробив страшні очі.

— Ти не нюхав? Ні? Так знай, ще раз зачепиш, то тут тобі й гаплик!

Сулеймен Івасевої мови, звичайно, не розумів, але відчайдушний вчинок невільника та його кулак, піднесений до самого носа, були такі промовисті, що він мимоволі, ледве оговтавшись, пробелькотав:

— Якші, якші!

Та як тільки Івась відпустив його, він схопився за рукоятку ятагана. Та витягти з піхов зброю не встиг: наперед метнувся Керім і повис у нього на руках.

— Сулеймене, послухай мене! — заблагав хлопець. — Не роби ще одної дурниці! Бей Шакір-заде не простить тобі смерті невільника! Тим більше що, не розібравшись, ти перший напав на нього.

Сулеймен трохи охолов. Тепер він і сам починав розуміти, що заледве не перевищив своїх прав. Та гнів все ще кипів у його серці.

— Він міг убити мене!

— Ти вдарив його перший. І вдарив нізащо!

— Ви не працювали, а базікали!

— Базікали! — вигукнув Керім. — Поглянь!

Він швидко підняв холошу шаровар і показав просякнуту кров'ю пов'язку.

Сулеймен нахмурився.

— Що це?

— Гадюка вкусила. А цей гяур, якого ти несправедливо обвинуватив у лінощах та базіканні, врятував мене — висмоктав з рани отруту і перев'язав.

У наглядача округлилися очі.

— Тут є гадюки?

Керім зрозумів, що Сулеймен не второпав, коли саме його вкусила гадюка, і подумав, що це трапилося тут, щойно, але не захотів пояснювати йому, коли і як це трапилося. Навіщо? Хай думає, що тут водяться гадюки, бо видно, що він їх боїться. Може, менше вештатиметься по каменоломні і менше наглядатиме за батраками.

— А де їх немає? — відповів запитанням на запитання.

— І ти гадаєш, що цей гяур висмоктав усю отруту з тебе?

— Хто ж це знає? Може, й не всю. Показати б ногу знахарю...

— То покажи!

Керім не сподівався такого від завжди крутого і часто несправедливого наглядача. Ледве стримуючи радість, запитав:

— То я можу піти, Сулеймен-ага?

— Іди! — похмуро кинув той і, піднявши гарапника, поколивав геть.

Керім переможно глянув на Івася.

— Ну, не чекав такого! І від тебе не чекав, що ти зважишся так провчити Сулеймена, і від нього не чекав, що відпустить мене додому.

— Він тебе відпустив? — зрадів Івась.

— Так. Я розповів, що мене вкусила гадюка, і він відпустив до знахаря.

— То йди зразу ж! Хай дасть тобі якоїсь мазі, щоб швидше загоїлася рана. Отрути в тобі, гадаю, не залишилося ні краплі, бо коли б залишилася, то вже тобі було б погано

або й помер би досі. Але на вмираючого ти не схожий... Іди! Рану треба лікувати!

6

Після інсценізації Полтавської баталії, яку поставив для імператриці Потьомкін, Катерина у супроводі найвищих сановників у вельми доброму настрої зійшла з високої могили російських воїнів, звідки спостерігала за мальовничим видовищем, і направилася до Полтави. До себе в карету вона запросила Потьомкіна та Суворова, котрий командував цією інсценізацією, що нагадувала в натурі справжню битву.

Настрій у всіх був піднесений.

За царською каретою потягнулася довга низка карет придворних вельмож, на яких інсценізація теж справила велике враження. Навіть те, що на полі "бою" залишилися лежати трупи десяткох молоденьких солдатиків-новобранців, розтоптаних під час кавалерійської атаки кінськими копитами, нікого не засмутило. Вони сприймалися, як справжні вороги, бо належали до "армії" Карла і були одягнуті у шведську уніформу.

"Битва" вийшла на славу! Гриміли гарматні залпи — і пороховий дим сивими хвилями котився понад землею, тріщала рушнична пальба, стрункі квадрати піхотних каре марширували по полю, виблискуючи проти сонця гострими вістрями штиків. Особливо мальовничо виглядали гусари, улани та козаці сотні, що з гиком та свистом вривалися в ряди "супротивника", — і тоді все перекривав веселий дзвін і блиск шабель, крик людей і кінське іржання. Здалеку, з вершечка високої могили, де сиділа в кріслі Катерина, такі кінські атаки були особливо ефектними.

— Спасибі, князю, — потиснула цариця руку Потьомкіну. — Розвеселив ти мою душу. Гадаю, і в цій війні мої солдати проявлять не меншу хоробрість.

— Запевняю вас, ваша величність, що так і буде, — відповів Потьомкін. — Ми завтра з генералом Суворовим вирушаємо до театру бойових дій.

Тільки в одній кареті, що серед інших поволі тягнулася в курному шляху до Полтави, настрій був дещо інший. Тут їхав граф Безбородько.

Олександр Андрійович сидів у кутку біля відчиненого віконця і сумно дивився на рівне поле, де щойно була повторно розіграна трагедія його рідного народу.

Стоячи на могилі, за кріслом імператриці, під високим дубовим хрестом, на якому було випалено три слова: "Памяти павшим воинов", він уважно спостерігав добре розіграну Полтавську баталію, і в душі його нуртували суперечливі почуття.

З родинних переказів він добре знав події майже вісімдесятилітньої давнини, бо дід Яків був учасником їх і навіть залишив записки про гетьмана Мазепу, які юний Сашко читав, будучи спудеєм Київської академії, і які загинули під час пожежі на їхньому хуторі в Березані. Як і дід Яків, він не схвалював вчинку гетьмана — його повстання проти царя Петра. Вважав, що він, той вчинок, був не обдуманий, легковажний, вкрай погано підготовлений. Та й готувався в такій глибокій таємниці, що більшість полковників та сотників, дізнавшись про несподівану переорієнтацію гетьмана на короля Карла, були вражені так, що відсахнулися від нього і один по одному зі своїми козаками переметнулися на бік Петра. Не останню роль у цьому відіграв і крутий норов гетьмана, від якого немало натерпілися не тільки полковники та сотники, а й прості

козаки та посполиті. Тож і не дивно, що при гетьманові невдовзі залишилося лише три тисячі козаків та невелика групка старшин-однодумців, а майже двадцятитисячне козацьке військо билось під Полтавою на боці Петра.

Олександр Андрійович поглянув крізь віконце на рівне поле, подекуди поросле деревами, і намагався уявити, яким воно було в той трагічний для його батьківщини день, коли круто змінилася доля всього народу.

Поле, поле! Полтавське поле! Нещасна доля України!

Враз загинула автономна гетьманська держава! Загинули вольності, що, хоч і в урізаному вигляді, трималися з часів Богдана Хмельницького до 27 червня 1709 року. До ноги були вирубані Меншиковим мешканці гетьманської столиці — Батурина, а саме місто спалене дотла. В Лебедині ним же були колесовані, четвертовані, посаджені на палі та повішені сотні старшин та козаків, котрі не встигли з'явитися до Петра на присягу. А Ромни були спалені й сплюндровані своїми ж козаками, але з наказу Меншикова, лише за те, що там якийсь час стояла на постой шведська армія, а роменці за це були вислані до Курська на поселення. Нічого й казати, якої страшної кари зазнали ті козаки й запорожці, котрі залишилися до кінця вірними гетьманові, — їх піддали найжорстокішим тортурам, посадили на палі і на плотах пустили вниз по Ворсклі та по Дніпру на пострах "малоросіянам".

Олександр Андрійович важко зітхнув. Картини минулого швидко змінювали одна одну. Страшна історія народу! Страшна ще з погрому Батієвого! Хто напише тебе? Хто напише для нащадків про діла дідів своїх? Для пам'яті людської, для оживлення змертвілих душ людських?

Карета в'їхала в Полтаву — колеса заторохтіли по нерівних плахах дерев'яної мостової. Безбородько зачинив віконце і відкинувся на м'яку подушку сидіння.

У післяобідній час, відпочивши, граф приїхав до дворянського зібрання. Перед масивним будинком вже стояв ряд карет. Збирався вищий світ Полтави та її околиць.

На сходах його ждав Володя Боровик.

Як він змінився за останній місяць! Схуд, зблід, бо майже не бував на сонці — приходив рано-вранці, а кінчав роботу перед заходом його. Безбородько квапив — працюй, працюй! Треба встигнути до приїзду імператриці!

І встиг! За день до прибуття Катерини в Полтаву поклав останній мазок.

А тепер стояв щасливий і схвилований. Новий чорний фрак, замовлений графом полтавським кравцям, і біле жабо, вперше в житті одягнуті заради такої небуденної події, зробили його молодшим, красивим, навіть елегантним. Русяві кучері гарно обрамляли добре виліплену природою голову.

Безбородько аж охнув. Ні, це не той миргородський парубок, що заявився в Обухівку, до Капніста, з портретом козацького полковника Рубана і, ніяковіючи, переступав з ноги на ногу перед столичним графом. На ньому були прості полотняні штани, вишита сорочка і досить стоптані юхтові чоботи, припорошені дорожньою пилюкою.

Щойно написаний, новий портрет молодого художника остаточно упевнив графа в

тому, що перед ним справжній талант-самородок. Його треба лиш огранити, відшліфувати — і хтозна, чи не стане він новим Левицьким, теж земляком, академіком і придворним живописцем.

Після недовгої розмови Володя Боровик погодився поїхати до Полтави. Він відразу зрозумів, яка широка дорога відкривається перед ним, якщо його картини сподобаються цариці.

І ось тепер він, радісно-тривожний, схвилюваний, жде вирішення своєї долі.

— Ще не приїхала? — спитав Безбородько.

Малася на увазі цариця.

— Ні, не було, — відповів Боровик низько кланяючись.

І тут раптом на вулиці почулася якась метушня, пролунав тупіт багатьох копит, гомін владних чоловічих голосів.

— Цариця! — шепнув Безбородько. — Йди всередину і підійдеш, коли я покличу! А я мушу бути там!

І поспішив униз.

Катерина в супроводі Потьомкіна та цілої свити придворних вельмож увійшла до зали. Все тут сяло позолотою, добре навощеним паркетом та натертими до блиску шибками вікон. Пахло фарбою.

Місцеві поміщики схилилися перед царицею в низькому поклоні.

Катерина коротким кивком голови привіталася з ними і раптом зупинилася посеред зали: в око їй впали картини, намальовані на протилежних стінах. Ліворуч був зображений Петро Перший, що орав ниву, а праворуч — вона, Катерина: йшла босоніж по ріллі і засівала ту ниву золотистим зерном.

Вона оглянулась на Безбородька.

— Хто це, граф?

— Це ви, ваша імператорська величність!

— Я не про те. Це я сама бачу. Я питаю про художника.

Безбородько бачив, що картини сподобались Катерині. Але він удав на обличчі переляк.

— Якщо вам не подобаються, ваша величність, то краще буде, коли я не представлю його вам, бо художник цей досить молодий... Місцевий...

— Навпаки! Картини мені подобаються... Це ж оригінально і символічно: Петро Перший оре ниву, а Катерина Друга засіває її!

Безбородько розцвів. Задум належав йому. Але він про це промовчав, а лиш підняв над головою руку і голосно покликав:

— Володя! Боровиковський!

Прізвище "Боровиковський" вихопилося у нього несподівано, але поправляти себе не став. Може, так і краще?

Володя несміливо виступив із гурту полтавського панства, підійшов до цариці. Вона простягла руку. Пухку, білу, в сяючих самоцвітах перснях. Він досить незграбно нагнувся — поцілував.

— Володимир Боровиковський? — перепитала Катерина.

— Так, — відповів той, не сміючи перечити, що прізвище його трохи інше.

— Похвально, похвально! Картини твої мені подобаються. Де ж ти вчився?

Володя почервонів, а Безбородько поспішив йому на допомогу.

— У батька, іконописця, козака-маляра.

— О-о! — вихопився в Катерини вигук здивування. — Який, однак, талановитий цей народ! Майже ніде не навчається, а створює такі досконалі картини! А що, графе, коли взяти його в Петербург — хай повчиться в Академії! Га?

— Це прекрасна ідея, ваша величність!

— І звучить непогано — Володимир Боровиковський! Подумайте, графе, над цим!

— З радістю, ваша величність!

Доля миргородського козацького сина Володі Боровика була вирішена.

Він схилився в низькому поклоні.

7

Чумацька валка без перешкод і без пригод прибула до Берислава. Всюди тільки й мови було — про війну. Хуржик радів: через ці новини про зникнення Івася всі швидко забули. Поговорили, побідкалися, що пропав хлопець, — та й перестали. Сам Хуржик підкинув думку, що наймита вбили татари і труп його заховали в таємному місці або втопили в солоному озері. Ніхто не заперечив проти такого здогаду — і на цьому всі зійшлися. Солі набрали досхочу — аби витримали мажі та довели воли. Окрім того, накупили сушеного ізюму, хурми, тарані та вина і на радіощах поспішали додому.

Однак на переправі чумаків чекала несподіванка. Другого дня після прибуття до Берислава валку оточили солдати. До Хуржика підійшов офіцер — запитав:

— Отаман валки?

— Так, — відповів Хуржик.

— Відійдемо трохи. Треба поговорити.

Коли відійшли вбік, офіцер знову запитав:

— Грамотний?

— Читати й писати вмію.

Офіцер витягнув з-за обшлага мундира папір — показав ошелешеному Хуржикові розмашистий підпис: Потьомкін.

— Бачив?

— Бачив. Але що це означає, пане офіцере? Яке відношення цей папір має до мене?

Той зробив суворе обличчя.

— Йде війна! Ми забираємо для потреб армії всю твою сіль!

Хуржиків язик затерп.

— Як — забираєте?

Офіцер усміхнувся, поплескав отамана по плечу.

— Та не лякайся! Не даром, а за гроші! Для армії потрібна сіль. Багато солі! Війна буде затяжна, і князь Таврійський послав мою команду скупити цілу валку.

У Хуржика відлягло від серця.

— Ху-у! Перелякав ти мене, служивий! — зітхнув з полегшенням. — А по чім заплатиш і коли заплатиш?

Офіцер оглянувся. Переконавшись, що ніхто не може почути його, все ж понизив голос:

— Заплачу добре — не пошкодуєш...

— Так солі ж не привезу додому! Що люди скажуть? — не здавався Хуржик.

— Чудило ти, отамане! Вернешся до Перекопу — купиш скільки твоєї душі завгодно! Я знаю, що деякі чумаки за літо двічі обертаються до Криму, а тобі щастя само йде до рук — тут близько. Такий бариш матимеш! Але...

Хуржик уже й сам замикитив, що буде вигідно, однак останнє слово офіцера насторожило його.

— Що — "але", служивий?

Офіцер зовсім понизив голос.

— Бачиш, отамане, я тобі роблю вигоду, то й ти мені перекинь що-небудь...

— Як же це зробити? Чумаки не погодяться...

— А чумакам і не треба знати, — підморгнув офіцер. — Я складу папір, тобто напишу купчу, що сіль куплю у тебе на злотий дорожче за пуд, але ти чумакам про це — ні гу-гу... Зі злotoго тобі перепаде п'ятачок, а мені — гривеник. Тобі лиш треба прикласти руку до паперу — і мовчати! — офіцер насторожено дивився на отамана. — Ну, то як?

Хуржик ураз збагнув вигоду, хоча й розумів, що якийсь ризик є:

— А якщо князь дізнається? Не зносити тоді голови!

— Чудило ти, їй-богу! Це в першу чергу торкається моєї голови! А з твоєї й волос не впаде, якщо сам не розпатякаєш!

Хуржик подумав, що й справді цю змову ніякий собака не розкриє, якщо вони з офіцером самі не розпатякають, а тому сказав рішуче:

— Гаразд, пиши купчу, а я поговорю з чумаками.

Того ж вечора чумаки перевантажили сіль на галеру, що підійшла до берега, і почали лаштувати вози у зворотну дорогу — знову до Криму. Всі розуміли, що їм несподівано привалив подвійний заробіток. Таке трапляється нечасто — і від того було радісно на душі.

Вранці, коли їли гарячу кашу, до берега пристало чотири чайки-галери, і з них висипали запорожці — з пістолями та рушницями, з порохівницями та шаблями, навіть з чубами-оселедцями на голених головах.

— Браття чумаки, виручайте! Приспіла пора сніданок варити, а солі ані друзки! Вже який день їмо все прісне, не солоне!

— Та в нас самих катма! Все продали!

— Ну, хоч торбинка знайдеться?

— Знайдеться торбинка. Для себе зберігаємо.

— То й поділіться з нами!

До гурту підійшов Безкровний — витріщив очі.

— Братчики! Та з якого ви світу? Невже ж знову бачу запорожців? Невже це не сон? Як же це? — Він протер очі.

До нього пропхався через натовп якийсь здоровань з голеною головою, чорним вусом та опасистим черевом і закріпив його в обійми.

— Їй-богу, Безкровний! Михайло Безкровний! От щоб я вмер — він. Та звідки ти взявся, братику? Невже чумакуєш?

Безкровний звільнився з обіймів і розставив руки.

— Боже! Охрім! Гупало! Побратиме дорогий! От не чекав зустріти тебе, та й ще зі зброєю! На чайці! Невже запорожцям дозволено знову відбудувати Січ, створити військо?

— Як бачиш! — Гупало випростав груди, показав на товаришів, на їхню зброю, на чайки. — А чого ти дивиєшся?

— Ну, як же! Хіба ти забув, що Січ була знищена, сплюндрована — і сліду генерал Текелій не залишив від неї!

— Е-е, брате, як таке забути! Та часи змінилися. Війна! Знову війна з басурманами! От цариця з Потьомкіним і згадала про нас. Недарма кажуть — як тривога, то й до Бога! Тому і вдарив той халамидник Грицько Нечеса чолом нашим отаманам: Харкові Чепізі, Антонові Головатому, Сидору Білому та Легкоступові, щоб збирали тих запорожців, що повернулися з-під турка та жили по очаківських степах. Отож і зібралися ми під проводом Сидора Білого. Та й немало — вже більше двадцяти тисяч. Спочатку таборилися ми поблизу Берислава, потім Білий перевів нас у Прогної, колишню запорізьку паланку на Кінбурнській косі, а звідти невдовзі ми знялися і стали кошем у Василькові, що на лівому березі Бузького лиману. Отож і прямуємо ниньки туди, забравши решту хлопців, що залишилися тут. Лише називаємося ми тепер не Низовим товариством запорозьким, а Вірним Військом Запорозьким. Таку назву дав нам князь Потьомкін, нечестивець Грицько Нечеса, на угоду цариці. Та біс з ними — з царицею та її хваворитом! Головне — ми знову при зброї і знову будемо битися зі споконвічним противником нашим — турецьким султаном! Будемо збройно відстоювати наші землі понад Дніпром, Бугом та Чорним морем!.. Ну, а ти ж як? Бачу — живий, здоровий!

Безкровний зітхнув:

— І живий, і здоровий, і дітьми обсівся. Та розвередив ти ниньки мою давню рану — аж заніло серце!

— Чого б то?

— Ну як же! Був запорожцем, а став гречкосієм, чумаком! Волам хвосту кручу, хай би подохли! Побачив вас — і нутрощі перевернулися. Так і хочеться кинути к лихій мамі та й попливти з вами! Дихнути ще раз тією волею, що виколисала мене на берегах Дніпра!

— Так що тебе тримає? Гайда з нами!

— А приймете?

— Питаєш! Чого б же ми не прийняли до свого коша колись хороброго козака

Безкровного? Хіба, може, став боягузом?

— Та ні.

— Ну, то й кидай своїх волів та приставай до нас!

— А що — і пристану! От тільки доручу свої мажі хлопцям.

Чумаки, що чули цю розмову, занепокоїлися. Земляки Безкровного, засульці, загомоніли:

— Михайле, одумайся! Дома ж діти залишилися! Жінка! Ніхто ж тебе силоміць не тягне на війну!

— Та й солі ще треба купити!

— І додому допровадити!

— І продати, щоб із баришем бути!

Безкровний на мить завагався, але глянув на просмолені байдаки, на запорожців, що з цікавістю спостерігали цю сцену, на дебелого Охріма Гупала, в чорних очах якого грали насмішкуваті бісівські вогники, і рішуче махнув рукою.

— Ні, братця, не поїду я по сіль! Коли б усі міркували так, як ви, то досі турський султан підбив би під себе всю Україну! Кому ж, як не нам, запорожцям, захистити її! Ось мій останній рішенець — поїду я з побратимами-запорожцями на море! А ви візьміть моїх волів, мої мажі, купіть солі та й доведіть її до Засулля, передайте жінці. Хай продасть та дітей годує! І мене жде з війни! А не вернуся — хай заміж виходить!

— Ти це справді, Михайле? — спитав Хуржик.

— Справді, отамане, — відповів Безкровний і викинув з кишені капшук. — Ось мій заробіток, — купи солі і на мою долю та доведи до Засулля. Хай жінка продасть і купить дітям взуття та якусь одяганку... А я, дасть Бог, живий буду — повернуся з війни. Хай жде!

Хуржик сумно усміхнувся і заховав капшук за пазуху.

— Зроблю, Михайле, так, як кажеш. Але не радив би тобі отак зопалу кидати живе та шукати мертвого.

— Не ховай мене, Семене, загодя! — похмуро кинув Безкровний. — А якщо загину, то допоможіть гуртом, чим зможете, жінці та дітям. А тепер — прощайте! Не споминайте лихом!

Він почоломкався зі всіми чумаками, приніс зі своєї мажі торбинку солі і стрибнув з берега в чайку, де запорожці вже сідали до весел.

Охрім Гупало махнув шапкою — і невелика козацька флотилія, набираючи розгону, рушила вниз по Дніпру.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

1

Потягнулися дні за днями — важкі, голодні, одноманітні. Минуло літо, настала осінь. З півночі на голубе, аж синє, море дихнули холодні вітри — і воно посіріло, захвилювалося, глухо зарокотало.

Івась поволі почав втрачати надію. Спочатку він думав, що його неволя — це явище нетривале, тимчасове, бо Крим уже кілька літ належав Росії, тут стояли залоги

царських військ, і хтось-таки дізнається про нього і визволить з полону. Але час минав, залізні кайдани в'їлися в тіло, так що вище кісточок утворилися сині рубці, а в це глухе, далеке селище ніхто із військових чи цивільних властей так і не навідався. І надія почала гаснути. Невже ніколи він не повернеться на батьківщину, в рідні Лубни? Невже не зустрінеться з Катрею, що стала за довгі місяці розлуки дорогою та жаданою? А вона? Як вона там? Чи згадує про нього? Чи жде? Чи, може, почувши, що він у далекому Криму пропав, загинув, забула про нього і, змирившись з долею, прихиляється до іншого? До кого ж? До Хуржика?

Згадка про Хуржика сповнювала його серце лютою ненавистю. Ось його ворог! Ось хто відібрав у нього і волю, і щастя! От із ким він хотів би зустрітися і зчепитися — не на життя, а на смерть!

Особливо важкими ці спогади і думки були довгими вечорами в зіндані, що став його постійним житлом.

Коли його в перший день після цілоденної важкої праці в каменоломні привів Сулеймен до цього гадючника і звелів спуститися по драбині вниз, він почав перелічити, намагався розповісти, що там гадюки і що він не хоче лізти туди, та Сулеймен не зрозумів його і, не довго думаючи, просто штурхонував ногою в спину, і він, чіпляючись руками за густі зарості виноградної лози, хмелю та цупких ліан, гепнув на дно.

Там було ще видно. Скисні промені надвечірнього сонця наповнювали червонястим світлом глибоку яму. Івась пильно оглянув усі закутки — гадюк не було. Знаючи вже, що вони спускаються в яму і піднімаються вгору по ліанах, він добре потрусив усі зелені зарості і з них упало кілька молодих мідянок, неотруйних гадюк, схожих на вужів. Потоптавши їх, він обірвав усі зарості і намовив з них пухке ложе. Страх минув. Тепер був упевнений, що жодна гадина не спуститься до нього в яму, щоб тут поживитися жуками, хробаками чи комахами.

З того дня справді жоден плазун не потривожив Івася, хоча найменший звук, найтихший шерех все ще будив його і змушував озиратися і прислухатися в темряві. А може, повзе щось?

Згодом він звик і до своєї ями, і до підозрілих звуків, і до нестихаючого шуму морського. Приходив зморений, лягав у своє кубло і зразу ж поринав у важкий безпробудний каторжанський сон.

Єдиною близькою людиною для нього за цей час став Керім. Кожного дня хлопець приносив що-небудь попоїсти — то коржа, то кілька млинців, то шматок засмаженої баранини або просто печеного гарбуза. Передаючи Івасеві непомітно, щоб не бачив Сулеймен, казав:

— Це від матері.

Івась розумів, що і Керім, і його мати не забувають самовідданого вчинку полоненика, коли він, ризикуючи життям, висмоктував смертельну отруту з рани на Керімовій нозі. Але з часом став помічати, що Керім, попри вдячності, проявляє до нього просто дружні, а то й братерські почуття. Працюючи поряд, вони вели безконечні розмови. Керім цікавився життям в Україні, долею самого Івася, побутом та працею

чумаків в їхніх нелегких і небезпечних мандрах до далекого Криму. Дізнавшись, що у Івася залишилась в Лубнах кохана дівчина, він довго розпитував про неї — і яка вона з себе, які в неї очі, хто її батьки і чому вона пішла в найми. Врешті, зітхнувши, сказав:

— У вас зовсім інші звичаї, ніж у нас. Ось хоча б ти — наймит, а можеш запросто одружитися, взяти кохану дівчину. А в нас за дівчину треба заплатити чималий калим. А де його батракові заробити? Ось я з малих літ батрачу у бея, складаю акче до акче, куруш до куруша, а що наскладав? Одну мізерію. Мені вже на вісімнадцятий завернуло, я вже й на дівчину накинув оком. Та що з того? Хто мені її віддасть без калиму? Знайдуться багатші, заплатять скільки треба — і стане моя кохана чужою дружиною. А я знову в найми, знову складатиму ті нещасні куруші, поки й не посивію... Багач у нас має дві, три або й чотири жінки, а такі, як я, батраки — жодної...

Івась обняв хлопця.

— Так іди в Україну! Там знайдеш собі щастя. І без жодного куруша! Ти гарний хлопець, роботящий — за тебе перша-ліпша дівчина піде!

— Так і піде! Коли б, як батько, пішов я в похід, то, може, і взяв би яку!

— Чудило ти! Хіба можна своє щастя будувати на чужому горі? Хіба твоя мати щаслива?

— Де там! І досі плаче за Україною!

— От бачиш! Ні, брате, сім'ю треба будувати на любові, на обопільній злагоді, щоб усі були щасливі — і муж, і жінка, і діти. А силою брати — це розбій!

— То що — може, й справді гайнути мені на материну батьківщину? В Мерефу! — Керімові очі загорілися надією. — До дядьків?

— А чом не в мої Лубни? Та й Катрі сказав би, що я живий. Щоб ждала! А дівчата в Лубнах такі ж гарні, як і в Мерефі...

— То, може, разом? — Керім підвів на Івася очі.

— Разом? — здивувався Івась. — Тобто тікати? Але ж мені це не просто. Піймають — заб'ють до смерті і мене, і тебе. Та й зима на носі. А взимку як тікати? Степ голодний, холодний, без'їжний...

Вони надовго замовкли, кожен думаючи про своє. Івась не вперше задумувався про втечу. Бо хто ж із невільників не мріяв будь-що вирватися на волю? І зараз, збуджена словами Керіма, його уява запрацювала в цьому напрямку. Крушачи кайлом ніздрюватий черепашник, він перебирав у мислях різні варіанти втечі. Головне — щасливо добратися до якогось міста, де стоїть військова залога чи є царська адміністрація.

Але як туди добратися, коли не знаєш ні мови, ні шляхів, ні самих міст? За одну ніч не далеко втечеш, а вранці наглядачі виявлять відсутність невільника, доповідять беєві — і той пішле кінну погоню, яка швидко наздожене втікача. Де заховаєшся від переслідувачів у рівному, мов стіл, голому осінньому степу?

І так і сяк розмірковував він, а виходила одна безвихідь. Ніякої надії на успішну втечу!

Про це ж, видно, думав і Керім, бо після тривалої мовчанки, вибравши хвилину,

коли нікого поблизу не було, раптом сказав:

— Треба тікати морем!

Івасеві така думка не приходила в голову, і він здивовано підняв брови.

— Морем? На чому і куди ми допливемо морем? Це ще більш непевно, ніж степом. У морі взагалі ніде не сховаєшся! І як знайдеш на морі шлях?

Керім підійшов до Івася впритул, зашепотів схвильовано;

— Це єдина можливість — морем. Бачиш, нам би тільки перепливти Кірнікітську затоку. А там уже Україна, там, на Прогної, запорожці, на Бузі — флот. Це найближчий і прямий шлях, бо через Перекоп удвічі, а може, і втричі далі... Де взяти судно — це моя турбота. Якийсь каюк чи баркас я знайду. Напряму удень прокладемо по сонцю, а вночі — по зорях. Якийсь час я рибалив і все це знаю... До того ж ніхто зразу не здогадається, що ми втекли морем — спочатку шукатимуть у степу... А поки спохватяться, ми будемо вже далеко або й на тому боці... Про харчі і мови немає: я вже домовився з матір'ю — вона приготує...

— То мати відпускає тебе?

— Атож. Ми вже не раз говорили з нею, щоб я перебрався в Україну, а потім і її забрав би до себе. Нам тут важко жити, і мати вірить, що на батьківщині і їй і нам буде краще.

— Звичайно, буде краще. Як я розумію, тут вас ніщо не тримає.

— То ти згоден? Тоді я буду готуватись...

— Згоден. Готуйся!

Та недарма кажуть: чоловік думає-гадає, а Бог по-своєму повертає.

Вночі раптом подув з України сильний крижаний вітер. Ударив мороз. Почалася рання зима. Степ припорошило снігом, вода в Сарису взялася кригою.

Продрижавши в своїй ямі до ранку, Івась так заляк, що ледве виліз по обледенілій драбині нагору, ледве додостав до каменоломні. Тут його вже чекав з чималим клунком у руках Керім. Глянув на Івася — вжахнувся.

— На тобі лиця немає! Ти посинів увесь! На — вдягайся швидше! — і він витягнув з клунка старого кожуха, шапку та хутрянні виступці. — Це батьків одяг. На тебе буде, мабуть, замалий, але іншого немає.

— Дякую, брате, — промовив розчулено Івась. — Справді, такий несподіваний холод — замалим не пропав. Думаю, те, що ми задумали, треба відкласти до тепла.

Він швидко одягнувся, надів шапку, взув виступці. Кожух і справді був замалий, так що застебнутися не було ніякої змоги, а шапка та взуванка — якраз впору.

Стало враз тепліше.

Керім зняв свій пояс — підперезав його. А на вухо шепнув:

— Я згоден з тобою. Втечу треба відкласти до кращих часів. Мороз, вітер, а море сказалося — аж реве! Нічого й думати впливати на човні. Почекаємо до тепла, діждемося кращої погоди.

Тут пролунав різкий Сулейменів голос: "До роботи! До роботи!", і вони миттю нагнулися, схопили кайла і почали щосили, щоб зігрітися, лупати промерзлий, а тому

крихий ніздрюватий камінь.

2

Чумацька валка повернулася до Лубен аж наприкінці вересня. Хуржик ще в Покровській Багачці зустрів знайомих лубенців, котрі розповіли йому про смерть дружини. Вістка була несподівана, але отаман зустрів її спокійно, бо, вже від'їжджаючи в Крим, знав, що не застане дружину живою. Ще тоді було видно, що дні її полічені.

Чи зрадив він з того? В душі зрадив. Все складалося так, як він і передбачав: дружина померла, Івась не повернеться в найближчий рік-два, а може, й зовсім — і йому відкривається вільний шлях до шлюбу з Катрею. А її вломити він якось та зуміє.

З такими думками він під'їхав до двору і постукав пужалном у ворота. Першим озвався Бровка, своїм радісним басовитим гавканням сповіщаючи, що впізнав господаря. Потім розчинилися ворота — і батькові назустріч кинувся Василь. Залившись слізьми, він припав до нього і, захлинаючись, по-дитячому жалібно простогнав:

— Таточку, мама померла!

Хуржик погладив його по голові, притиснув до грудей.

— Я вже знаю, Василечку. Царство їй небесне! Вона довго і тяжко хворіла, — ти сам бачив, як вона мучилась. Тепер її муки скінчилися, і вона, праведниця, бесідує з Богом. Не треба тужити й побиватися — їй тепер добре на небесах.

Він відсторонив від себе сина і гейкнув на волів. Валка в'їхала в двір. На скрип ярем і радісне скавуління Бровка з хати вибігли Параска та Катря. Обидві направилися до господаря. Параска перехрестила Хуржика і, по-материнському схлипнувши, поцілувала в голову, а Катря спочатку кинула бистрий погляд на всю валку і, не знайшовши біля жодної мажі Івася, враз спохмуріла. Привіталася стримано:

— Із щасливим поверненням будьте здорові, гоподарю! — і по хвилі запитала: — А де ж це Івась, що його не видно?

— Прибуде твій Івась, — навмисне недбало відмахнувся від прямого запитання Хуржик, а сам не зводив з дівчини погляду — такою гарною та пишною вона стала.

Катря справді за літо розквітла, похорошіла. Ради неділі вбралася у святковий одяг — і коли б не міцні, загрубілі від щоденної роботи руки та не густий загар на миловидному обличчі, була б схожа на яку-небудь лубенську панночку чи попівну, а ніяк не наймичку. В Хуржикових грудях прокотилась якась млосно-солодка хвиля, що забила йому віддих. "Бісова дівка! — подумав Хуржик. — Яка гарна! Здається, я все зробив, щоб вона була моєю! Однак ще рік після смерті Ганни доведеться вижидати. Дурний звичай! Та що поробиш: звичай — той же закон! Або й вище, бо за законами пильнують лише городничий, пристав та суддя, а за звичаями — вся громада! І все ж прийде час — і ти, пташко, станеш моєю!"

Ці мислі промайнули в його голові за якусь коротку мить, за яку, однак, він встиг обвести поглядом усе рідне подвір'я — чималу хату під гонтом, хатину, що стояла поряд, під солом'яною, але акуратною фігурною стріхою, конюшню, воловню, корівник, саж для свиней, возівню, клуню, колодязь посеред двору з жолобом та журавлем...

Господи! Яке багате у нього господарство! Який просторий двір! Яке все це рідне і багато що зроблене його руками, його працею! І ось він тут, дома! Щасливо повернувся сюди, уникнувши багатьох небезпек!

Він раптом грюкнувся на коліна і, перехрестившись, поцілував землю, почав молитися.

— Боже праведний, дякую тобі за те, що зберіг мене в далекій дорозі, що відвернув від мене всі небезпеки та напасті, що допровадив мене додому! — молився широко й гаряче. — І прошу ще, аби прийняв благословенну душу усопшої жони моєї і взяв, яко праведницю, до себе, на небеса! Амінь!

Підвівшись і помітивши тривогу в Катриних очах, він зрозумів, що дівчина жде зручної хвилини, щоб знову запитати про Івася. Цього запитання він не хотів, потрібно було якось відтягти його. Тому гукнув:

— Василю, розпрягай з хлопцями волів! Дайте їм води, закладіть сіна, заженіть у воловню! А я трохи погугорю з жінками.

Василь з наймитами кинулись виконувати розпорядження господаря, а він тим часом підійшов до передньої мажі, витягнув з-під попони, що прикривала лантуха з сіллю, чималу торбу і підійшов до найминок. Запустив руку в торбу — вийняв лантуха з сіллю, чималу теплу вовняну хустку, свитку та чоботи.

— Це тобі, Параско! — простягнув старій наймиці. — Взуття та одяганка на зиму! Купив у Кременчуці. Спасибі, що доглядала хвору господиню. Не знаю, що б я без тебе робив!

Розчулена такими щирими подарунками та несподівано щирими словами, Параска просльозилася, піймала господареву руку, поцілувала.

Хуржик знімаючи, висмикнув її.

— Що ти! Що ти, Параско! Ми ж свої! Як рідні! Скільки років разом! Скільки праці ти вклала в це господарство! Ти заробила! — і глянув на Катрю, всю напружену, зблідлу, з тривогою в очах. Зрозумів: дівчина здогадується, що з Івасем щось трапилось в дорозі. Поспішив знову глянути в торбу й почав виймати нові подарунки.

— А це тобі, Катре! З самого Криму віз! На твої руки теж припало немало роботи по господарству. Та думаю, що скоро полегшає, — візьму тобі на допомогу ще одну наймичку. Дай тільки трохи оговтатись після поїздки та оглянутись довкола...

І він почав викладати та класти на воза подарунки, призначені для молодій наймички.

Чого тут тільки не було!

Шовкова — у квітках — хустка літня, м'яка й тепла хустка зимова, корсетка з синього оксамиту, разок червоних коралів та разок намиста з янтарю, а під кінець — гарні чоботи з жовтого хрому на високих закаблуках, підбитих залізними підківками. Просто-таки подарунки королівні, а не наймиці!

— Бери, Катре! Це все твоє!

Катря глянула на те "все" — з її очей бризнули сльози.

— Дядьку Семене, а де ж Івась подівся? Що з ним сталося? — промовила

ВИМОГЛИВО.

Хуржик зіжмакав в руках лантуха, відвів очі. Не знав, що відповісти.

— Івась... А-а... Бачиш, Катре, Івась невідомо де подівся... Я й сам не знаю, що з ним...

— Як-то не знаєте!? — вигукнула вражена дівчина.

— Дуже просто. Пішов хлопець увечері волів пасти, а на ранок його не стало.

— Де ж він подівся?

— А хтозна. Обшукали ми пів-Криму — нема! Ніби у воду канув. Може, татари вбили або вкрали. Таке лихо! Таке лихо!

Катря похилила голову — заплакала. Параска пригорнула її — почала втішати.

— Ну, чого ти, дурненька! Зник — це ще не те, що вмер. Скільки, бувало, людей зникало, а потім об'являлися живі й здорові! Дивися — і Івась об'явиться! Дай, Боже, щоб так і сталося!

Катря заплакала ще дужче. На подарунки і не глянула.

— Легко вам говорити! А мені серце підказує, що з ним щось негаразд!

Хуржик розсердився, запхнув подарунки жужмом назад у лантух.

— Та що ж, по-твоєму, я його з'їв? Чи як? Якщо живий, то об'явиться. А якщо загинув, то царство йому небесне! І досить про це! Ходімо до хати — пора обідати!

Він закинув торбу за плечі і рішуче рушив до ганку. І при цьому не помітив, що мимовільним свідком цієї сцени і цієї розмови був син, котрий непоміченим стояв серед волів, поки вони цмулили з жолоба воду. Коли він побачив батькові подарунки Катрі і те, як він дивився на неї, то просто отерп. Пекучий біль пронизав його серце. Не треба було бути дуже розумним та спостережливим, щоб здогадатися про батькові почуття та наміри.

Хлопець завмер, задерев'янів. Ноги ніби приросли до землі. Воли вже напилися і, стомлені, поволі почваланали до волонні, а він не міг зрушити з місця, приголомшений тим, що побачив і що почув. Перед ним раптом розверзлася бездонна прірва, що не залишала ніяких надій. Справді-бо — якщо батько коли-небудь повинчається з Катрею, то буде вона для нього навіки втрачена. Навіть після батькової смерті він не мав би права взяти за себе його вдову, а свою мачуху.

"Боже! Твоя воля! — подумав парубок. — Якщо таке станеться, то навіщо мені жити на світі!"

3

Холодний листопадовий вечір наліг над Санкт-Петербургом сивим туманом. Вряди-годи з низьких хмар сіявся дрібний дощ, і рідкісні перехожі піднімали коміри, прискорювали крок.

Здавалося, пишна північна столиця завмерла, причаїлася в густій осінній імлі. Лише Зимовий палац, особливо його південно-західне крило, світився всіма вікнами. Через них виривалися назовні, в холодну темряву міста, веселі звуки кадрилі.

Катерина вперше після повернення з Криму влаштувала бал. Були запрошені найвищі сановники імперії та дипломати.

Старіюча цариця трохи нездужала, а тому не танцювала, — сиділа за столиком у товаристві графа Безбородька та посла де Сегюра і з неприхованою заздрістю дивилася, як танцює молодь. Однак і в такі хвилини не переставала думати про важку війну, що вже кілька місяців палахкотіла на Чорному морі та прилеглих до нього степах. Особливо стурбував її останній лист Потьомкіна про те, що султан нібито готує величезну ескадру і весною направить у гирло Дніпра, до Очакова, і французи допомагають у її спорядженні.

Посол де Сегюр нещодавно повернувся з Парижа, і Катерині давно кортіло подружньому побалакати або просто по-жіночому побазікати з говірким французом — раптом прохопиться про щось важливе. Та хитрун де Сегюр теж був не ликом шитий — викручувався, мов в'юн, і вміло вислизав з розставлених царицею сіток.

Катерина вже почала сердитися і німим поглядом закликала Безбородька втрутитися в розмову.

Граф Олександр Андрійович сам був хитрий, мов сто чортів разом, і враз поспішив на допомогу патронесі.

— Ваша величність, мосьє Сегюр, здається мені, на цей раз, не доїхавши до Парижа, спішно повернув голоблі назад, до Петербурга, — тому він і не знає останніх паризьких пліток. Тож марна праця розпитувати його про те, чим зараз живе паризький двір.

Грубувата прямолінійність керівника дипломатичної служби Росії зачепила за живе де Сегюра, але звична приязна усмішка не зникла з його обличчя. Він підкреслено галантно вклонився через стіл графові і сказав навпростець, щоб розвіяти сумніви, що він давно розгадав наміри цариці:

— Графе, я таки побував у Парижі, а на зворотному шляху — у Копенгагені і навіть бував там, що не французька, а англійська ескадра адмірала Грейга курсує в Середземному морі, пильно пантруючи за всіма перипетіями російсько-турецької війни, — і повернувся до Катерини. — Здається, це, ваша величність, хотіли ви почути від мене?.. Більше того, на зворотному шляху я побував у Копенгагені і мав зустріч з вельми цікавою особою — американським капітаном Полем Джонсом, про якого ви, ваша величність, кілька років тому, коли британські колонії в Північній Америці вели війну за незалежність з метрополією, напевно, читали в тогочасних газетах.

— Поль Джонс? — Катерина підняла брови. — Справді, це ім'я мені відоме. Здається, він прославився тим, що прорвав англійську блокаду Нью-Йорка і доставив генералові Джорджу Вашингтону боєприпаси.

— Не тільки, ваша величність. Його життя сповнене пригод незвичайних!

Катерина оживилася.

— Ось як? Цікаво послухати... Якщо, звичайно, це вас не затрудить, мосьє.

— Що ви, що ви, ваша величність! — вигукнув де Сегюр. — Я з радістю розповім те, що чув від самого капітана.

— Зробіть ласку, мосьє, — Катерина відпила з келиха ковток вина і зручніше вмостилася в кріслі. — Я вас слухаю.

Сегюр понизив голос і зробив вибачливу міну на обличчі.

— Мова йтиме, ваша величність, про справді людину незвичайну, про її доблесть та самопожертву, а з іншого боку — про людську забудькуватість та невдячність.

— Це в природі людській, мосьє, — погодилась імператриця. — Але давайте без передмов! Я все розумію і без них.

— Гаразд, — схилив голову Сегюр. — Отож по суті... Коли я зійшов у Копенгагені на берег, то не мав найменшого наміру відвідати матроську таверну, а тим більше пити вино і бесідувати з одним із постійних, як я зрозумів, відвідувачів її. Мені просто хотілося після морської хитавиці, яку я погано переношу, відчутти під ногами тверду землю. Разом з тим я не міг залишити порт і відправитися в центр міста, бо зупинка наша була нетривала і корабель міг кожної хвилини подати сигнал про відчалення. Отож я помалу ступав по набережній, при звичаючись до твердої землі під ногами, як раптом в лице зіткнувся з чоловіком, котрий несподівано зупинився і, розвівши руки, радісно-здивовано вигукнув:

— Хеллоу! Містер Сегюр? От не чекав зустріти вас тут!

Я зупинився, намагаючись пригадати цього середніх років чоловіка з рудуватими бакенбардами, в доволі пошарпаному одязі, і не міг пригадати, хоча обличчя його здавалося мені знайомим.

Помітивши мою розгубленість, він з гідністю простягнув руку й відрекомендувався:

— Капітан Поль Джонс!

Це ім'я вмить повернуло мене на кілька років назад, коли знаменитий капітан Поль Джонс прибув з Америки до Франції, щоб очолити французьку ескадру і блокувати порти Англії. Тоді йому було за тридцять, тримався він впевнено, бо був у зеніті слави та фізичних сил. Тепер же переді мною стояв схудлий, постарілий і досить обшарпаний чоловік з погаслим поглядом голубих очей і невпевненістю в голосі. Не таким він був, коли я вперше познайомився з ним десять років тому!

Я був вражений його теперішнім виглядом і, не стримавшись, вигукнув:

— Капітане! Що з вами? Чому ви тут?

Він сумно усміхнувся і розвів руками.

— Що поробиш, мосьє! Сів на мілину. Звичайна історія.

— А точніше?

Він оглянувся, і я помітив, що його погляд упав на двері найближчої таверни.

— Цього одним словом не скажеш, — відповів він. — Якщо маєте час, то...

Я зрозумів і сказав:

— Гаразд, заїдемо. Тільки сядемо так, щоб я бачив борт свого корабля.

Ми сіли біля вікна, так що я в першу-ліпшу хвилину міг помітити на кораблі сигнал про відплиття. Я замовив дві склянки вина, і Поль Джонс розповів мені свою історію. Вона варта того, щоб її описати в романах, але він розповів її скупко і стримано. Я перекажу її своїми словами.

Народився він у Шотландії, і, як виявилось, справжнє його наймення було Джон Пол. Наділений від природи розумом та фізичною силою, схильний до авантюри, але

зубожілий тринадцятилітній підліток приїздить до Америки і поступає юнгою на корабель, що займався работоргівлею. Кмітливість допомогла йому швидко освоїти науку, шотландська заощадливість — збити деякий капітал. Після багатьох пригод, маючи за плечима вже двадцять п'ять років, він залишає морську службу і, прибравши собі ім'я Поля Джонса та купивши землю, стає плантатором в Вірджинії. Але не минуло і трьох років, як спалахнула війна американських штатів проти Англії за незалежність. Поль Джонс негайно пропонує свої послуги конгресу і отримує під свою команду шість невеликих суден та чин лейтенанта і вперше в історії піднімає на флагманському кораблі зоряно-смугастих прапор новостворених Сполучених Штатів Америки.

Здавалося б, що можна зробити з такою слабосилою ескадрою? Хіба що десь із затишного місця наглядати за діями британського флоту!

Та не в натурі Поля Джонса було відсиджуватися в затишному місці. Він ув'язався в бій при першій же зручній нагоді, і не тільки з "купцями", на яких нагнав страху, що вони почали уникати рейсів до берегів Америки, а й з великими військовими кораблями.

Про нього незабаром рознеслася слава по всій Америці та долетіла й до Англії. А коли він через рік на кораблі "Провидіння" прорвав морську блокаду Нью-Йорка і доставив військам генерала Джорджа Вашингтона боезапаси, йому першому було присвоєно звання капітана флоту, хоча морського флоту Америка ще не мала.

Тепер про нього дізналася вся Європа.

У листопаді 1777 року його посилають з воєнно-дипломатичною місією до Франції — схилити Людовика XVI до війни з Англією. Людовик давно обіцяв це зробити, але все вагався.

Продавши плантацію, Поль Джонс на власні кошти придбав і спорядив корабель "Альфред", озброїв його і прибув у Брест. Звідти їде в Париж та у Версаль на переговори з французькими властями. Там і довелося мені познайомитися з ним.

Він довго і марно випрошував у короля французьку ескадру для нападу на туманний Альбїон. Король відмовив. Тоді капітан Джонс на власний страх і ризик на своєму 18-гарматному корветі сам відправився в небезпечний рейс до північних берегів Англії. Висадив десант у Вайтгафені — наробив там страшного переполоху, спалив у гавані кілька кораблів, узяв замок графа Селькірка і захопив британський корвет.

Все англійське побережжя тремтіло від страху перед грізним і невловимим шотландцем.

Ця акція Джонса прискорила вступ франції у війну. В серпні 1779 року він, нарешті, отримав 40-гарматний корабель та об'єднану ескадру, що складалася з французьких та американських військових суден і взяв курс на Ліверпуль. Самого міста, правда, захопити йому не пощастило, але він нещадно пошарпав узбережжя Англії та Шотландії, взяв багату здобич, в тім числі військовий корабель, і з тріумфом повернувся в Брест. Хвалені британські адмірали не посміли вступити і ним у відкритий бій, і "володарка морів" була осоромлена перед світовим співтовариством.

— Я це пам'ятаю, — сказала Катерина, зацікавлена розповіддю. — Що ж далі?

— А що далі?.. Королева Марія-Антуанетта похвалила відважного моряка, а король Людовик XVI присвоїв йому звання лицаря Франції та вручив золоту шпагу з латинським написом: "Переможцеві моря — Людовик XVI". Американський конгрес постановив вибити на честь свого першого військового капітана бронзову медаль. Але ніхто не згадав, що віддав він Америці і свої кращі роки, і кров свою, і маєток у Вірджинії, залишившись без долара в кишені.

Війна закінчилася, Сполучені Штати здобули незалежність і дуже швидко забули про свого героя. Ображений капітан прибув до Парижа, сподіваючись тут знайти підтримку і вдячність за вклад у спільну перемогу. Та французи вже теж забули про свого лицаря. Він був потрібен, коли йшла війна і необхідно було комусь проливати кров за Францію, а як тільки така потреба минула, всі відвернулися від невдахи. Так у пошуках щастя та шматка хліба Поль Джонс опинився в Копенгагені, а постільки кишені його стали зовсім порожні, то, мабуть, застряв він там надовго.

— Шкода хлопця, — промовила Катерина. — Коли б він погодився, я з задоволенням запросила б його на свій флот, — хай би проявив свої таланти у війні з турками.

— Це було б чудово, ваша величність! — вигукнув Сегюр. — Ви зробили б два боговгодні діла: врятували б капітана від остаточного опущення на дно, а, по-друге, придбали б першокласного флотоводця для свого флоту!

— Ну, що ж, я люблю талановитих людей. Немало їх я наблизила до себе і дала можливість проявити свої здібності для блага держави нашої. Якщо капітан Джонс потопить хоча б один бойовий корабель падишаха, то й тоді витрати казни на його утримання були б не марними. — І глянула на Безбородька. — Потурбуйтеся, графе, щоб наші люди розшукували його в Копенгагені чи де він буде, і запросили до Петербурга.

— Слухаюсь, ваша величність, — Безбородько поштиво схилив голову.

— До речі, графе, як там мої малороси — отой молодий баритон, що усолоджував мій слух малоросійськими піснями на березі Дніпра, в Кременчуці, та художник, здається Боровиковський, який так гарно розписав будинок дворянського зібрання в Полтаві?

— Боровиковський, ваша величність, навчається в портретному класі Академії мистецтв, у академіка Левицького, свого земляка. Подає добрі надії, каже академік. А той молодий чумака, баритон, досі ще не прибув до Петербурга. Якщо не помер в дорозі, то скоро прибуде. Я прослідкую, щоб усе було гаразд.

— Прослідкуй, графе, прослідкуй... Велич правителя вимірюється не тільки його власними достоїнствами, а й відблисками слави тих розумних і талановитих людей, яких він наблизив до себе. Я не належу до тих, хто оточує себе нікчемами, щоб вивищуватись над ними. Волю бачити поруч себе помічників здібних та сміливих, що примножують славу батьківщини, а отже, і славу самого правителя.

— Мудро, ваша величність, мудро, — зааплодував беззвучно Сегюр.

А Безбородько знову поштиво схилив голову і скромно, впівголоса сказав:

— Дякую, ваша величність.

Довгою і тяжкою видалася зима для Івася. Особливо люто допікав холод. Незважаючи на те, що зіндан десь у грудні почали накривати очеретяними матами, а на дно Керім накидав соломи, від морозів не було порятунку. Івась поглибше заривався в своє лігво, намагався надихати кубло, щоб зігрітися, але тепле повітря швидко вивіювалося крізь вогку і холодну соломку, мов крізь сито, а натомість заповзав крижаний холод. Нещасний перемерзлий невільник заривався ще глибше, — тоді холод проникав знизу, від кам'яного дна. А вранці знеможений, задерев'янілий, невиспаний, Івась, ледь переставляючи ноги і гримочучи кайданами, плентався під наглядом Сулеймена в каменоломню, проклинаючи і своє життя, і все на світі. Лише тут він зрозумів, яка то велика різниця між вільними наймами в рідному краї і неволею в чужому.

Однак усьому буває кінець. Стражданням теж. Наприкінці лютого з моря повіяв теплий вітер, сніг розтанув, крига на морі поламалася, відпливла від берега і десь щезла.

Хлопці раділи: ще місяць-другий — і можна тікати.

— Я вже і каюка назирив, — похвалився Керім. — Шкода, вітрила немає. А то б попутний вітер швидко відправив нас до того берега.

Та несподівана пригода прискорила втечу, хоч це і не входило в їхні плани.

Одного ранку — було це на початку березня — Івась, як звичайно, вилізши з ями, коливав попереду Сулеймена через широке пологіє подвір'я, притримуючи руками важкий ланцюг, що заважав іти. Посеред двору, біля колодязя, де стояло корито з водою, гралися в квача беєві діти — дрібна дрібнота. Вони ганялися одне за одним, здійснюючи веселий дитячий вереск.

І ніхто з них не помітив, як мале дівчатко, тікаючи, налетіло на корито, перевернулося в нього і шубовснуло в воду. Там зразу ж почало захльобуватися.

Івась рвонувся вперед — заgrimів кайданами. Мабуть, дітям він здався дуже страшним. Великий, зарослий скуйовдженим чубиськом і бородищем, де стриміли остюки та солома, він справді був страховищем. Тож дитинчата, перелякавшись, з виском і плачем кинулися врозтіч.

Вихопивши дівчинку з корита, Івась опустив її на землю. І в ту ж мить пролунав пронизливий дитячий зойк: один із маленьких втікачів, налетівши на гарбу, розквасив собі носа і губу. Обливаючись кров'ю, він качався по землі і несамовито верещав.

На дитячий крик вискочили жінки. Поблискуючи голоною головою, примчав бей.

Сулеймен з піднятим канчуком накинувся на Івася, уперішив по плечах.

— Собака! Що ти наробив! Скалічив беєвого сина! Єдиного сина!

Щоб захиститися, Івась нагнувся і обхопив голову руками.

— Я ж не думав, що діти так злякаються... Я рятував дівчинку!

— Дівчинку! — перекинув його Сулеймен. — Такого сміття всюди досить! До того ж — то дочка дворової жінки.

— Звідки ж я знав?

Новий удар обірвав його мову. Видно, Сулеймен відчував свою провину за те, що трапилося, і, щоб якось вигородити себе перед хазяїном, бив раба смертним боєм.

Бей схопив сина на руки і поніс до хати, але перегода вийшов. Вид його пашів гнівом, брунатні очі метали блискавки. Підбігши до Івася, він рукою ударив його в лице.

— Гяур! Не буде тобі моєї пощади! Ти налякав дітей! Маленький Мансур, мій синок, переламав носа, розсік губу, вибив зуба! Я тобі цього не прощу!

І вдарив удруге.

Так добрий Івасів намір обернувся для нього великою загрозою. Замість подяки — бичування. А що далі, буде, одному Богові відомо!

Почувши цю історію Керім насупив брови.

— Треба тікати! Вночі треба тікати! Бей — людина зла, неврівноважена. Від нього можна чекати найгіршого!

Вони ледве допрацювали до вечора.

— Жди мене вночі! Я прийду! — пообіцяв Керім.

Івась не лягав, щоб не заснути, бо знав — сон його міцний.

Опівночі почувся шурхіт — вниз опустилася драбина. Івась виліз нагору і опинився в обіймах друга.

— Міцно тримай ланцюг, щоб не брязнув! — шепнув той. — Собаки не повинні почути нас!

Вони тилами, поза сараями, пробралися в дальній кінець беєвого двору, обережно перелізли через кам'яну огорожу і вийшли на берег моря.

Було темно. З низьких хмар сіялася холодна мжичка. Теплий південно-західний вітер, що приніс весну, змінився на східний, з далекого Сиваша та Перекопу. Море глухо шуміло. Не звиклому до нього Івасеві стало страшно. Як же вирушати на утлому суденці в таку небезпечну подорож? Та Керім мовчки йшов уперед.

— Тут! — раптом зупинився він. — Ось наш каюк!

Це був зовсім невеликий човен. Ступивши в нього, Івась відчув, як він загойдався під його ногами, мов тріска.

— Ми не потонемо? — засумнівався він.

Керім тихо засміявся.

— Не потонемо! Помацай його борти — вони обшиті по всій довжині очеретяними поплавками, що не дадуть йому потонути. Я, бувало, і не в таку хитавицю впливав на подібних човнах, а, як бачиш, живий! Одно мене турбує — ні місяця, ні зірок не видно, як же тримати напрям на північ? Та вже що Бог дасть — не повертатися ж назад!

Керім сів за кермо, Івась — на весла. Відштовхнулися від берега — і враз вітер підхопив їх і поніс у відкрите море.

Берег миттю зник з очей, пропав у непроглядному мороці. Густа темрява чорною пеленою окутала хлопців зі всіх боків. Куди пливати?

Івась наліг на весла. Каюк швидко понісся вперед. Але куди? Аби подалі від берега Криму! Бо повернення назад, до бея, було б для них страшним лихом.

Хвилі били в правий борт, і по цьому Керім визначив, що курс вони взяли правильний. Якщо пощастить, наступного дня, під вечір, має показатися протилежний берег затоки.

— Налягай, Івасю! До ранку ми повинні бути за обрієм, щоб ніхто з Сарису не побачив нас!

Івась вкладав у весла всі сили, які мав. Скрипіли кочети, хлюпала вода за бортом, летіли бризки в обличчя — і каюк, здається, мчав, мов птах, але Івась знав, що все це відчуття оманливе, бо в темряві ніяк не можна визначити швидкості човна. І все ж уранці з'ясувалося, що відпливли вони далеко. Берегів не видно, — отже, Крим залишався позаду. А навколо — вода, вода, вода... Куди не глянь — білясті гребінці хвиль, що напливають хтозна-звідки і зникають хтозна-куди. І вітер міцнішає, хитає човна, мов тріску, коли б не очеретяна обшивка по бортах, давно перевернувся б.

День видався похмурий, сонце не показувалося, берегів не видно. Куди ж пливти? Керім розглядався навкруги, але напрямку визначити не міг. Вкрай розгубившись, щиро зізнався:

— Не знаю. Кругом море! Куди пливти, не знаю... І що робити, не знаю.

Він поклав весло перед собою на борти човна і опустив у зажурі голову. Видно, відчув провину перед товаришем по нещастю, якого завів у безвихідне становище.

Івасеві стало жаль хлопця, і він спробував підбадьорити його:

— Та чого та носа повісив? Ми ж іще не перевернулися і не потонули! Лиш голод почав за пупа смоктати! А давай лишень заглянемо в твою торбу та перекусимо, а тим часом, може, сонечко вигляне, і ми дізнаємося, куди пливти.

Вони перекусили ячними млинцями з бринзою, трохи зігрілися, відпочили, але сонце за цей час не виглянуло ні на хвилину, зате каюк, підштовхуваний вітром, плив без стерня і остаточно збився з напрямку, взятого Керімом ще біля кримського берега.

А вітер все дужчав і дужчав. Гребти було ніяк. Човна кидало з хвилі на хвилю, мов пір'їну. Івась і свої весла поклав на дно, глибше закутався у мокрий кожух, а шапку натягнув на самі очі. Що буде, те й буде! Холод почав поволі проникати у всі шпаринки тіла, навіть у нутрі. Здавалося, він ще ніколи так не замерзав.

Керім теж зігнувся на кормі, іноді кидаючи якийсь безтямний погляд в оскаженіле море, що ревла й клекотало, мов окріп у казані над вогнем.

Так їх несло хтозна-куди до вечора. І через усю ніч.

Море ще більше знавісніло і залило човна по самі борти. Але він тримався на плаву, і це рятувало хлопців від наглої смерті. Весла хвилю змило в море, — тож хоч би й наступила можливість визначити курс, нічим було гребти. Хіба руками!

Але й руки, й ноги, і все тіло замерзло, задерев'яніло. Пальці на руках стали, мов дубові, — не ворухнеш.

Як вони пережили цю жахливу ніч, одному Богові відомо.

Івась спочатку молився, згадував померлих батьків, діда-кобзаря, Катрю, закликав усіх святих порятувати його, а під ранок втратив усяку надію, схилювся на лавочку і завмер, нерухомий, готовий віддати Богові душу.

Керім заляк на кормі і не подавав ніяких ознак життя. Живий він чи вже помер?

Тим часом наступив ранок, зійшло сонце. Це було справжнє сонце, що розігнало хмари. Море потроху почало заспокоюватися, хитавиця уляглася. Десь до обіду небо зовсім очистилося від хмар, ніби їх і не було, стало синє-синє, як улітку. Але Івасеві все було байдуже. Він лежав на лавочці мов мертвий, хоч і бачив і сонце, і синє небо, і хвили, що поволі затихали, втрачали свій шал.

Він навіть побачив, як раптом над ним вирости борти якогось чималого судна з рядом весел, зі щоглою та вітрилами. Воно нависло над їхнім малим каюком і зупинилося. Напіврозплющеними очима він все це бачив, але не міг зрозуміти, що це був порятунок. Його згасаючий мозок то прояснювався, то затьмарювався темрявою.

Під час одного такого прояснення він почув раптом запитання, мовлене рідною мовою:

— Як тебе звати, хлопче? Як?

Він розтулив губи, силився сказати слово, але виходило щось нерозбірливе:

— Іва...к. Ів...ак... І...ак.

Він намагався сказати "Івась" або "Іван", але задерев'янілі губи не слухалися його, а гикавка зводила всі його намагання нанівець.

— Івак-к-к!

Чийсь гучний голос над ним прогук:

— Та він же каже — Івак! Івак! Хіба не ясно?

Його підняли, понесли, роздягали, терли, влили в рот ковток горілки. Накрили чимсь теплим, А йому все здавалося, що це сон, що все це відбувається не з ним, а з кимось чужим. Потім усе потьмарилося — і світ зник.

Остаточо він прийшов до тями, коли почали зубилом та молотом рубати кайдани на ногах, — дзвінкий брязкіт заліза пробудив його від глибокого сну.

Він розплющив очі. Лежав уже в якійсь землянці, а не на кораблі, і двоє, судячи по одягу, ковалів звільняли його від пут. Той, що стояв навпроти, побачивши, що парубок дивиться на нього осмислено, підморгнув:

— Потерпи, Іваку, ще на одній нозі розрубаємо — і станеш вільним козаком! А закували тебе, братику, на славу — вже третє зубило затупилося! Ну й нехристи!

— Де я? — спитав Івась.

— Як — де? Серед запорожців! У Василькові, на березі Бузького лиману, де наше Вірне Військо Запорозьке стало кошом... Тобі, братику, з товаришеві твоїм пощастило, що ми натрапили на вас. Ще б трохи, і ви задубіли б на смерть...

— А Керім як?

— Керім?

— Авжеж — Керім. Мій друг.

— А нам здалося, що ти називаєш себе Кириком. Так ми й називали його — Кирик. Він що — татарин?

— Тум. Мати його з Мерефи.

— А-а, отже — наш. Живий він теж. Але заслаб зовсім. Дуже перемерз.

— Він де? Я хочу до нього.

— Він у сусідній землянці. Але почекай, хлопче, зрубаємо з тебе залізо!

І коваль гепнув по зубилу молотом. Потім ще кілька разів ударив — кайдани розпалися. Ногам відразу стало легко.

Івась підвівся, пройшовся — легко! І аж тепер повірив, що врятувався, що на волі, серед своїх людей. На серці стало радісно.

— Я хочу до Керіма!

Старший коваль кивнув молодшому.

— Проведи його, Сава!

Керім лежав у такій же землянці, як і та, де щойно був Івась. Тут було тепло — у кабиці горів вогонь, над ним висів казанок, в якому кипіло якесь запашне зілля. Його помішував кописткою старий сивовусий запорожець із золотою сережкою в правому вусі.

— Ось товариша привів — Іваком зветься, — сказав Сава. — За друга свого турбується...

— Хай застається — буде мені за помічника, — промовив глухим голосом запорозький знахар. — Бо його товаришеві доведеться лежати не один день.

Керім стогнав, метався в жару. Івась присів біля нього, поклав долоню на гарячого сухого лоба. Лоб горів, як у вогні.

— Керім! Брате! Як тобі? — Хворий розплющив очі. Слабка усмішка промайнула по його схудлому суворому обличчю.

— Важко мені, — прошепотів. — Мабуть, помру.

Івась дав йому кухоль з водою — зволожив запечені губи.

— Не помреш! Тримайся, брате! А я буду весь час біля тебе!

5

Капітан Поль Джонс добрався до Фінляндії на невеликому прогулянковому боті, а решту дороги до Петербурга — то пішки, то на попутних, то на диліжансі. Столиця вразила його суворою геометричністю вулиць, величністю мостів і пишністю палаців. Грошей на візника у нього не залишилося, і він йшов самоходом, розпитуючи зустрічних про храми та найвеличніші будівлі, а також про те, як знайти графа Безбородька.

На його подив, майже кожен третій або четвертий пристойно одягнутий пан розумів арго і відповідав французькою, англійською або німецькою мовою, докладно пояснюючи, як пройти далі.

Графа Безбородька не було вдома, і стомлений капітан змушений був годину чи й дві прогулюватися поблизу, щоб не прогаяти приїзду графа на обід. Від того, як складеться розмова з графом, залежало багато: відважний капітан не тільки витратився в дорозі, так що не мав навіть і дрібної монети, щоб купити гарячих пиріжків, якими тут торгували мало не на кожному розі, а просто був у відчаї, бо не мав тут ні знайомих, ні даху над головою, ні грошей, щоб, на випадок невдачі, повернутися назад, у Копенгаген.

Тому, помітивши, що біля будинку зупинився екіпаж, він поспішив до нього.

З екіпажа вийшов поважний пан років сорока. Лакей відчинив перед ним двері. Але капітан перехопив його на півдорозі.

— Мосьє Безбородько?

— Так.

— Капітан Поль Джонс, — виструнчився шотландець. — Щойно прибув з Копенгагена. Мені повідомили, що...

Безбородько перебив, його. Ніби не помічаючи обшарпаності прибулого та настороженості в його очах, він простягнув йому руку і вигукнув:

— Капітане, я з дня на день ждав вас! З приходом весни на Чорному морі розгоряться морські бої, і бажано було б, щоб ви були вже там!

— Я поспішав, мосьє, — скромно заперечив Поль Джонс.

— Так, так, я бачу, ви щойно з екіпажа, — і Безбородько досить безцеремонно оглянув вицвілий і пожмаканий капітанів камзол. — Заходьте, будь ласка, до мене. Пообідаємо і поговоримо. А потім я вас представлю імператриці.

Однак виявилось, що з обідом граф не поспішав. Він запропонував капітанові прийняти ванну, поголитися, а поки той усе це робив, слуги графа почистили і випрасували капітанський камзол та панталони, наваксували до блиску черевики.

Дещо зніяковілий морський вовк, зайшовши до їдальні, подякував Безбородькові:

— Дякую, графе. Я вельми зобов'язаний перед вами. — І він показав на себе. — Тепер не соромно показатися і перед її величністю.

Безбородько зробив рукою широкий жест.

— Ось пообідаємо — і поїдемо до її величності.

Через годину, як граф і обіцяв, вони ввійшли до кабінету цариці. Катерина прийняла шотландця вельми доброзичливо, розпитала про здоров'я, про дорогу з Копенгагена до Петербурга, подякувала за приїзд, який свідчив про готовність капітана служити Росії.

— Я весь до ваших послуг, ваша величність, — схилив поштиво свою рудувату голову Джонс. — Готовий виконати перше-ліпше ваше розпорядження! Жду ваших наказів, ваша величність!

— Похвально чути таке, капітане, — милостиво сказала Катерина. — До речі, наскільки я знаю, ви командували флотиліями, а маєте скромне звання капітана. Гадаю, це можна пояснити лише неуважністю ваших сюзеренів. Я хочу виправити цей недогляд і, зважаючи на ваші заслуги перед Америкою та Францією і відзначаючи ваші подвиги на морі, надаю вам звання контр-адмірала. Сподіваюсь, ви виправдаєте його новими подвигами на Чорному морі у війні проти Туреччини.

— Буду старатися, ваша величність.

— Відправляйтесь туди негайно! Час не жде! — тоном наказу сказала Катерина. — Гроші, подорожню, документи вам приготують. З вами поїде перекладач. Він же буде вашим ад'ютантом.

— Слухаюсь, ваша величність, — підхопився новоспечений контр-адмірал.

— Бажаю успіху!

6

Нову наймичку Хуржик привів у неділю, коли всі обідали. Завів на кухню і сказав:

— Це Луша, тобто Лукія, наша нова наймичка. Вона помагатиме нам по господарству. — І підштовхнув дівчину до столу. — Сідай, Лушо, обідай зі всіма — знайомся: це мій син Василь, а то Параска та Катря — наймички, як і ти, але вони старші, все тут знають, і ти мусиш їх слухатись... Ось так!.. А Катря покаже тобі господарство, щоб ти знала, що робити...

Дівчина сіла на край ослона, несміливо взяла ложку до рук — простягнула до миски, але очима в цей час метнула по всьому столу і по домочадцях, що сиділи за ним. І погляд той був такий чіпкий, пронизливий, що кожному здалося, як щось холодне і колюче торкнулося його серця.

Катря знітилася. Ну й очі — ніби просвічують тебе наскрізь! Мовби читають твої думки! А сама нічогенька — в міру округла, не товста і не кістлява, не руда, мов кішка, але й не чорна, мов галка, а якась середня — попеляста чи темно-сіра, як миша. От тільки очі чимось відрізняються від звичайних людських очей — якісь холодні, зелені, проникають в саму душу і перевертають в ній усе.

І де господар знайшов таку?

Зразу ж по обіді, коли Катря вийшла з хати, до неї підійшла Луша, взяла під руку.

— Знаєш, серденько, мені здається, що ми однолітки і, мабуть, сироти, — почала несподівано мову. — Бо який же батько віддав би свою дочку у найми?

— Так, я справді втратила батька, — тихо відповіла Катря.

— От бачиш — я так і знала... А я кругла сирота — вже не один рік поневіряюся по наймах... І кінця-краю їм не бачу... Невже ж так нам і доведеться посивіти у наймах, як отій старій Парасці? Чи Бог нас красою обділив? Чи щастям? Чи ми не роботящі? Та неville ж не знайдеться той, хто візьме нас заміж і зробить господинями?

— Хтозна, — здвигнула плечима Катря. — Хто те відає?

— Ну, дівчина зразу відчуває, чи подобається комусь, чи ні. Ось, приміром, у хазяїна син уже парубок, женити пора. Чим не жених? І багатий, і собою не поганий. Невже не пробувала знайти його?

— Дуже треба! — фиркнула Катря. — Знаджувати осоружного!

— Хіба в тебе був хтось?

— Був.

— Де ж він?

Катрі не сподобався цей допит. Вона не розуміла мети його. Тому відповіла різко:

— Був, та немає... Поїхав у Крим та не повернувся!

Луша полегшено зітхнула.

— І ти його дуже кохала?

— Дуже.

— І нічого не матимеш проти того, щоб я закрутила голову Василю?

— З чого ти взяла, що я буду проти?

— Ну, ти гарна дівчина, а він багатій... Чому б і не спробувати?

— Ради Бога, не тули праведне до грішного!.. Коли б Івась був живий, то нікого мені не треба!

Луша подивилась на неї довгим, пильним поглядом.

— Ну, Катре, дивись — не передумай. Я тебе попередила!.. А тепер покажи господарство. Бачу, тут аби руки — то робота знайдеться! Коли б знала, що на себе працюватиму, то старалася б, а на дядю — хай Хуржик дурнішу знайде!

З цими словами вона рушила перша, ніби все тут їй було відоме, — заглянула і до корівника, і до свинарника, і до пташника. І Катря в душі дивувалася, як вона всюди прискіпливо приглядалася, цмокала язиком, ніби прицінювалася на ярмарку. Катрі стало смішно. Їй здалося, що вона розгадала потаємні наміри цієї дівчини, яка будь-що заповзялася вийти заміж за багатого і стати незалежною ні від кого господинею.

Разом з тим їй подумалося, що було б непогано, коли б Василь і справді уподобав цю дурноверху, — може б, від неї відв'язався зі своїми залицаннями.

7

Два тижні Івась не відходив від Керіма — поїв відварами та настойками трав, які готував старий знахар Щока, розтирав лоєм груди, бо старий уже не мав сили це робити, обкладав торбинками з гарячими висівками, а знахар двічі на день правив молитву над хворим, заглядав у рота та в очі і наказував молодому помічникові знову й знову терти Керімові груди й ребра, аж поки з того не пожене піт.

Врешті одного дня Керімове тіло вкрилося рясним потом. Він ніби скупався в ньому — аж сорочка промокла наскрізь.

— Буде жити! — перехрестився знахар Щока. — Чуєш, Іваку! Житиме твій татарчук! Хвороба відступила від нього! Радуйся!

Івась уже звик до того, що запорожці звали його Іваком. Тому відгукнувся відразу:

— Радуюсь, дідуню... Керім — справжній друг. Він не раз виручав мене у скрутну хвилину. І дай Боже, щоб він видужав — мені та його матері на радість!

Однак минуло ще більше тижня, поки Керім звівся на ноги. Був він худий — аж світився і, здавалося, хитався од вітру. Та молодість брала своє, а щедра на сонце весна з кожним днем наповнювала його тіло все новою і новою силою.

І ось настав день, коли їх обох — Івася й Керіма — викликав до себе кошовий отаман Сидір Білий. До землянки заглянув молодий козак-джура і, жмурячи очі від темряви, що панувала всередині, гукнув:

— Івак тут?

— Тут, — обізвався Івась.

— А Кирик Татарчук?

— Теж тут.

— Негайно до кошового отамана! Виходьте!

Хлопці вийшли.

Джура понад берегом провів їх до чималої хати, що стояла на горбочку, над лиманом, і повів до немолодого козарлюги з повислим вусом, який сидів за столом, під

грушею, і щось писав, вмокаючи біле гусяче перо у скляну чорнильницю. Поряд з отаманом на широкій лаві лежала чорна кирея, яку отаман, видно, скинув з пліч, щоб не заважала писати, а на ній — кобза.

— Ось привів, батьку, — сказав джура, кланяючись. — Оце Івак, а той другий, утлий після хвороби, Кирик Татарчук.

Сидір Білий відклав перо і підвів на хлопців очі. Був він на вигляд суворий, міцний, широкий у плечах. На його голеній голові виднілося кілька старих шрамів, а таке ж голене обличчя прикрашали дві глибокі зморшки, що від крил носа різко спускалися вниз і надавали видові отамана тієї суворості, яку в першу мить помітили хлопці.

По той бік груші, на колоді, дрімало кілька запорожців — грілися на весняному сонці.

— Ну, мореплавці, як ся маєте? — спитав отаман, ховаючи усмішку у вусах. — Оговталися після подорожі?

— Оговталися, — відповів Івась.

— Що ж з вами сталося? Звідки і чому ви тікали? Мені сказали, що один з вас був закутий у кайдани...

— Це був я, — сказав Івась і розповів все, що з ним сталося в Криму.

— І куди ж ви тікали?

— Як куди? Додому, звичайно. На Україну! Але нам не повезло... Зіпсувалася погода...

— Дякуйте Богові, що мої хлопці саме впливли в море, щоб турка постерегти, а то б помандрували ви до самого султана в гості: вітер гнав вас прямо до турецьких берегів.

— Дякуємо Богові і вам, батьку, та всьому Кошеві Запорозькому, — вклонилися хлопці. — До султана ми не допливли б, хіба що мертві, а на той світ — це точно! Коли б не запорожці, то до вечора і дуба врзали б!

— Ну, й що ви думаєте далі робити? — знову підвів на них очі кошовий.

Хлопці перезирнулися. Поки що про це вони не думали.

— А що б ви нам порадили, батьку? — спитав Івась.

Отаман усміхнувся.

— Отакої! Я вас питаю, а ви мене... Бачите, Кіш — це не заїжджий двір. Поки ви були хворі, ми вас тримали тут, годували та лікували, а тепер ви здорові — і можете йти собі на всі чотири вітри. Незабаром тут розгориться справжня війна, і мені не хочеться, щоб серед нас терлися незнайомі нам люди. Розумієш, Іваку?

Як було не розуміти? Отаман без усяких натяків, прямо сказав, щоб вони забирали свої манатки та йшли собі геть без оглядки. Справді, не важко було здогадатися, що жодна військова частина не потерпить у себе в розпалі війни чужих, хтозна-звідки прибулих незнайомців. Немалу роль тут, мабуть, відігравало й те, що Керім був татариним. Отож — їм просто не довіряють. Треба йти! А куди? Всюди повно царських військ. Не встигнеш кроку ступити — і тебе спитають, хто ти і чого тут швендяєш? Козаки хоч знають, звідки і як вони прибули, а солдати зразу потягнуть до начальства,

а те, не довго думаючи, накаже забити в залізо — і пожене в Сибір.

Івасеві стало жарко. Чого доброго, можна і на самого Потьомкіна напоротися. А чим така зустріч скінчиться, не треба бути особливо мудрим, щоб здогадатися.

Видно, ці думки так явно пробігали по молодому обличчю парубка, що кошовий легко читав їх. Хай не всі, а головні — вагання, сумніви, непевність, відчай — читав як по писаному.

— Ну, й що надумав, козаче? — спитав він, не приховуючи легкої насмішки.

— Нам треба забиратися з Коша під три чорти, так я розумію, — сказав Івась. — Але я не знаю, куди і як? Мені до Лубен, а Керімові до Мерефи так просто не добратися — не близький світ! От я й думаю, що робити? І просто не знаю... Ні грошей, ні коней, ні припасів ми не маємо... Ні бумаг ніяких...

Він безпорадно розвів руками.

Сидір Білий засміявся і провів пальцями по струнах, мовби даючи зрозуміти, що розмова закінчилася. Звуки кобзи вдарили Івася по серцю — аж воно застогло.

— Які чисті звуки! — вигукнув він. — Але ж інструмент не настроєний!

Отаман глянув на нього здивовано, ніби побачив уперше.

— Ти що — розбираєшся в цьому?

— Трохи.

— Ну, візьми — настрой! — і подав через стіл кобзу.

Івась пройшовся по струнах. Деякі фальшивили. Видно, закрутки пересохли і відпустили їх. Він швидко направив кобзу — взяв кілька акордів: чисті, сильні звуки вилетіли з-під його пальців і громом полинули понад сріблястим плесом широкого Бузького лиману.

Сидір Білий аж здригнувся від них, а козаки, що дрімали на колодках проти сонця в кінці саду, схопилися і, протираючи очі, підійшли до столу.

— Ти диви! — вигукнув один, немолодий уже козак у киреї наопашки. — Та це ж Івак, якого ми врятували в морі!

— Так, це він, — підтвердив отаман. — А я й не знав, що він кобзар! Ну, що ж, хлопче, покажи своє уміння! Хай товариство послухає!

Івась знімав.

— Та що ви, батьку! Я давно не співав...

— Не прибіднюйся! Якщо зумів настроїти інструмент, то співати можеш! Бачиш — я співати люблю, а от грати так і не навчився, — тому й кобза розладналася...

— Співай! Співай, хлопче! — загули запорожці. — Негоже батькові кошовому відмовляти!

Івась здвигнув плечима, ще раз пройшовся по струнах, видобуваючи з них гучний, сріблястий передзвін, а потім сів біля столу на лавочку. Помовчав якусь мить, подумав — і раптом сильно, високо, як колись, бувало, малим поводитирем на ярмарку, перед сотнями слухачів, завів:

Ой Морозе-Морозенку,
преславний козаче,

за тобою, Морозенку,
вся Україна плаче!

Його дужий молодий голос, мов білий голуб, полинув на лиман і на весь Васильків. Рибалки на лимані кинули вибирати невода з води — заслухалися, а з вулиці у двір до кошового почали потихеньку заходити запорожці, ставати позаду півколом і, підперши щоки кулаками, задумалися.

Отаман Білий напружився, застиг, мов зачарований, в його великих сірих очах несподівано заблискотіли проти сонця дрібні сльозинки, і скотилися на сріблясті вуса, і загубилися там сивими росинками. Він, видно, мав чуле серце, любив співати, а головне — це була його улюблена пісня. І як цей парубок угадав, що йому до душі?

Пісня була тужлива, жалібна і розповідала про славного сподвижника Богдана Хмельницького полковника Морозенка, що потрапив до рук ворогів. Вони ж його не рубали, з рушниць не стріляли, вони з нього, молодого, живцем серце рвали!

Боже! Як це було зрозуміло запорожцям! Хіба ж не така доля чекала на кожного з них? В їхній пам'яті зберігалися десятки і сотні переказів про мученицьку смерть від рук ворогів вірних синів України, славетних лицарів Запорозжя. Їх живцем засмажували у мідних котлах, настромлювали на палі, зачіпляли за ребро гаком, вішали на плотах і пускали вниз по Дніпру на пострах іншим, четвертували, рубали голову, колесували, живцем серця видаляли з грудей.

Вороги думали, що вони вже вмерли і ніколи більше не піднімуться з могил. А вони знову народжувалися, виростали, мужніли, знову брали до рук зброю і ставали в ряди оборонців України! Бо плодюча мати козацька! Бо невмируще прагнення до волі живе в людських серцях!

Завмер останній акорд, затих парубочий голос, і раптом з гурту запорожців, що зайшли з вулиці, розштовхуючи інших, ринувся один і схопив молодого кобзаря за плечі.

— Івасю! Ти? Яким побитом? Господи!

Івась підвів очі, глянув на вусате обличчя козака — і з криком кинувся йому на шию.

— Дядьку Михайле! Ви? А як же ви тут опинилися?

Це був Михайло Безкровний.

Вони обидва були вражені несподіваною зустріччю, бо нічого не знали про дальшу долю один одного. Безкровний після раптового зникнення хлопця в Криму думав, що його вже й на світі немає, а Івась, звичайно ж, не міг знати, що старий запорожець, зустрівши своїх товаришів, без вагання залишився з ними, щоб воювати з султаном. Обоє були несказанно раді. Ще й ще раз обнімалися, цілувалися, розпитували один одного, як кожен опинився тут, аж поки в їхню розмову не втрутився кошовий.

— Годі вам! — розвів він їх руками. — Бачимо, що родичі або добрі знайомі! А це міняє всю справу!

Безкровний закліпав очима.

— Яку справу, батьку?

— Бачиш, тут у мене щойно була розмова з Іваком та цим хлопцем, — він кивнув на Керіма. — Я подумав, що чужі люди в Коші нам без потреби. Хлопці видужали, підправилися — і я їх умовляв мандрувати собі далі, тепер уже не по морю, а по суші... Та раз ти знаєш Івака і можеш поручитися за нього, то це міняє справу. Тепер я подумав, що вони, якщо хочуть, можуть залишатися з нами. Сміливі та ще й співучі молодики нам не завадять... Та ти ж сам чув!

— Я й раніше чув... Сама цариця з Потьомкіним слухала його спів і навіть звеліла забрати хлопця в Петербург, у придворний хор. Ледве втік, бідолаха... Тепер йому на очі Потьомкіну не потикайся!

Кошовий стиснув кулаки.

— Ось такі вони всі — заздренні на все чуже: все, що розумне й талановите, тягнуть до себе! А у нас навіть школи поруйнували, щоб дурніші були! Дурнішими та темнішими легше управляти!

Безкровний погодився з ним — ствердно кивнув головою, а вголос спитав Івася:

— Ти чув, що сказав кошовий? Вирушиш із своїм товаришем додому чи залишишся з нами? Я радив би залишитися. Не вік же тобі наймитувати у Хуржика! Треба й показувати — повоювати! Якщо живим залишишся, землі отримаєш півста десятин, — Потьомкін від імені цариці обіцяв. Це якщо турка поб'ємо!.. Ну, а якщо спіткає невдача, то вічна пам'ять залишиться по тобі. Значить, Богові так треба було! Тут уже, братику, нікому дорікати, бо своєї долі і конем не об'їдеш! Ну, то як?

Івась глянув на Керіма, ніби запитував — як?

Той стеновав плечима.

— А ти?

— Я, мабуть, залишуся тут!

— То і я з тобою!

Сидір Білий ударив Івася по плечах:

— Ну і молодець! — І гукнув писаря: — Писарю, запиши хлопців у компут[9] — Івака та Кирила Татарчука! До Михайла Безкровного в науку — молодиками! Хай трохи повчаться орудувати шаблею, рушницею та списом! Ну, а в боях іспити складуть, — гадаю, недовго ждати! А тобі, Іваку, дарую цю кобзу, — грай, синку, на радість козакам та для підкріплення їхніх сердець!

Івась зашарівся від радощів — не сподівався, що кошовий такий щедрий.

— Дякую, батьку!

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

1

Всю зиму Хуржик із сином сам виконував усю ту роботу, яку раніше тягнув один Івась, — годував коней, волів, бичків, корів. Затягнувся геть. Навіть ніколи було поголити щетину на обвітрених, схудлих щоках.

Врешті не витримав. За тиждень перед Великоднем найняв наймита — підстаркуватого і бездомного відставного солдата, списаного з війська по причині каліцтва. По необережності потрапив на марші під гармату — і йому переламало ногу.

Зрослася вона криво — і йому дали абшит.[10] Дома він не застав нікого і нічого: родичі померли, хата без догляду завалилася, землю наділили іншим людям. І довелося старому солдатowi наймитувати, переходячи від одного хазяїна до іншого, ніде довго не затримуючись, бо яка з нього була вже праця. Хуржик узяв його лише тому, що Рубдвадцять, як його прозвали за кульгавість, погодився порати худобу лише за харчі та одяг.

Отож, трохи відпочивши і ради свята, що надходило, поголившись та одягнувшись у нове вбрання, Хуржик запряг у воза коней, налаштував Катриній матері подарунків і покликав Катрю.

— Сідай — поїдемо!

— Куди?

— Як куди? Хіба ти не хочеш повидати матір? Та й перед Великоднем закинути їй чогось їстівного! Я ось приготував...

Катря була здивована. Це вперше Хуржик сам виявив бажання поїхати у Мацьківці. Раніш посилав Івася, потім — Василя, а це якась муха його вкусила — сам.

Однак вона промовчала. Сам — то й сам. Останнім часом він до неї не чіпляється, тільки позирне пильно при зустрічі — і мовчки пройде мимо. А матері справді потрібна вже допомога, бо їздила вона з Василем у село ще перед Різдвом. Як там живе старенька, як сестричка? Чи не голодують?

Вона швидко переодягнулася і сіла на воза.

До В'язівки їхали мовчки, а коли завернули в ліс, Хуржик раптом заговорив:

— Катре, — сказав він, не дивлячись на неї, — а знаєш, чого я їду до твоєї матері?

— Чого?

— Просити твоєї руки! Скоро рік мине, як померла Ганна...

Катря обімліла. Він знову за своє! Та й де? Якраз на тому місці, де вони з Івасем тікали від вовків! Ось та дорога, ті ж сосни обабіч, — тільки снігу немає, а під колесами шипить сипучий пісок... Саме тут вовки відстали, і вона в знеможі схилилася парубкові на груди.

Згадавши про Івася, вона заплакала.

— Ти чого, дурна? — оглянувся на неї Хуржик. — Страшно?

— Ні, не страшно, дядьку Семене... Колись же треба зважитись і на такий крок.

— Так у чім же річ?

— Де ви Івася поділи, дядьку Семене? Так ви і не сказали!

— Знову за рибу гроші! — вигукнув Хуржик і ляснув батою. — Скільки разів мовлено: пропав твій Івась! Ну, пропав! Скільки людей пропадає: той від хвороби, того вб'ють, той утопиться... А Івась зник, мов корова язиком злизала! Зник! Розумієш? І ніхто не бачив, коли і як це сталося, бо було це вночі. Швидше всього татари вбили його! І при чому тут я? Ночував би я з волами — мене б укокошкали! Але, видно, мені не судилося, а йому... А що там скоїлося, ніхто не бачив і не знає! Оце тобі і вся мова! І забудь про нього! Нема Івася! Нема, і ніде я його тобі не візьму! Хоч ти плач, хоч топись — ніде не візьму!

Катря схлипнула.

— Легко вам казати — нема! А може, й є? Ви ж самі кажете, що ніхто не бачив, де він подівся. То, може, він живий?

Хуржик не спалахнув, не розсердився, не гримнув, а, помовчавши трохи, розважливо сказав:

— Катре, ну, давай домовимося: я ж не зараз весілля хочу справляти, а влітку. Відбудемо роковини по покійній, щоб усе було по закону — людському і Божому, перечекаємо ще якийсь тиждень чи два, а там і обвінчаємося! Я розумію, ти кохала Івася. Але ж його вже немає! Був би живий — інша річ. А раз нема, то де ж ти його візьмеш? Треба змиритися і думати про себе та свою сім'ю. Не вік же тобі гнути спину в наймах! А я господар на всі Лубни — житимеш у розкоші! Та й не старий я ще... Хіба це старість — сорок другий рік?.. Подумай добре — і сама зрозумієш, що доля сама йде тобі до рук! Бери її швидше — та міцніше тримай!

Катря мовчки ковтала сльози і через спазм, що здушив їй горло, не могла вимовити жодного слова. Хуржик, сидячи в передку і звисивши ноги на стельваги, не оглядався і все говорив і говорив, малюючи перед дівчиною привабливі картини заможного і спокійного родинного життя.

Так доїхали вони до Мацьківець — під його бубоніння.

Мати зустріла їх сльозами радості. Дізнавшись, що перед нею сам Хуржик, поцілувала його руку. Хуржик зніяковів, висмикнув її:

— Бог з вами, паніматко, я не годен, щоб мені ви руку цілували!

— Е-е, батечку, ви наш рятівник! Що б ми робили без вас? Досі померли б з голоду!

— Ну й слава Богу, що не померли. Я вам привіз дещо, — сказав Хуржик і почав заносити до хати клунки з борошном, пшоном та солониною. — Ваша дочка — роботяща дівчина — заробила!

Після обіду він кинув Катрі:

— Візьми сестрицю — погуляй трохи, а я тут потолкую з матір'ю!

Дівчата вийшли, і Хуржик, сівши навпроти матері, пильно подивився на худу, хворобливу жінку, відзначаючи в думці, що вона, мабуть, однолітка з ним або на рік-два старша. Що то вона скаже на його слова? Невже відмовою, як і Катря?

Він трохи помовчав, збираючись з думками, а потім, вирішивши, що найпростіший шлях — брати вола за роги, пішов навпростець:

— Паніматко, ви вже, мабуть, знаєте, що я вдовець. Скоро буде рік, як померла моя дружина.

— Знаю, — тихо сказала жінка. — Вам важко.

— Не те слово, паніматко, — важко... Просто неможливо далі так жити! Господарство велике — без хазяйки все валиться! Треба всьому давати лад, а я не встигаю...

— Ну, то що я вам пораджу? Прийде час — женіться, — ще тихіше сказала жінка, опускаючи очі. — Ніхто вас не попрікне...

— Отож я й приїхав, щоб просити руки вашої дочки, паніматко, — прямо рубонув

Хуржик. — Дуже я вподобав Катрю! Гарна, роботяща, чесна, золоте серце має! Таку б мені господиню! У всьому господарстві вона верховодила б! А про вас я уже й не кажу — ви жили б з меншою дочкою у достатку та в шані, як у Бога за пазухою. Хатину вашу я полагодив би, обійстя обгородив би, нарізав би шмат землі у В'язівку та лугу півдесятини — дивись, через два-три годочки і зять путящий знайшовся б! Адже меншенька ось-ось стане дівкою! А яка зараз її доля — теж у найми?

Він замовк, ждучи відповіді.

Мати злякано глянула на нього, на його суворе, тверде обличчя.

— А Катря ж як — згодна? Ви говорили з нею?

— А що Катря? Вона ще дурна — у голові вітер віє! Закохалася в Івася — ніяк забути не може! А що ж Івась? Його немає і не буде!

— Не знаю... Жалко дитини... — промовила мати.

Хуржик не дав їй закінчити.

— А себе? А меншеньку доцю? Не жалко! Що вас жде, якщо ви мені відмовите? Злидні! Голодна смерть! А Катрю я спроваджу з очей! Хай іде — шукає собі іншого місця! За Хуржика будь-яка піде — аби тільки тюкнув! Та я нікого не хочу — тільки Катрю! Ваше слово — і вона погодиться піти за мене! І не прогадає — житиме в добрі та розкоші! І ви біля неї! А ні — тоді як знаєте... Я своє слово сказав! — І він поклав на стіл свої кулаки, мов довбешки.

Мати знітилася, заплакала. В її очах світилася безвихідь. Її худі, гострі плечі опустилися, а сині, кістляві руки, що теж лежали на столі, дрібно тремтіли.

— Я поговорю з нею, — промовила з натугою. — Покличте її до хати!

Хуржик полегшено зітхнув і підвівся.

— Ну, от і добре! Та крутіше з нею! Крутіше!

Він вийшов надвір. Катря з сестричкою сиділи на колоді — проти сонця.

— Зайди, Катре, до хати! Мати кличе!

Катря враз зблідла, поцілувала сестру в голову і ступила до сіней. А Хуржик опутився на її місце, сів біля малої.

— Як тебе звати, дочко?

— Настею, — відповіла та, ніяково опускаючи очі.

— Скільки ж тобі годочків, Насте?

— Чотирнадцять.

Хуржик приглянувся до неї пильніше. Подумав: "Дівуля вже! Чотирнадцять років! І дуже схожа на Катрю. Підросте, вилюдніє — красуня буде, як і Катря! Видно, в батька вдалися дівчата, бо коли б у матір, то руді були б і незугарні".

Дівчинка знітилася і опустила голову, даремно намагаючись захвати під колоду свої босі цибаті ноги.

Хуржик теж замовк. Дивлячись похмуро на невеличке віконце, намагався уявити за ним розмову Катрі з матір'ю. Невже клята дівка упреться і не погодиться стати з ним до шлюбу? Невже доля матері та сестри не змусить її взятися за розум?

Час летів. З хати ніхто не виходив. Він почав втрачати терпіння, совався на колоді,

ніби сидів на дошці, утиканій цвяхами, схопився, пройшовся по двору, виглянув на вулицю — нікого, хоч нікого там і не ждав. Врешті терпець його лопнув, і він рішуче ступив до хати.

Відчинив двері — і остовпів.

Мати з дочкою сиділи на лаві обнявшись і беззвучно плакали. На скрип дверей підвели голови, безтямно глянули на нього — і знов залилися сльозами. Це його розізлило. Кляті баби! Які тонкосльози! Скільки часу перевели! І він гримнув:

— Пізно вже! Час їхати додому! Ти ідеш, Катре? — Це означало: чи ти згодна, Катре?

Так вона й зрозуміла. Підвелася, ще раз обняла матір, а потім, витерши сльози, сухо сказала:

— А що я маю робити? Їдьмо!

Хуржик аж крякнув на радощах. Тепло розлилося в грудях — дихати стало легко.

Це була згода!

2

Знімаючи з графа шубу, лакей радісно шепнув:

— Вашмосць, ваш братик приїхали! Тільки що!

Олександр Андрійович аж кинувся.

— Ілько? Де він?

— Там, вашмосць! — і рукою показав на двері до кабінету.

Тепла хвиля радості наповнила груди графа. Він безмірно любив Іллю, що був молодший за нього майже на десять років, опікав його, протегував йому, і той, граф знав, віддячував йому теж щирою любов'ю та відданістю.

Олександр Андрійович заглянув у дзеркало, рукою пригладив волосся на скронях і рвучко відчинив двері до кабінету.

— Ільку! Братику!

Він розставив для обіймів руки і ступив кілька кроків уперед, до Іллі, що підхопився з дивана і кинувся йому назустріч.

Вони міцно обнялися. На оці старшого блиснула сльоза.

— Приїхав! З України! Як же там?

— Все гаразд. Гостинців навіз! Захопив також усе, що ти просив, — літописи старі, батькові та дідові записки... — і кивнув на стосик паперів, що лежали на столі.

— От дякую! Це допоможе в моїй праці!

— Що ти затіяв, Сашко? Щось важливе?

— Отак зразу? Може б, ми пообідали спочатку?

— Устигнемо! Дай роздивитися, словом перемовитися... Скільки часу не бачилися? Та й їсти я ще не хочу — в дорозі перекусив...

— Ну, тоді — сідай!

Він посадив Іллю в крісло, сам сів навпроти, взяв брата за руки, ніби хотів пересвідчитись, що це справді він.

— Подумати тільки, як ми рідко зустрічаємося!

— А будемо ще рідше.

— Що ж станеться?

— Приїхав проситися в діючу армію. Замовиш слово?

— Ну, якщо дуже хочеш, то замовлю. Куди ж?

— Туди, де гарячіше!

— Тоді — до Суворова! Я напишу Олександрю Васильовичу!

— От дякую!

— Ну, що ж — пора, давно пора зіпхнути султана в Чорне море! Але будь обережний — не лізь поперед батька в пекло!

— Береженого й Бог береже?

Вони обидва засміялися, згадавши материну приповідку.

— Так, — сказав старший. — Сміх сміхом, а все ж бережись! Ми ще мусимо щось і для своєї вітчизни зробити корисне!

— Для України?

— Так. Це батьків і дідів заповіт!

— Що ж ми можемо зробити?

— Бачиш, в нинішніх умовах небагато. Втрат, яких зазнав наш народ у цьому столітті, нічим не заповнити. Після Полтави ми втратили свою автономну державу, судочинство, військо. Пізніше автономія була відновлена, але така куца, що й автономією назвати не можна. Та найбільшим нашим лихом було те, що народ погруз у темряву, забув своє коріння, славу дідів та пращурів своїх. Школи наші позакривано. При Богданові вони були в кожному селі, навіть жінки вміли читати й писати. А зараз? Не тільки селяни, а й козаки указом цариці перетворені на кріпаків, на гречкосіїв! За одне покоління люди стали темними, затурканими... Починають забувати, хто ми...

— Нерадісну картину ти намалював, Сашко, — похитав головою Ілля.

— Яка є.

— І що ж нам робити? Протестувати? Загубимо не тільки почесті, маєтки, землю, а й свободу чи навіть голови!

— Не дай, Боже! Бачиш, я задумав історію нашого народу — русів, від найдавніших часів до наших днів. Ну, може, не до наших, бо це дуже небезпечно, моє авторство можуть розкрити, а до передостанньої нашої війни з турками, в якій ми обидва брали участь.

— Чому ж русів, а не українців?

— Бачиш, Ільку, я хочу повернути нашому народові справжню його назву, яку він утратив після навали Батия, — Русь! Саме так називалася колись Київська князівська держава. Та й народ, що її населяв, тобто ми!

— Боюсь, давня назва не прищепиться... Що відсохло, те не приросте!

— І все ж спробую! Щоб люди знали, хто ми були, звідки рід свій ведемо! Щоб просто знали, як ми колись прозивалися і під якою назвою знали нас у світі.

— Ну, дай, Боже, тобі здоров'я та успіху! — вигукнув Ілля і враз посмутнів. — А я й не знаю, чим можу прислужитися нашому нещасному народові!

Він по-справжньому був засмучений. Милий, добрий Ілля! Олександр Андрійович підсунув до нього крісло, обняв брата за плечі. В дзеркало, що стояло навпроти, він побачив, які вони схожі. Не писані красені, звичайно, але дужі мов дуби, обличчя вирізьблені не з благородного мармуру, а витесані з того ж таки рідкісного переяславського дуба, але витесані вмілою рукою — крупні голови, стрімкі розумні чола, проникливий погляд сірих очей в обох, воля й рішучість у всій поставі. Недарма ж на війні не пасли задніх, а нині Ілля сам забажав ще раз понюхати пороху!

— Ільку, дорогий мій! — прихилився він до брата. — Доля була прихильна до нас — ми отримали непогану освіту, вибилися, як кажуть, у люди, маємо ґрунти, маєтки, становище у вищому світі. Але ми ніколи не повинні забувати, за чий кошт цього досягли, — за кошт отого темного народу нашого, який дав нам усе, а собі не залишив нічого — тільки убогість та темноту. За його кошт ми стали просвіщенні. Тож і мусимо частку цього світла повернути йому: я напишу книгу, а ти заклади школу. Наприклад, у Ніжині. Там у тебе після смерті батька залишився добрячий шмат землі. Насади сад, збудуй гарні будівлі і відкрий гімназію або ліцей. Як можна ще краще прислужитися своїй вітчизні? Прометей дав людям вогонь, а ми дамо світло для душі, для розуму! І слава твоя буде вічна! Народ пам'ятатиме тебе, Ільку!

Очі Іллі заблищали:

— А ти знаєш, Сашко, це думка! Я зроблю так, як ти радиш! Це коштуватиме немало, але народ дав нам більше — його працею ми живемо! Одно мене непокоїть: за мої благодійства ніхто мене не осудить — ні Бог, ні цар, ні вищий світ, а твої наміри небезпечні. Тебе назвуть мазепинцем — і втратиш усе: чини, багатство, а може, й волю. Ти граєшся з вогнем!

— Я вже обдумав усе — і тримаю рукопис у великій таємниці. Він у мене завжди під замком, а ключ при мені. Хочеш побачити?

— Звичайно.

Олександр Андрійович дістав з кишені невеликий ключик, підійшов до книжкової шафи і відімкнув її, потім з-під нижньої полиці вийняв невелику потайну шухлядку, а з неї — грубеньку книжку в зелених сап'янових обкладинках. Подав братові.

Ілля розгорнув, уголос прочитав заголовок:

— "История русов, или Малой России, сочинение Георгия Кониського, Архиепископа Белорусского".[11] — Ілля здивовано глянув на брата. — Сочинение Георгия Кониського? Не розумію, Сашко. Причому ж тут наш ніжинський земляк Кониський? Яку причетність має до цієї книжки архієпископ білоруський?

Олександр Андрійович поклав братові на коліно свою важку руку.

— Ніякої, Ільку. Ніякої! Це просто підміна імені...

— Але, як же можна ставити під удар живу людину? Сашко, я не розумію тебе! — Ілля був схвилюваний, на його щоках виступив рум'янець. — Якщо ця книжка випадково потрапить до чужих рук, Кониський може позбутися сану або й волі!

— Не хвилюйся, Ільку, — заспокоїв його старший брат. — По-перше, рукопис не потрапить до чужих рук, по-друге, нічого крамольного в ньому поки що немає — лише

історія наших давніх князів, а по-третє, я попросив у Кониського дозволу поставити його ім'я на цій книжці. Я відверто розповів йому, що і як хочу написати, і він погодився і навіть благословив мене на цей труд. На моє застереження, що справа небезпечна, він поблажливо усміхнувся і сказав, що йому вже сімдесят років і ніщо його не лякає, але він сподівається, що я буду обачний і до небезпеки не дійде.

— Ну, якщо так, то і я тебе благословляю, — сказав Ілля і поцілував старшого брата в голову. — Я буду твоїм першим читачем!

— Дякую, братику. І не тільки будеш першим моїм читачем, а й на випадок моєї смерті виконаєш мою духівницю...

— Рано про це мовити, брате, — перебив його Ілля.

— Е-е, всі ми під Богом ходимо. Ніхто не знає свого часу, — по-філософськи зазначив старший. — Отож слухай, що скажу... На випадок моєї смерті книжку заповідаю тобі — хай зберігається на Україні. Але навіть після моєї смерті вона небезпечна для всього роду нашого. Тому зроби з неї кілька копій, а автограф спали, щоб ніхто не впізнав моєї руки, бо буде нащадкам нашим велика біда. Зрозумів?

— Ще б пак!

— Сподіваюся, до того часу і отець Георгій відійде в кращий із світів, — тож його ім'я надійно заховає моє авторство, і моя книга нікому зла не вчинить, а користь принесе...

— Ну, що ж, ти розумно розсудив... Зроблю кілька копій і пущу по Україні — хай люди читають! [12] Закінчиш скоро? — Ілля погортав книгу. — О, більше половини! Колосальний труд! І тобі не шкода, що він буде безіменний? Що ніхто з наших земляків у часах прийдешніх не знатиме твого імені як великого патріота України? Невже твоє ім'я залишиться в історії наших сусідів, а земляки якщо й згадуватимуть, то лише як одного з підніжків імператорського трону?

Олександр Андрійович спохмурнів, замислився.

— Звичайно, Ільку, мені шкода, що ніхто в Україні не згадає мене добрим словом, як, наприклад, останнього кошового Калнишевського, але це не дуже засмучує мене. Головне — зробити хоч краплину добра своїй батьківщині, прислужитися їй, а не чекати від неї похвали та почестей. Хоч, правду кажучи, я сподіваюся, що мій стиль допоможе майбутнім історикам через багато-багато років дошукатися правди. А не дошукаються — так і буде "Історія русів" без автора, тобто без справжнього автора, бо авторство Кониського зразу відкинуть, — досить буде покласти поруч мої писання з його писаннями, як явна різниця кинеється кожному в вічі...

— Мабуть, так і буде, Сашко, — погодився Ілля. — Шкода тільки, що тоді нас уже не буде!

Сум його був цілком щирий.

Олександр Андрійович усміхнувся і, поцілувавши брата в голову, підвівся.

— Як казав наш покійний батько: що буде, те й буде, а буде те, що Бог дасть! Не сумуй, братику, а збирайся з духом та почимчикуємо до вечері!

Михайло Безкровний після прийняття хлопців до Коша забрав їх у свій курінь, велику хату, що стояла над лиманом, і наступного дня взявся за їхній військовий вишкіл. Передусім одягнув як слід, видав зброю — мушкета, шаблю, списа, порохівницю, оглянув їх з усіх боків і, залишившись задоволеним, сказав:

— Як на молодиків, тобто молодих козаків, добре! Але мало мати козацький одяг та зброю — треба навчитися володіти цією зброєю, їздити на конях верхи, плавати на чайці, стріляти з гармати та знати й уміти ще багато чого, щоб бути справжнім воїном... Навчаються молодики не менше двох років! Але зараз йде війна, і ви повинні всю цю науку пройти за два тижні!

— Ого! — вирвалося в Івася.

Безкровний усміхнувся.

— Ну, якщо не за два тижні, то за два місяці! Це все залежатиме від того, скільки часу дасть султан... Отож завтра й почнемо!

Наступні два тижні хлопці справді не висихали. І якщо дещо давалося легко, — от хоч би їзда на конях, до якої вони були звичні з дитинства, або стрільба з мушкета, що здавалася їм забавкою, — то гребля на чайці-галері або копання танців навіть їх, звичних до важкої роботи, вимучували так, що й вечеряти не хотілося — тільки спати!

Зате фехтування на шаблях, вправи зі списом та ручна боротьба хлопцям подобалися. Тут уже упрівав "батько" Безкровний, бо йому доводилося показувати всі прийоми бою та боротьби. Хлопці швидко опанували це мистецтво і намагалися неодмінно перемогти свого вчителя або, зчепившись вручну, покласти його на обидві лопатки. Безкровний змахував з лоба рясний піт, ображено бубнів Івасеві:

— Та не души ти мене так! Кістки поламаєш! Ведмідь ти клишоногий! Ото прозвали тебе запорожці Іваком, то ти справді Іван-дивак! Думаєш, якщо вас двоє на одного, то ви й лицарі? Я, братику, коли був молодим, то міг би тебе з Кириком, — так він звав Керіма, — запросто за пояса запхнути. А ти на старого напосів та й думаєш, що схопив Бога за бороду! Та я... Та я...

Після боротьби "батько" ледве дихав. Від'ївшись на запорозьких харчах, вони мали ці вправи за іграшку. Івась то й взагалі не відчував сили. Дивлячись, як "батько" Безкровний віддувався і задихаючись промовляв "та я... та я...", він раптом схопив його та Керіма за пояси і легко, тримаючи кожного лише одною рукою, підняв обох високо вгору.

Безкровний задригав ногами.

— Опустити! Чуєш — негайно опустити! — загукав він.

Івась опустив.

Керім ще дужче зареготав, а Безкровний, витріщивши очі, здивовано-вражено вирячився на свого молодого земляка.

— Ну й ну! — похитав він нарешті головою. — Не знав я, що ти такий Голіаф! Звідки в тебе така сила? На вигляд ніби й не велетень...

— Та вже яка є, — скромно відповів Івась. — Пробачте, батьку, за жарт! Дуже вже не люблю я, коли люди нахваляються — я та я...

Безкровний спочатку усміхнувся, потім зареготав:

— Ото й вирішив провчити батька? Ха-ха-ха! Ну й зух! Ну й молодець! Утер носа старому! Коли б ще проти турка проявив ти таку силу й спритність, то був би героєм! Ну, це попереду — аби живий був!

Навчання було перерване несподівано.

Рано-вранці, коли Безкровний з хлопцями ледве продерли очі, до куреня примчав джура кошового і сповістив:

— Після сніданку будьте готовими до тижневого походу! Поїдете зустрічати якогось адмірала, що їде з Петербурга!

Невеличкий загін, усього тридцять шабель, вирушив на чолі з Безкровним опівдні і зразу взяв напрям на північ, на Жовті Води.

Хлопці раділи: це був їхній перший похід на таку далеку відстань. Коні йшли скоро і легко. Весняний степ саме ожив, зазеленів, сповнився пташиним співом, звіриним гамором. Все радувало око: повноводні ріки, голубе небо, золоте сонце і навіть війська, що йшли та йшли назустріч, до гирла Дніпра, не псували мирної та веселої картини степу.

Опівдні четвертого дня виїхали на Кременчуцький шлях і тут зупинилися, щоб перехопити високого гостя зі столиці, а потім допровадити у штаб Потьомкіна. Коли він буде, ніхто не знав. Безкровний обрав гарне місце — на лузі, над річкою. Тут і вода, і пасовисько, і дрова для багаття. Зразу ж козаки пустили коней на луг, самі, доки кашовари готували обід, купалися в річці й почали ставити намети для нічлігу.

Безкровний зі своїми молодиками стояв під вербою, край дороги, і розмірковував:

— Прогавити його ми тут ніяк не можемо. Це єдина дорога на Берислав і єдиний міст через річку. Цього місця адмірал ніяк не може обминути. От тільки коли він тут буде — ніхто не знає. Може, сьогодні, а може, й кілька днів доведеться чекати...

Івась поглянув на дорогу. Вона спускалася з високої, крутої гори в долину, до вузького містка, перед яким у глибокій вибоїні блищала вода. Він пригадав, що коли вони їхали в Крим, то закидали ту вибоїну хмизом та землею, щоб не поламати коліс. Тепер вона зяяла знову, як пащека хижого звіра, — так і чигає на свою жертву! І ніхто не лагодить! Кожен потихеньку якось перебереться на той бік — і добре! А після мене, мовляв, хоч вовк траву їж!

Усе це Івась помітив, але не надав значення ні горі, ні крутому поворотові на ту дорогу, з якої вони щойно звернули, ні хисткому містку з глибокою вибоїною перед ним. Однак всіх турбувало — коли їхатиме високий гість і як не прогавити його?

Безкровний сказав, звертаючись до Керіма:

— Кирику, залишайся тут — стеж за дорогою! З'явиться екіпаж — гукай нас! А ми — до гурту... Дізнаємося, чи каша зварилася.

— Гаразд, батьку! — кивнув головою молодик. — Стежитиму.

Не встигли Безкровний з Івасем дійти до вогнища, як почули Кириків крик:

— Дивіться! Дивіться! Там щось скоїлося! Коні носять!

Козаки оглянулися — і на якусь мить замерли від того, що побачили.

З гори щодуху мчала трійка нажаханих чимось коней. За ними виднілася невелика чорна карета, що підстрибувала на нерівностях дороги, і дивно було, що досі не перекинулася. Переляканий візник, видно, випустив з рук віжки, бо, ледве тримаючись на сидінні, розмахував над головою бато́гом і щосили кричав:

— Рятуйте! Рятуйте! Поносили-и!

Від його крику і розмахування бато́гом коні лякалися ще дужче і мчали ще швидше. Неважко було зрозуміти, що чекає і на карету, і на кучера, і на пасажирів, коли доскочить до мосту. Неминуча смерть або каліцтво!

Всі схопилися на ноги — кинулися до шляху. Стали стіною впоперек дороги, сподіваючись, що коні, побачивши перепону, зупиняться.

Але не стримувані віжками та вудилами коні летіли мов скажені. Вже видно їхні копита, розмаяні гриви, чорні, розширені від жаху очі.

— З дороги! З дороги! — гукав візник.

Але він не знав, що попереду — небезпека. Вузкий місток, складений нашвидкуруч з круглих, розколених навпіл плах, хитався під ногами, а підступна вибоїна перед ним так і чекає на необережного, щоб потрощити йому колеса, а то й кістки.

Трійка наближалася.

Козаки захвилювалися. Що робити?

Зчинився крик.

— Тікаймо з дороги! Ми й самі загинемо під копитами!

Інші вигукували:

— Стріляйте з мушкетів угору! Коні зупиняться!

Та ні в кого не було при собі мушкета. Виявилося, що зброю всі залишили біля багаття.

А трійка вже ось-ось... І мчить прямо на козаків, що, мов згряя горобців, враз сипонули врозтіч. У вікні карети проти сонця блиснуло золото еполетів.

— Прокляття! — вигукнув Безкровний. — Невже адмірал? І треба ж, щоб загинув на наших очах! Що скаже Потьомкін! Що скаже кошовий!

І тоді, коли оскалені кінські пики вже майже нависли над натовпом козаків, коли земля здригнулася від гromу копит, наперед метнувся Івась, стрибнув прямо назустріч корінному, сірому в яблуках коневі, що ніс на собі хомут та дугу, і міцно вчепірівся руками за натягнуті ремінні гужі. Якась невидима сила рвонула його тіло вперед, на груди коневі...

Козаки охнули.

— Іваку-у! — крикнув хтось голосно. — Пропадеш ні за що!

— Розтопчуть! — зойкнув Кирик і схопився за голову.

Та Івась утримався. Його ноги охопили шию коня, що аж присів на задні ноги, ставши дибки і піднявши високо перед собою Івася. Притримані ним припряжні теж зупинилися, ставши дибки. Візник із свого високого сидіння кумельгом покотився на обочину, на зелену бережину, а козаки, що стояли найближче, відразу схопили коней за гнуздечки — і пригнули їхні голови до землі.

Екіпаж зупинився. Дверцята миттю розчинилися, і на дорогу вистрибнуло двоє морських офіцерів — віце-адмірал та мічман. Обое були бліді, схвильовані. Видно, розуміли, якої страшної небезпеки щойно уникли.

Мічман кинувся до візника, що, охкаючи, намагався звестися на ноги, а адмірал підійшов до козаків і, відсалютувавши двома пальцями, швидко щось заговорив.

Козаки знизали плечима, розвели руками — ніхто не розумів його мови.

— Не розуміємо, ваше превосходительство, — промовив Безкровний і для більшої наглядності теж розвів руками.

Адмірал усміхнувся і покликав мічмана:

— Володья, Володья, іди сюди!

Допомігши візникові, мічман підійшов. Адмірал щось довго йому розповідав, а молоденький мічман, майже підліток, ствердно кивав головою. Він уже трохи оговтався від переляку, і на його тонкому, вродливому обличчі поволі з'являвся природний юнацький рум'янець. Врешті, коли адмірал замовк, він пояснив козакам:

— Його превосходительство віце-адмірал Поль Джонс дякує вам за порятунок і хоче дізнатися, хто той сміливець, що, ризикуючи життям, кинувся навстріч коням і зупинив їх.

— Це Івак! Івак! — гуртом загелготіли козаки, зрозумівши, що перед ними "їхній" адмірал, якого вони виїхали зустрічати. А Безкровний додав: — А ми запорожці! Нас послано, щоб ми зустріли вас і провели в штаб-квартиру князя Потьомкіна!

Вислухавши, адмірал радісно саяннув небесно-голубими очима і вигукнув:

— О, запорозькі козаки! Я дуже радий, бо чув про запорожців ще в Парижі і навіть читав у французьких авторів про їхні подвиги на Чорному морі та Середземному. Мені пощастило!

Він тиснув Безкровному та іншим козакам руки, чим немало дивував мічмана, а потім повторив запитання:

— Так де ж той сміливець, якому я завдячую життям?

— Це Івак, — сказав Безкровний.

— Івак? — перепитав адмірал. — Це ім'я чи прізвище?

— Це запорозьке прізвище, яке йому дали при вступі до Коша, — пояснив Безкровний. — Так ми всі його тепер і зовемо! — І погукав: — Івасю, Івасю, підступай, братику, ближче! Адмірал хоче з тобою поговорити!

Івась пропхався наперед, шанобливо вклонився.

Адмірал по-дружньому поплескав його по плечу і щось довго говорив на своїй мові. Мічман пояснив коротко:

— Адмірал Джонс дякує козакові Іваку за сміливість, за порятунок командирів і нагороджує його медаллю. Але позаяк нагороди він зараз не має, то попросив мене, щоб я уступив козакові свою. Вона рівноцінна — за хоробрість. А мені адмірал згодом поверне.

Мічман зняв з себе красиву срібну медаль і прикріпив Івасеві до жупана, а адмірал Поль Джонс виголосив при цьому коротке, але енергійне слово, смисл якого полягав у

тому, що він радий воювати з такими сміливцями проти будь-якого ворога і сподівається на перемогу.

Козаки запросили його до обіду. Адмірал виявився простою в поведженні людиною — їв дерев'яною козацькою ложкою зі спільної миски, хвалив кашу, засмажену салом, і тут же вивчив кілька незвичних для його вуха слів — каша, ложка, миска, козак. Був з цього вельми задоволений і обіцяв до перемоги над султаном опанувати козацьку мову досконало і володіти нею, як своєю рідною шотландською, англійською та французькою. Себе велів називати не віце-адміралом, а просто Полем Джонсом або по-французькому звичаю ще простіше — Жонесом.

Мічман Івашківський, виявилося, був земляком — сином дрібного українського шляхтича з Вінниці, теж простим і милим парубком, що відразу вписався в козацький гурт знанням народних звичаїв та мелодійних подільських пісень, яких знав безліч.

Після обіду, відпустивши кременчуцького візника додому, адмірал з мічманом пересіли на запасних коней і рушили під охороною запорожців у подальшу мандрівку на південь — до театру воєнних дій.

4

З приходом нової наймички Катрі стало легше. Луша була беручка до роботи і не намагалася зіпхнути щось на когось, а працювала на совість. Однак скоро Катря помітила, що Луша потайки слідкує за нею. І, видно, цікавило її не те, як ставиться Катря до роботи, а коли і де зустрічалася з господарем чи його сином. Чи сама шукала таких зустрічей, чи вони були випадкові? А чи чоловіки навмисне підстерігали дівчину?

Спочатку це розсмішило Катрю, а коли ці підглядання стали її дратувати, якось вибрала хвилину і запитала:

— Чого тобі від мене треба, Луню? Чого слідкуєш, мов за злодією? Чи я тобі дорогу перейшла?

Луша миттю прийняла виклик. Очі її блиснули.

— Хочу дізнатися, чим ти їх причарувала обох?

— Кого?

— Батька та сина!

Катря здивовано подивилася на неї. Перепитала:

— Батька та сина?

Та Луша зразу ж відрізала:

— Не прикидайся, що не розумієш! Усім видно, як вони сохнуть за тобою! Василь нанівець звівся, а старий Хуржик позирає, мов кіт на сало! Так ото я питаю: чим ти їх причарувала? Дівка як дівка — я не гірша! Але зі мною й говорити не хочуть, а до тебе липнуть, як мухи до меду! То, може, поділишся своїм секретом? Га? Чи ворожка так наворожила? Чи сама зілля яке або заговор знаєш? А може, ти відьма? То навчи й мене! Однак за обох не підеш!

Катря спалахнула теж. На душі стало гірко.

— Дурна ти, Луню, мов м'яло! — сказала спересердя. — Коли б ти знала, за ким сохне моє серце, то не базікала б такого! Дуже мені треба приворожувати обох

Хуржиків! Та всі мої думки про Йвася! А чого липнуть Хуржики, то ти в них і спитай — може, скажуть!

— Авжеж! Так і скажуть! Ні, по-моєму, тут без ворожби не обійшлося! Головне — обидва з'їхали з глузду! Ні, тут щось не так! — прошипіла Луша крізь зуби, крутнулася на одній нозі і швидко пішла геть.

Катря довго стояла, пригнічена цією неприємною розмовою, і не знала, що робити. Плакати чи сміятись? Для плачу не було причини, а сміятися щось не хотілося. Розмова нагадала про Івася, і дівчині стало важко на серці. Так вона і не дізналася, де він подівся. Хуржик вважає, що татари його вбили вночі, а волів, яких вони хотіли вкрасти, не вкрали, бо щось їх сполошило. Чумаки, яких розпитувала дівчина, кажуть майже те ж саме: зник Івась — та й годі! Увечері був, а вранці не стало. Без татар тут, мабуть, не обійшлося... Але ніхто з них не насмівився сказати, що Івася немає на світі. Чого не знаємо, того не знаємо, — повторив не один з них.

Розмова з Лушею знову роз'ятрила рану. Час біжить! Спливе весна — і мине рік з дня смерті Хуржикової дружини. А тоді що? За Хуржика? Заміж?

Вона затулила обличчя руками, не в змозі перенести картини, яку зримо намалювала її уява: стоїть у вінку поряд з Хуржиком у церкві! Боже, Боже! Відведи і заступи!

Треба щось робити! Треба дізнатися — живий Івась чи й на світі його вже нема? Але як дізнатися? Хто бачив хлопця, хто знає, що з ним сталося? Треба піти до ворожки! Поворожити! Може, вона знає і скаже правду?

Ця думка, нав'язана розмовою з Лушею, спливла раптово. А спливши, заволоділа всіма її думками і помислами. Піти до ворожки! Хай поворожить!

Катря відкрилася Парасці, бо жодної ворожки в Лубнах не знала. А Параска ставилася до неї чуйно, як мати, і дівчина вірила, що стара збереже при собі цю таємницю.

— Сходи до Гомониhi, — порадила вона. — Кажуть, ніхто в Лубнах краще не ворожить. Кажуть, відає те, що було, і те, що буде...

Катря сплеснула руками.

— Оце ж те, що мені треба! Тільки б дізнатися — живий Івась чи ні! Але як же мені ту Гомониху знайти?

— Та це поряд, — пояснила Параска. — Спустишся по Водопійній вулиці на півтори і запитаєш... А там кожен скаже...

— Що ж їй понести? Грошей у мене катма!

— А що їй? Десяток-другий яєць та пару пиріжків... Я приготую. Вона й рада буде!

— Дякую вам, тітонько Параско... Сьогодні ввечері й піду!

Попоравшись по господарству, Катря взяла вузлик, приготовлений старою, і, пересвідчившись, що Луші ніде не видно, вийшла за ворота.

Крута Водопійна вулиця, якою лубенці водили коней на водопій до Сули, стрімко спускалася вниз. Вечоріло. По широкій улоговині густішали вечірні присмерки. З білих невеличких хатинок, що, мов гриби, висіялися по підгір'ю, звивалися сині дими.

Господині готували вечерю. На крутому вигоні діти гралися в квача.

На запитання, де живе Гомониха, діти наввипередки задзеленчали:

— Та ось її хатина — в яру! Бачите — віконце світиться!

Катря постукала в те віконце. З хати вичовпила стара бабуса. Катря уявляла ворожку худю, високою, сивою, з одним зубом у роті — і помилилася. Гомониха була низенька, кругленька, мов печеричка, з повними старечими щічками та веселими очима.

— Ти до мене, доню? Заходь! — прочинила вона двері і впустила Катрю до хати поперед себе.

Хатина була невелика. В челюстях печі горіла лучина. Всюди по стінах, навіть і за образами, стриміли пучечки різного зілля, і Катря подумала, що бабуса займається не лише ворожінням, а й знахарством та замовлянням.

— Сідай, дитино, отуди до столу, на лаву, і розповідай, чого прийшла, — сказала гомониха, сама сідаючи навпроти на ослінчик. — Лихо яке чи хвороба?

Катря поклала свого вузлика з яйцями та пирогами на стіл, а сама присіла на лаву.

— Лихо, бабусю, — промовила стиха. — А від хвороби Бог милував!

— Яке ж лихо? Дівоче?

— Дівоче, бабусю... Поїхав мій суджений з чумаками в Крим по сіль та й не повернувся...

— Це що ж — Хуржиків наймит? — раптом запитала старенька. — Івась?

Катря була здивована і вражена.

— А звідки ви знаєте?

— Ну, світ чутками повниться! Лубень — жменька одна, все на виду! Та й розмов про хлопця восени було багато. Я навіть кидала карти на нього.

Катря аж скрикнула:

— Ну, й що, бабусю?

— Тоді був живий, а зараз не знаю.

— Тоді був живий! — вигукнула радісно дівчина. — То й зараз живий!

— Ну, хто ж зараз те знає? — заперечила стара. — Минуло багато часу...

— То поворожіть знову! Я ж для того й прийшла!

Ворожка перенесла лучину до столу, поставила в порожній глечик. Дістала досить-таки засмальцьовані карти — почала розкладати на столі. Довго водила над ними пальцем, плямкала губами.

— Ну, що, бабусю? — не стрималася Катря. — Що карти кажуть?

— Не розберу, дочко, — стенула плечима ворожка. — Ніби живий твій Івась... Тільки зі всіх боків у нього вороги... Ось попробую воском на воді вилляти...

Вона принесла миску води, над лучиною в металевій коновці розтопила кілька шматочків воску — і вилила у воду. Розтоплений віск розплився коржем по воді і миттю застиг, покрившись химерним візерунком. Гомониха нахилилася над мискою, зашепотіла:

— Івасику-Іваночку, озовися з краю дальнього! Чи ти живий-здоровий є? Чи загинув

у морі синьому? Прилинь хоч на хвилиночку, явися сизим голубом! Прийди, прилинь іздалеку — тут ждуть тебе — не діждуться! Озвися з краю дальнього, Івасику-Телесику!

Віск затвердів і не поламався. Лежав на воді, мов круглий лист латаття, такий запашний і таємничий. Катря дивилася на нього з надією і острахом. Що він скаже?

Гомониха тричі перехрестила його і сказала:

— Дивись, дочко! Твій суджений живий! Він рветься додому, але довкола нього багато перешкод, і я не знаю, чи одоліє він їх, чи ні... Ось бачиш — це він, а круг нього злі люди, що не пускають його до тебе...

Вона пальцем показала на химерні звивини на застиглій поверхні воску, на якісь неясні лінії.

— Через тиждень або через два ти й сама можеш поворожити. Зараз бачиш, краї нерівні і темні — це злі сили, а коли стануть рівними і світлішими, то — на краще. А як будуть грубими й ламаними, то буде хлопцеві біда! Та сподівайся на краще! Завжди сподівайся на краще! І все буде добре!

— Дякую, бабусю, — сказала Катря. — Мені стало легше на душі. Івась живий! Чує моє серце!

5

Поль Джонс спустився вниз по дерев'яних сходах. Караульний солдат відкинув перед ним важкий полог, і контрадмірал увійшов у просторе підземне приміщення, де сиділо на нефарбованих дерев'яних лавах кілька офіцерів. Всі вони ждали прийому у "найсвітлішого".

Однак Потьомкін наказав у першу чергу провести до нього "американця".

Джонс був вражений пишністю підземних апартаментів головнокомандуючого, так званого "польового штабу". Стіни оббиті сукном, підлога заслана килимами, меблі щонайкращі, і доставка їх сюди, у ці віддалені степи, коштувала, мабуть, немалих грошей. Всюди картини в позолочених рамах, бронзові свічники. На столі — карта Чорного моря та прилеглих країн.

В цьому затишному кабінеті, за масивним столом, сиділо троє — сам Потьомкін, контр-адмірал принц Шарль Нассау-Зіген та начальник канцелярії князя генерал Попов. Двоє дверей з кабінету вели далі, у внутрішні покої, що, мабуть, правили за житло для князя.

Поль Джонс з розповідей свого молодого ад'ютанта склав майже повне уявлення про Потьомкіна, але мусив признатися собі, що реальність перевершила його. Це був крупний чоловік з вольовим обличчям і пронизливим поглядом крицево-сірих очей, одне з яких, ліве, було невидючим. Над очима широко розметнулися дугоподібні брови, що майже зрослися над переніссям, а невисокий, похилий назад лоб свідчив не так про розум, як про волячу упертість та азіатську хитрість його власника. Широкі, важкі щелепи ще більше відтіняли ці риси російського вельможі. Було йому десь під п'ятдесят.

Контр-адмірал зупинився посеред кімнати, відсалютував двома пальцями і чітко проказав:

— Поль Джонс, капітан американського флоту, контрадмірал її імператорської величності.

Всі троє якусь хвилину мовчки розглядали його. Потім Потьомкін вийшов з-за столу, обійшов адмірала навкруги, ніби прицінювався, чого той вартий, і аж потім став насупроти і простягнув йому руку.

— Вельми радий вашому приїзду, адмірале. Ви прибули дуже вчасно, капудан-паша Ескі-Гасан зі своїм флотом уже з'явився біля Очакова і горить бажанням помірятися з нами силами. Змушений вас засмутити: нещодавно злий шторм, що тривав п'ять днів, розкидав наш флот по Чорному морю, багато кораблів потопив. А Ескі-Гасан привів з собою все, що мала Туреччина. Правда, він розділив свій флот навпіл, — одна частина стоїть на рейді проти Очакова, а друга — дрейфує поблизу Болгарії, щоб захистити Босфор від можливого прориву туди наших кораблів. Але від цього нам не легше: ми втратили чисельну перевагу.

— Я розумію вас, ваша ясновельможність, — сказав стримано Джонс. — Але повірте мені: як на суші, так і на морі перемагають не чисельністю, а вмінням!

— От-от! Я на це і сподіваюсь! — Потьомкін відступив на крок і оглянувся на тих, що сиділи за столом. — Ви не знайомі? Тоді дозвольте вам представити контр-адмірала принца Нассау-Зігена, командуючого нашим флотом, та генерала Василя Степановича Попова, мою праву руку в штабі.

— Генерала я справді не знаю, а ім'я принца Нассау-Зігена мені добре відоме, — сказав Джонс. — Та й хто ж у Європі не чув про подвиги адмірала?

Він легким нахилом голови привітав обох воєначальників, під керівництвом яких, як він зрозумів, йому доведеться відтепер служити.

Особливої радості від того, що безпосереднім його начальником буде принц Нассау-Зіген, він не відчував, бо багато чув про крутий норов принца, його запальність і самолюбство. Його бурхливе життя було предметом розмов і пліток паризьких салонів, і в тих розмовах та плітках часто-густо проявлялося більше дамського захоплення, ніж тверезого чоловічого схвалення.

Справді, цей напівнімець-напівфранцуз з дитячих літ був улюбленцем долі. Ще підлітком йде на війну і хоробро б'ється за Францію і короля проти досвідчених вимуштруванців Фрідріха II. Потім бере участь в кругосвітній подорожі знаменитого французького мореплавця Бугенвіля, подорожує по Африці; зазнаючи при цьому безліч небезпечних пригод. І особливо прославився під час англо-французької війни тим, що зробив відчайдушну, але безуспішну спробу захопити з моря Гібралтар... Справді, хоробрість його була безмежна, хоча дуже часто мала присмак безглуздої авантюристичності. Якщо ж додати до цього, що в Парижі він зажив сумнівної слави бретера та дуелянта, то ото й буде досить повний портрет цього міжнародного авантюриста.

Доки Джонс пригадував усе, що чув про Нассау-Зігена, Потьомкін узяв переданий йому Поповим папір і сказав:

— Адмірале, поки ви повільно подорожували сюди на перекладних, ми, отримавши звістку про ваш наступний приїзд, вирішили надати під ваше командування шість

запорозьких вітрильників, що входять до флоту Вірного Війська Запорізького. Настають гарячі дні! Ми мусимо взяти Очаків — таке побажання імператриці, і наш об'єднаний флот має зіграти в цьому не останню скрипку. Гадаю, ваше уміння допоможе нам досягти перемоги.

— Дякую за довір'я, — схилив у поклоні голову Поль Джонс. — Їдьте до Коша, тобто у ставку запорожців. Там вже вас чекають.

Того ж дня адмірал у супроводі запорізького ескорту прибув до Коша. Правду кажучи, він був дещо розчарований холодним прийомом у штабі Потьомкіна, а особливо тим, що йому доручено лише шість галер, бо сподівався на більше, і всю дорогу до Бузького лиману відмовчувався, лише інколи проявляючи цікавість до військ, що траплялися по дорозі. Зате оживився, коли побачив запорожців, їхні курені, церкву та силу козаків, човнів, чайок та галер, що стояли у затоці під захистом жовто-зеленої стіни весняних верб. І зовсім був приємно вражений, коли назустріч йому виїхав сам кошовий отаман Сидір Білий з полковниками, а з кораблів гримнув гарматний залп на його честь.

Сидір Білий сказав коротке вітальне слово, назвавши його на французький лад не Джонсом, а Жонесом, а також "першим американським капітаном" та "грозою володарки морів", тобто Англії.

Зовсім не сентиментальний, але вже битий життям, старіючий морський вовк раптом відчув, як з грудей до горла підкотився гіркий клубок, а на око набігла зрадлива сльоза. На батьківщині про його подвиги давно забули.

Отаман відвісив гостю традиційний запорізький уклін, почоломкався і ним і запросив до свого куреня. Разом з гостем та отаманом туди повалили і полковники та значні козаки.

Тут адміралові довелося зазнати ще кілька зворушливих хвилин. У невисокій, але досить просторій хатині, прибраній вишитими рушниками, що висіли над іконами та вікнами, стояв довгий стіл, застелений барвистим настільником та заставлений безліччю мисок, полумисків, пляшок та жбанів з різноманітною їжею, переважно рибною, вином, горілкою та пивом.

Кошовий показав гостеві на почесне місце — на покуть, під образи. Сам сів біля нього. Мічман Недашківський трохи припізнівся і опинився на самому кінці, біля дверей, потерпаючи від думки, що адмірал потребує перекладача, але пропхатися наперед не було вже змоги — так густо вместилися козаки.

— Що робити, Іваку? — запитав він Івася, що сидів поруч.

Івась, якому кошовий кивнув, щоб теж зайшов, підсміювався:

— Та не хвилюйся, мічмане! Якось буде! Випити та закусити можна і без товмача.

Мічманові врешті нічого не залишалося, як погодитися з ним.

І почалася запорізька учта.

Першу чарку, як водиться, Сидір Білий підняв за гостя. І козацькі старшини раптом дружно загукали:

— Жонес! Жонес! Віват!

Для адмірала це була чергова несподіванка. Виявляється не лише козацький вождь, а й інші козаки знають його, цінують його колишні бойові подвиги і навіть вітають його по-французьки. Було від чого дивуватися і розчулюватися.

Він випив.

Горілка була міцна і на смак не гірша за віскі чи бренді, — зразу вступила в голову та в ноги. Джонс підняв перед собою порожню чарку і похвалив:

— Хо-о-о! Гуд! О'кей!

Військовий суддя Антон Головатий, що сидів насупроти гостя, пояснив:

— Це ще не "о'кей"! Ось попробуй, пане-брате, перцівки! Тоді, якщо ти справжній козак, скажеш "о'кей"! — і налив адміралові та собі з пляшки, в якій плавало кілька червоних перчин... — За здоров'я батька кошового!

І швидко перехилив чарку під чорні вуса. Підморгнув адміралові — мовляв, ну ж!

Поль Джонс перекинув і собі. Ковтнув — і враз почервонів, заблимав очима. На хвилинку йому забило віддих.

Головатий подав срібну коновку з пивом.

— Запий, адмірале!

Джонс запив — видихнув гучно:

— О-о-о! — І ще гучніше зареготав.

Йому стало легко і весело на душі. Забувся сухий, стриманий прийом у штабі Потьомкіна, розплився і щез, мов у тумані, колючий, насторожений погляд Нассау-Зігена, який, видно, підозрівав, що "гроза володарки морів" не дуже шануватиме флотоводські здібності паризького серцеїда та баламута. Мабуть, не без його впливу і Потьомкін поставився до нього прохолодно.

А тут, серед цих простих на вигляд, але добрих і щирих людей він раптом відчув себе як дома, серед таких же простих янкі, що під його командою взяли в Атлантиці на бордаж не одно вороже судно або при спротиві пустили на дно.

Він розчервонівся, став незвично балакучим, як і його сусіди-запорожці, і не помічав, що його тут не розуміють, бо йому здавалося, що й він розуміє же, що тут говориться. Особливо після третьої чарки, коли запорожців потягнуло на співи, він з подивом відмітив, що ніякий товмач йому не потрібен. Ці люди, що оточували його, раптом здалися йому давно призабутими суворими земляками-шотландцями, які, бувало, випивши ячмінного елю, під звуки волинки затагували своїх тужливих кельтських пісень.

Невдовзі і козаки затагнули "Ой хмелю мій, хмелю", але Сидір Білий підняв руку, вимагаючи тиші. Один по одному співаки затихли.

— Братове, не цю! Уважте мою волю, бо чує моє серце, що недовго вже мені ряст топтати на цій грішній, але милій землі...

— А яку ж? Яку, батьку? І що це за мова — про ряст?

— Хочу я, браття, щоб Івак заспівав мені знамениту нашу пісню про Морозенка... Славний був козак! Лицар із лицарів! Недарма народ склав про нього такі щирі, такі чулі слова: за тобою, Морозенку, вся Україна плаче! Заспівай, Іваку, заспівай, хлопче!

Хай защемить тугою моє серце, бо за мною вся Україна не заплаче...

— Ну, що ти, батьку! — загули козаки. — Що за думки! Ти ще не старий! Ще житимеш та ворога битимеш! Ого-го! Вдар об землю лихом-журбою!

Тим часом Івасеві подали кобзу, і він заспівав отаманові його улюблену пісню про Морозенка. Кошовий підпер щоку рукою і мовчки слухав, а коли Івась дійшов до слів "Вони ж його не рубали, з рушниць не стріляли, вони з нього із живого серце видирали", всі побачили, як в очах кошового заблищали дві крупні і блискучі, мов перлини, сльозини і поволі скотилися на сивого вуса.

Поль Джонс був вражений як піснею, що меланхолійністю нагадала йому історичні балади рідної Шотландії, так і чулістю козацького генерала, як подумки називав він кошового.

Коли затихла пісня, він голосно промовив:

— Я теж хочу стати козаком! — А побачивши, що Сидір Білий не зрозумів його, ткнув себе пальцем у груди. — Козак, козак!

Головатий підказав:

— Жонес хоче, щоб ми прийняли його до свого товариства.

Білий витер кулаком мокрі від сліз очі, обняв адмірала.

— Справді? Хочеш стати козаком?

Поль Джонс по запитальній інтонації кошового зрозумів, про що той питає, і ствердно закивав головою.

— Єс, козак, козак! — І знову ткнув себе в груди великим пальцем лівої руки.

— Так об чім мова! Ми про твої подвиги чували — знаємо тебе! — сказав кошовий отаман і звернувся до полковників: — Приймемо Жонеса до свого товариства запорізького, братове? Чи як?

— Приймемо! Приймемо! — загули козаки. — Горілку він п'є добре! Гадаємо, і ворога битиме не гірше!

— Яку ж ми кличку дамо йому? Поль Джонс — дуже вже відоме ім'я, — спитав Безкровний.

— Та ми вже його назвали Жонесом, то хай і буде Жонес! — сказав Антон Головатий.

— Славно! Славно! — загули знову козаки. — Хай буде Жонес! Слава Жонесу! Віват!

До адмірала простягнулося багато рук. Всі щиро вітали його, і він за багато років, що минули після війни за незалежність Штатів, у якій проявив немало військового таланту і хоробрості, а потім незаслужено був забутий співвітчизниками, раптом відчув себе серед цих чужих йому, але близьких по духові людей щасливим. Сльози радості заблищали на його очах.

Загальний гамір знову припинив кошовий отаман Сидір Білий.

— Браття! — grimнув він, підвівшись, на всю хату. — Ще рано вітати нашого гостя, а тепер запорожця Жонеса!

— А що ж таке, батьку? В чім річ? — почулися голоси.

— А в тім, що кожен запорожець, по нашому звичаю, повинен мати побратима! Бо як же без побратима йти у бій? Хто ж тебе в ньому супроводжуватиме та охоронятиме? Хай сам Жонес вибере собі побратима, якого побажає! А достойні серед нас усі!

До цього часу Поль Джонс обходився без товмача і все прекрасно розумів, бо мова жестів, міміки, інтонацій, загальнолюдських почуттів, врешті, була йому зрозуміла, а тепер він безпорадно озирався, поглядом шукаючи мічмана Недашківського.

Мічман з протилежного кінця столу прокричав:

— Ви маєте вибрати собі, адмірале, побратима, названого брата!

— А-а, брадзер, брадзер, — зрозумів Поль Джонс і щасливо усміхнувся. — Є серед вас такий, що врятував мені життя! Його і хочу назвати побратимом!

— Хто ж це? Хто? — зашуміли козаки і враз стихли, ждучи відповіді.

— Івак! — промовив голосно адмірал і повторив: — Івак!

— А не молодий? — засумнівався хтось. — Сам же щойно прийнятий!

Та Сидір Білий миттю цей сумнів розвіяв.

— Хоч і молодий, та бувалий! А крім того, бажання гостя — закон для нас! Отож щоб усі знали: у нашому запорізькому братстві з'явилося ще два побратими — Жонес та Івак! За це слід випити! Наповніть чари!

Поки наповнювали чарки, сивочубі отамани завели запорізьку застольну:

Гей, наливайте повнії чари,

Щоб через вінця лилося,

Щоб наша доля нас не цуралась,

Щоб краще в світі жилося!

Від грому дужих козацьких голосів захиталися жовто-полум'яні язички свічок, а новоспеченому братчику Жонесу раптом здалося, що задвигтіла і почала підніматися стеля отаманського куреня.

В цю мить він відчув, що є щастя на світі, що він знову комусь бажаний і потрібний.

6

Після ворожіння Катря була щасливою. Івась живий! Живий!

Так ворожка наворожила! Та минали дні, і радість гасла, зменшувалась, аж поки зовсім розтанула і щезла, мов ранковий туман. А натомість у серце знову почала заповзати холодна тривога, а потім і безнадія. Глибокий сум зачаївся в дівочих очах.

— Що з тобою, Катре? — запитала Параска, заставши одного разу дівчину в кухні в сльозах. І, сівши поряд на ослоні, обняла її за плечі. Стара наймичка була єдиною щирою душею, якій Катря могла довіритися.

— Господи, як же мені важко! — простогнала дівчина і, припавши до плеча старої, заридала вголос. — Так важко, що й не сказати!

— Що ж трапилось? Адже Івась живий?

— Не вірю я ворожці! Не вірю! Коли б був живий, то досі б на крилах прилетів, ящіркою б приповз! А від нього ні слуху ні духу! А дні біжать, і все ближче та ближче до роковин...

Тут Катря, ніби спохватившись, замовкла і перестала плакати.

— Яких роковин, дочко? — злякано спитала Параска.

Катря мовчала. Стара відсунулася від неї, підвела її схилену голову і пильно заглянула в очі.

— Яких роковин, питаю? — голос її прозвучав суворіше. — Кажі! Невже роковин смерті Ганни?

— Так, — ледь чутно видихнула Катря і знову заплакала.

— Чому вони тебе лякають? Невже Хуржик не відстає від тебе?

— Не відстає! Більше того — наполягає, щоб я пішла за нього!

— Заміж? І ти... погодилася? Дала слово?

— А що мені робити? Мати хвора, Настуня ще мала, щоб утримувати господарство і матір. Без моєї допомоги вони пропадуть. А моя допомога залежить від Хуржика. Захоче дати — дасть, захоче відмовити — відмовить. Я вже і так заборгувала йому. І він це знає краще за мене — і матері прямо про це сказав... Змусив її погодитися... Ну, скажімо, не змусив, а умовив погодитися на мій шлюб з ним. Наобіцяв їй бозна-чого! Я вам і те, я вам і се. Просто — золоті гори наобіцяв! Та не забув і пригрозити — мовляв, ви вже більше року живете моєю милістю. Мовляв, Катрина служба не варта того, що я вам дав за цей час. А далі ж, мовляв, вам буде ще важче! Як проживете? Отож мати й погодилася та й мене умовила... А я заради матері та сестрички на все згодна... А що мені було робити? Коли б Івась вернувся або коли б я напевне знала, що вернеться, то по-іншому вчинила б! Але ж його нема... Нема та, мабуть, і не буде...

Катря схилилася Парасці на плече і знову захлипала. Стара погладила її по голові і втішила:

— Ну, не плач... До року ще далеко, а за цей час, дивись, — щось і зміниться... Треба ще поворожити!

— До Гомониhi я вже не піду! Хіба сама поворожу...

— А ти вмієш?

— Гомониха показала і розказала, як це робиться.

— Ну, то й поворожи... Що для цього треба?

— Трохи воску та миску води.

— Ну, цього добра у нас вдосталь. Поворожи, поворожи сама! Може, легше тобі стане на душі.

Вона дістала із судника грудочку воску та миску — поставила на стіл і залишила Катрю одну.

Катрі стало страшно. Що скаже ворожіння? Чи на добро воно буде, чи на зло? Може, не треба? А то, не вміючи, можна і наврочити! Але якась внутрішня сила чи переконаність, що не може вона завдати лиха Івасеві ні ділом, ні словом, змусила її підвестись, знайти мідну кварту, вкинути в неї віск і поставити в піч на жар. Поки віск розігрівався і танув, налила у миску води. Дістала кварту з печі.

— Боже, поможи йому, — прошепотіла тихцем, маючи на увазі Івася, а перегода додала: — І мені поможи, Боже!

І вилила розтоплений віск у холодну воду. Він розплився по всій мисці, утворюючи

якісь чудернацькі візерунки та фігурки чи то людей, чи то звірів. Ось ніби постать людини вималювалася. Невже це Івась? І ніби усміхається, ніби руки простягає до неї... Боже, це він! Справді — він!

Катря аж скрикнула на радощах. Ще і ще раз пильно вдивляється в нечітке зображення на воді і не почула, не помітила, як тихо прочинилися двері і на порозі виросла Луша.

— Ти що робиш, Катре? Ворожиш? — спитала здивовано.

Її несподівано різкий голос оглушив Катрю, мов грім.

Дівчина зблідла, підхопилася з ослона і остовпіла. Чого-чого, а появи Луші саме зараз ніяк не сподівалася! Адже ж сказала, що йде до церкви, — і на тобі! Як сніг на голову!

Луша заглянула в миску.

— Авжеж — ворожиш! А я й не знала, що ти ворожка! Тепер мені ясно, чим ти обкрутила батька та сина! Ну й хитра!

Катря вихопила з миски віск і зім'яла його в грудку.

— Не твоє діло! Геть звідси! — крикнула спересердя.

— Ось ти яка! Кричиш? — Луша лиховісно блиснула очима. — Відьма! — І, крутнувшись на одній нозі, вибігла з кухні.

Катря отетеріло глянула їй услід, відчувши раптом, як потерпли ноги, ніби мурашки по них забігали, і безсило опустилася на лаву.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

1

Адмірал Джонс два дні знайомився з козацькою флотилією. Він уже довідався, що все Запорізьке Військо налічувало понад дванадцять тисяч козаків. З них близько трьох тисяч кінних і майже десять тисяч піших, які знали також і морську справу. Власне, як він дізнався пізніше, кінні теж знали морську справу і відрізнялися від піших лише тим, що мали коней.

Побувавши на всіх галерах, чайках, байдаках та човнах, він спочатку був дещо розчарований. Жодного сорокагарматного, та навіть двадцятигарматного, корабля! А в турків, він знав, цілком сучасний флот. Як же з ним воювати? У нього навіть виникла думка взагалі відмовитися від участі у цій війні. Та, помітивши, з якою довірою ставляться до нього запорожці, з якою надією дивляться на нього, він присоромив себе і вирішив відкинути подібні думки. Честь, подумав він, над усе!

З тієї хвилини він почав діяти. Оглянувши вітрильники, що звалися тут чайками, та познайомившись з їхніми командами, переконався, що це цілком боєздатні кораблі. З того дня він перейшов жити на флагман, забравши туди мічмана Недашківського та побратима Івака. В свою чергу Івась упрохав його взяти також Керіма.

Потроху хлопці при звичаювалися до запорізьких порядків, освоювали військову науку і навіть звикли до нових імен, даних їм запорожцями. Тут ніхто їх не називав Івасем та Керімом, а лише Іваком та Кириком, і вони сприймали це як належне і відгукувалися на ці нові клички.

Поволі спливали весняні дні. Зазеленіли, забуяли гаї та плавні, пишно розквітли привільні південні степи. Мирне сонце стояло над землею, і аж не вірилося, що цей мир і ця тиша оманливі, що десь у штабах уже визначені дні і навіть години, що перевернуть це мирне життя, понівечать долі багатьох людей.

Цей день настав у травні, і була це неділя.

Вранці веселі дзвони запорізької церкви закликали козаків до заутрені, і всі, хто не стояв на чатах чи не виконував інших військових обов'язків, поспішали до Божого храму. Разом з усіма пішов і Поль Джонс, або адмірал Жонес, як називали тепер його запорожці.

Почалася служба Божа. Не встиг панотець довести її до кінця, як страшенний гуркіт бомб, що вибухали десь поблизу, сколихнув землю. Церква здригнулася, заблимали свічки в панікаділі.

Хтось від порога крикнув:

— Турецька ескадра ввійшла в лиман і обстрілює Кіш!

Поль Джонс подався було до виходу, але натовп стояв нерухомо. Жоден м'яз на козацьких обличчях не здригнувся.

Адмірал оглянувся на кошового — той стояв попереду незворушно і спокійно хрестився. Дивно, — подумав адмірал, — певне, він не чує? Та зразу ж і прогнав цю думку, бо знову пролунав залп — і земля загула, і підлога здригнулася. Ні, не може він не чути! А якщо справді не чує, то мусив би звернути увагу на землетрус під ногами.

Та кошовий на те і оком не моргнув. Дивлячись на нього, зберігали спокій і запорожці, нехтуючи тим, що однієї турецької бомби було б досить, коли б вцілила в церкву, щоб усіх тут перебити та поранити.

Лише тоді, коли панотець закінчив молитву, почувся голос Сидора Білого:

— Браття, на кораблі! Дамо прикурити капудану-паші Гасану!

І ось тепер запорожці відчинили всі троє дверей — і церква миттю спорожніла. Всі навпростець, поза зеленою стіною молодих очеретів, щоб не помітив ворог, помчали до затоки, де стояла флотилія. Жодна бомба не впала сюди, — турки, видно, не розвідали, де стоять запорізькі кораблі, і безуспішно обстрілювали курені, в яких не було жодної людини.

Почувся голос кошового:

— Вперед, молодці! Вперед! — і перший рушив на широкий простір лиману.

Але турки бою не прийняли. Побачивши, що наміри козаків рішучі, вони зразу ж припинили обстріл берега; налягли на весла і кільватерною колоною поспішили з лиману, а там повернули до Очакова, під захист фортечних гармат.

Це була маленька безкровна перемога, але вона віщувала майбутні кровопролитні бої.

Вони розпочалися через тиждень.

У четвер уночі до Коша, щасливо обминувши турецькі заслони, приплив на простому каюкові у супроводі двох солдатів штабс-капітан Ілля Безбородько з депешею від Суворова, що витримував шалені атаки турків на Кінбурнській косі, якраз насупроти

Очакова. Генерал просив кошового всією своєю силою допомогти російському флотові під командуванням принца Нассау-Зігена і прогнати Гасана-пашу, який намагався скинути Суворова в море.

— Поспішіть, пане кошовий, — просив Ілля Безбородько. — Наша дивізія поки що тримається, але несе важкі втрати. Особливо дошкуляє нам корабельна артилерія Гасана-паші.

Сидір Білий вирушив з флотилією уранці, а вже опівдні приєднався до принца, що з ескадрою стояв у Дніпровському лимані. З огляду на менші сили він не наважувався дати генеральний бій капудану-паші.

Сидір Білий, Антон Головатий та Поль Джонс піднялися на флагманський корабель, щоб домовитися про спільні дії.

Принц Нассау-Зіген був не в дусі. Напередодні Потьомкін дав йому прочухана за те, що дозволив Гасану-паші безборонно наблизитися до Кінбурнської коси, обстріляти її і висадити десант. Принц і сам розумів, що Суворов зазнав непоправних утрат через його мляві дії, через якусь незрозумілу нерішучість. Він не міг пояснити собі, що з ним сталося. Адже він ніколи не був боягузом. Брав участь у багатьох сухопутних та морських воєнних кампаніях, ув'язувався в дуелі зовсім з незначних причин і в багатьох із них ризикував життям. А тут сплехував раптом. Чи подіяв простий арифметичний підрахунок сил своєї флотилії і турецької, що був не на його користь, чи якесь внутрішнє передчуття біди? Невідомо. Ясно пам'ятав тільки, що його охопив страх, страх не перед смертю чи пораненням, а боязнь утратити флотилію, боязнь сорому, неслави. Не міг забути картини: нещасний адмірал Войнович, флот якого потопила страшна буря, повзе на колінах до Потьомкіна з донесенням, а той хапає його у гніві ручиськами за горло і душить, душить... Відпустив, коли той почав уже хрипіти.

Який сором! Чи міг би він пережити щось подібне? Тому й не посмів, мабуть, наважитися на відкритий бій з турками.

Кошовий спитав:

— Дамо генеральний бій, адмірале?

— З чим? У Гасана-паші тисяча гармат, а у нас лише п'ятсот... Досить буде, якщо відженемо його від Кінбурна.

— В морських битвах перемагає нерідко не кількість, а військове мистецтво, — необережно вставив Поль Джонс.

Нассау-Зіген спалахнув. Цей американець, здається, повчає його!

— А за поразку, якщо, не дай Боже, трапиться, хто відповідатиме? Ви, адмірале, чи я?

Кошовий поспішив пригасити сварку, що назривалася:

— Справді, досить буде, якщо ми просто полякаємо турецького "крокодила".

Вирішили продемонструвати силу увечері, ідучи при вогнях.

Здалеку це було вражаюче видовище. Ескадра Нассау-Зігена, поповнена безліччю запорізьких чайок, галер та човнів, з запаленими вогнями посунула на ворожий флот, що стояв на рейді якраз насупроти Кінбурна.

Сповідений про це капудан-паша Гасан не повірив своїм очам. Уруси збожеволіли! Кожен їхній корабель — така прекрасна ціль! Лиш би підійшли ближче!

Але тільки-но хотів віддати наказ, щоб каноніри готувалися до бою, як вогні враз погасли, уруські судна розтанули, мов потонули в густій нічній темряві.

Серце Гасана-паші здригнулося. Якась пастка! Невже уруси зважилися на нічний бій? Але ж в історії морських воєн нічого подібного не було! І все ж — що робити? Ніч така темна — хоч в око стріляй! Де ворог, не видно! Що затіває, невідомо!

І ще раз здригнулося серце хороброго капудана-паші — і він звелів подати звуковий сигнал про відступ. До Очакова! Під захист його батарей!

2

Минуло кілька днів. Контр-адмірал Нассау-Зіген, користуючись тихою погодою, стояв на рейді проти Кінбурнської коси, прикрившись з боку Дніпровського лиману запорізькою флотилією.

Гасан-паша не давав про себе знати, і на кораблях панувала тиша. Всі відпочивали, насолоджуючись вечірньою прохолодою.

І ось тоді, коли вже ніхто не ждав турків, у вечірніх присмерках раптом забовваніла ворожа ескадра. Вона йшла на веслах кільватерним строєм, дугою охоплюючи російську та запорізьку ескадри, а охопивши, зупинилася.

Сидір Білий та Поль Джонс на каюках перебралися на флагман. Нассау-Зіген зустрів їх питанням:

— Що будемо робити? Гасан-паша прибув сюди з явним наміром атакувати нас! У нього немала сила — п'ятдесят сім суден.

— Я думаю так само, — погодився Сидір Білий. — Але раніше, як зійде сонце, він не розпочне атаки. Вночі, думаю, не посміє...

— А ми?

— Хоч на годину, хоч на півгодини ми повинні розпочати раніше, — сказав Поль Джонс. — Тоді ініціатива буде в наших руках!

— А може, відійти?

Кошовий запротестував:

— І що ми вигадасмо? І далі гратимемося в кота-мишки? Адже коли-небудь змушені будемо розрубати цей гордіїв вузол! Все одно генерального бою з капудан-пашею нам не уникнути! Бо, допоки турецький флот буде цілий, Очакова нам не взяти, а поки не візьмемо Очакова, війна тут не закінчиться...

— Що ж ми вирішимо? — спитав командуючий.

— Атакувати! — коротко відповів кошовий.

— Сили все-таки не рівні. У турків більше гармат.

— Дозвольте мені слово мовити? — втрутився Поль Джонс.

— Кажі, адмірале.

— Щоб урівняти сили, ми не повинні вести довгу гарматну дуель, а йти зразу ж на зближення з неприятелем і брати його на абордаж. Гадаю, в рукопашному бою ми матимемо перевагу. Окрім того, ще перед сходом сонця, в темряві, ми повинні підійти

якогого ближче до ворога і першими відкрити вогонь. Це приголомшить турків...

— Розумна думка, — зразу ж погодився Сидір Білий. — Так і зробимо!

Нассау-Зіген мовчав: удавав, що думає, зважає. Він і справді думав, зважував і... злився. Перед його внутрішнім зором пропливало все його життя: війни, безконечні дуелі, що найчастіше закінчувалися примиренням, кругосвітне плавання, під час якого на острові Таїті він мало не загинув, бажаючи стати (і міг би стати!) королем таїтян, потім подорож до Африки, цього таємничого чорного континенту, де зустрічався на ловах сам на сам з тиграми та левами. Нарешті, остання війна Франції проти Великобританії, коли він, на його думку, мало не відібрав в англійців Гібралтар... Скільки пригод, скільки разів заглядав смерті в очі! І чого досяг? Багатства, почестей чи лише скандальної слави? А літа тим часом помаленьку плывуть і плывуть. А з ними й гроші з дірявих кишень... І залишилось одне ім'я — принц Нассау-Зіген... Потім доля закинула в Польщу — і тут вона усміхнулася йому: в нього закохалася молода і багата вдова польського магната Сангушка. Здається, чого ще треба? Та ні ж — у голові тіснилися нові прожекти. Як створити торгову компанію для сплаву по Дністру польських товарів і вигідно продавати їх у чорноморських містах? Цей новий прожект, як тепер він розумів, нездійсненний, привів його на Україну, познайомив з Потьомкіним і кинув у нову авантюру. Знову — і вкотре! — доводиться ризикувати головою за чужі інтереси! А власні? Єдина втіха — слава! Задоволене самолюбство! Але й тут на перешкоді стає якийсь авантюрист-янкі, що повчає тебе флотоводському мистецтву. А хто він? Самоучка! Однак подає слушні поради. Тут нічого не скажеш! Хоча й образливо, та варто до них прислухатись...

— Гаразд, так і зробимо, — нарешті вичавив із себе адмірал. — Готуйте людей до рукопашного бою! Сигнал — потрійний рев водяного бугая.

На лиман налягла густа пітьма, коли опівночі від флагманської чайки відчалив легкий двовесельний човен. В ньому сиділо двоє — запорожці-побратими Жонес та Івак на веслах, адмірал — біля стерна. Весла обмотані ганчірками і безшумно опускаються у воду.

Каюк зразу ж узяв напрям на турецьку ескадру.

Ще звечора Поль Джонс запримітив, що турецький флагман "Мелекі-бахрі" ("Володар морів"), сорокагарматний чотирищогловий корабель зі штандартом капудана-паші, став у центрі, серед сторожових корветів та бригів. Коли б пощастило спалити його, а ще краще взяти на бордаж і знищити команду разом з капуданом-пашею, то це дуже полегшило б розгром усієї ворожої ескадри.

Ніч була тиха, парка і темна, віщуючи зміну погоди, як це часто буває на півдні. Іваць укладав у весла всю свою молоду силу — і човен швидко наближався до неясних силуетів ворожих кораблів.

Обоє мовчали. Жодного сплеску, жодного слова. Розуміли, що необережний звук може викрити їх і вся ця ризикована затія в одну мить закінчиться смертю або полонем.

Поль Джонс дивився вгору. Все не те, не те, — все двощоглові або трищоглові

вітрильники. Видно, трохи збочили, збилися із курсу... Та ось на тлі неба вималювалися контури великого корабля. Чотири щогли, два ряди гарматних жерл. Він! "Мелекі-бахрі"! Флагман Гасана-паші!

Адмірал скеровує човна до борту флагмана. Івась наставив руки — і човен м'яко причалює до корабля. Адмірал дістав з кишені грудку крейди і, піднявшись на повний зріст, намалював великий білий хрест, а нижче написав: "Спалити!" Потім, обпливши довкола корабля, поставив на його бортах ще три таких же хрести і лиш після того повернув стерно на зворотний шлях.

Їх ждали, допомогли піднятися на борт. Поль Джонс направив посланців до Нассау-Зігсна та кошового, просив всією силою обрушитися на турецький флагман, помічений хрестами.

До умовного сигналу вже не прилягав — боявся проспати. Знав, що і на всіх суднах дозорці не сплять, вслухаються в ніч — ждуть сигналу. Перед самим світанком пролунав рев нічного водяного птаха — бугая:

— Бу-у-у! Бу-у-у! Бу-у-у!

І враз вся російська та запорізька ескадри ожили. Моряки, що спали просто на палубі, швидко прокидалися, хапали зброю, ставали на свої місця, піднімали вітрила, а весляри на галерах, чайках та байдаках сідали до весел.

— Вперед! З Богом! — подав голос Сидір Білий.

Уся гребна запорізька ескадра рушила. Однак тут же з важких вітрильників пролунали стривожені голоси:

— На Бога! Зупиніться! Ми стоїмо на місці! Ми не можемо зрушити! У вітрилах ні жмені вітру!

Отаман звелів зупинитись. Яка несподівана затримка! Вона може бути фатальною! Справді, біля берега, в затишку, не було ні найменшого подиху вітерцю, отже, вітрильна ескадра могла стати легкою здобиччю Гасана-паші. Без вітру вона безпомічна.

Тим часом Нассау-Зіген, стоячи на капітанському містку, скреготав від гніву зубами. Як же він дав себе пошити в дурні! Послухався радників! Слово "радники" він подумки вимовляв зі злою іронією. А тепер стій і жди, поки капудан-паша, вільно маневруючи на своїх гребних суднах, як йому захочеться, громитиме його зі всіх гармат. Спочатку одним бортом, потім, розвернувшись, другим. А він навіть не зможе йому відповісти сяким-таким вогнем, бо ще звечора всі кораблі повернулися носами до турецької ескадри, щоб атакувати її. О Пресвята Діво, як його підвели кошовий та отой зарозумілий американський вискокча!

Поки у розпачі він так думав, козацька флотилія повернула на всі сто вісімдесят градусів і швидко помчала назад. Підпливши впритул, козаки закричали:

— Кидайте канати! Ми дотягнемо вас до Гасана-паші!

— Подавайте кінці!

З вітрильників полетіли міцні канати. Козаки закріпили їх і зразу ж налягли на весла. Спочатку поволі, а потім усе швидше ескадра почала рухатися вперед, на

зближення із турецькою. У козаків тріщали спини, дубіли руки, на долонях від твердих держаків схоплювалися криваві мозолі, та все ж вони встигли затемна підтягти всю ескадру Нассау-Зігена на відстань польоту гарматного ядра.

Тим часом турки додивлялися приємні передранкові сни.

Залп із півтисячі гармат розбудив їх і підняв на ноги. Другий прицільний залп на багатьох кораблях зніс щогли, палубні надбудови, скосив десятки людей. Жахливий зойк пораних полинув угору, до рожевіючого неба.

Капудан-паша Гасан вискочив зі своєї каюти після другого залпу і похолов.

— О Аллах! О великий Аллах!

Але він зразу ж узяв себе в руки. Пролунали чіткі накази канонірам — стріляти залпами по найкрупніших уруських суднах, щоб подавити їхню вогневу силу, та по козацьких чайках, що явно йшли на абордаж.

Зав'язалася жорстока артилерійська дуель.

Тим часом, несучи чималі втрати, запорізька флотилія наблизилася до турецької ескадри. Тут невеликі чайки, байдаки та галери опинилися раптом у мертвій зоні — бомби та ядра вже перелітали через них, не завдаючи ніякої шкоди.

— Вперед! На приступ! На приступ! — закричав Сидір Білий, направляючи свою чайку на турецький корабель з білим хрестом на темному борту. — Там капудан-паша Гасан! Візьмемо його в полон!

З другого боку, з корми, до ворожого флагмана ринули чайки. На одній з них серед козаків, що приготувалися до абордажу, стояли Поль Джонс, Івась, Керім та мічман Недашківський.

Як тільки чайка черкнула об борт флагмана, вгору полетіли гострі залізні гаки з мотуззяними драбинами. Одні одразу зачепилися за дерев'яну обшивку, інші падали вниз, але козаки знову шпурляли їх, заганяли в дерево і, пересвідчившись, що тримаються вони міцно, миттю здиралися вгору, тримаючи в зубах шаблі.

На палубі "Мелекі-бахрі" зав'язався рукопашний бій. Корабель горів уже в кількох місцях. За першою хвилиною нападаючих ринула вгору друга хвиля. З нею піднялися на палубу флагмана Поль Джонс з мічманом та Івась з Керімом.

Бій точився по всій палубі, але найбільший спротив турки чинили в центрі, біля капітанського містка.

— За мною! — гукнув адмірал, простягаючи вперед шпагу. — Там Гасан-паша!

За ним помчала півсотня козаків. З криком, виском, свистом врізалася вона в групу яничарів, що захищали капудана-пашу. Відступати їм було нікуди, і вони билися із затаєністю приречених на смерть. Та вони й були приречені на загибель, бо з другого боку, з тилу, на них накинувся сам кошовий отаман Сидір Білий. Його голос гримів на всю палубу, його було чути серед безперервної стрілянини та розриву бомб.

— Натисніть, синки! Дістаньте мені отого поганця капудана-пашу! Хто дістане, тому зайвий ківш горілки!

Охороняючи з Керімом адмірала, Івась разом з тим прислухався і до голосу кошового. Живий старий! І дуже йому хочеться піймати Гасана-пашу, так хочеться, що

лізе він попереду всіх у гущу бою!

Сам Івась думає не про себе, а про безпеку свого побратима Жонеса. Тому не відстає від нього ні на крок. Його шабля вже не раз обагрилася ворожою кров'ю, а пістоль у лівій руці димиться пороховим димом. Щойно він розрядив його в якогось яничарського агу, що хотів списом дістати адмірала, і тепер засовує за пояс, щоб витягти другий, заряджений. Раптом він здригнувся від крику, що пролунав з протилежного боку.

— Братця, батька вбили! Кошового вбили! Сам капудан-ага стріляв!

Івась отерп. Кошового вбили! Сам капудан-паша стріляв! Так смерть же йому! Не брати в полон негідника!

Він піднімає пістоль, цілиться в капудана-пашу і — стріляє в білий тюрбан, на якому виблискує сріблом членк, медаль за хоробрість. І з досадою помічає, що не влучив. Видно, куля просвистіла над самим вухом у нього, бо Гасан-паша злякано відсахнувся, а потім шуснув у прогалину, що утворилася між бійцями, добіг до борту і кинувся з корабля у воду.

Вже давно зійшло сонце, і хоча над лиманом слався пороховий дим, Івась, підбігши до борту, побачив у воді білий тюрбан на голові капудана-паші, котрий щосили загрибав до найближчого турецького вітрильника.

Ех, шкода, обидва пістолі не набиті! Чим дістанеш втікача?

Тим часом на вітрильнику помітили Гасана-пашу спустили на воду легку мотузьяну драбину, за яку той відразу і вхопився.

— Ех! — подосадував ще раз Івась. — Утік, клятий!

Тим часом бій на флагмані затухав. Все більше розгорялася пожежа. Запалала капітанська рубка.

Івась повернув до гурту запорожців, що похмуро нахилилися над тілом кошового.

— Ну, що з ним?

— Важко поранений. У груди...

Сидір Білий лежав закривавлений, блідий, із заплющеними очима, важко дихав. Хтось зірвав вітрило — розстелив на палубі, залитій кров'ю.

— Кладіть його сюди — і швидше на байдак! Незабаром весь корабель спалахне!

Кошового спустили на байдак. Запорожці хапали здобич — турецькі криві шаблі, ятагани та пістолі і, тікаючи від вогню, стрибали вниз з високого турецького флагмана на свої низькі чайки, байдаки та галери або й прямо у воду.

Бій закінчувався. Кілька розстроєних турецьких суден палали, інші, що уціліли, поспішно відходили до Очакова під захист фортечних гармат.

Над російською ескадрою, трохи поріділою, але ще цілком боєздатною, весело маяв переможний андріївський прапор. Над запорізькою флотилією звилася вгору велика червона китайка — прапор жалоби, суму.

На флагмані Нассау-Зігена, на руках у досвідчених лікарів, помирав кошовий отаман Сидір Білий, і жити йому залишалося всього півтора дні, а на третій день поховали його біля церкви Кінбурнської фортеці.

У церкву люду набилося так тісно — яблуку ніде впасти. Катря стояла ні жива ні мертва. Господи, що зі мною діється, думала вона, чи це я, чи це тінь моя! Та я ж не ждала, не гадала, що наступить для мене цей судний день, коли я стану на рушничок з чужим, старим, нелюбим чоловіком! Боже, як же ти допустив до цього, як не вразив мене громом! Краще б мені в сирій землі лежати, ніж такого сорому і горя зазнавати!

Потім перед її внутрішнім зором сплигло Івасеве обличчя, і очі її наповнилися слізьми. Івасику, голубе мій сизокрилий, затужило її серце, навіщо ж ти покинув мене на цьому світі? Чому не забрав з собою? Нам би було добре разом і на тому світі! Ти був би мій, а я твоя, а тепер мушу бути Хуржикова!

Вона ковтнула сльозу і знизу вгору глянула на запечене сонцем вусате обличчя хазяїна, що стояв задерев'яніло, мов ідол, і дивився прямо перед собою — в рота панотцеві Гервасію, котрий за аналоєм глухуватим старечим голосом читав молитву. Господи, мало не скрикнула вона, та невже ж це не сон, а наяву? Невже всеньке життя жити мені з ним? З цим осоружним і ненависним?

Та краще — в петлю! І на тому все закінчиться!

Вона не оберталася, не дивилася назад, але уявляла і натовп лубенських зівак, що прийшли подивитися на не зовсім звичайне вінчання, і німі лики святих на стінах церкви, і бліді обличчя матері та Настуні, яких Хуржик привіз із Мацьківців заради такого "случаю", і блілого мов смерть Василя.

Згадка про матір та сестричку тонкою голочкою проткнула серце. Ні, не полізе вона в петлю! Бо як тоді вони? Що робитимуть без неї? Як житимуть на світі? Хіба не заради них згодилася вона на цю жертву? Голова тріскалася від думок, від розпуки, а серце — від жалю до себе. До слів отця Гервасія не дослухалася і зовсім не розуміла їх. І лише тоді, коли отець Гервасій узяв її праву руку і надів на безіменного пальця тоненьку обручку, а до вуст підніс холодного срібного хреста, вона прийшла до пам'яті. Очі її знов наповнилися слізьми.

Вражений і здивований отець Гервасій якусь мить мовчав, пильно вдивляючись у ті сльози і в помертвіле обличчя молодої, а потім перехрестив її і тихо, одними вустами, прошепотів:

— Хай береже тебе Бог, дитино!

Хуржик взяв її під руку і повів до виходу. Народ розступився перед ними — дав дорогу. За молодими вийшли родичі, друзки, бояри.

Весілля Хуржик справляв скромно, тільки в Лубнах і лише на свій кошт, а про Мацьківці й не згадував. Гостей накликав найближчих — побратимів-чумаків, сусідів, Катриних родичів та подруг. На застілля не скупився. Параска з Лушею та п'ятьма запрошеними жінками, що вміли смачно готувати, три дні пекли, варили й смажили всяку всячину — шишки, пироги, паляниці, марципани, ковбаси та шинку з часником, холодці з яловичини, свинини, курятини, рибу заливну та смажену, варили мед та узвар із сушених груш, яблук та слив-угорок. Корчмар Михайло Оріхівський привіз бочку горілки та три бочки пива, а також сотню полив'яних мисок та череп'яних

кухлів.

Скриню з одягом та посагом молодой не везли, бо скрині та посагу Катря не мала. У скрутні роки після смерті батька все продали, щоб якось прожити.

Хуржик сказав Катриній матері:

— Яка там скриня! Який там посаг! У мене повно всього, аби лиш Катря зносила! А треба буде, ще докупимо!

Він ні на що не зважав — поспішав, щоб швидше відбутися, щоб яка-небудь причина, несподівана або й дріб'язкова, не стала на перешкоді.

Це був його день! Радість розпирала йому груди. Чого хотів, того добився! Катря належить йому! Йому і більше нікому! Її почуття були йому байдужі і не хвилювали його, а совість не мучила. Та й що таке совість? Химера якась! Про неї ніколи не думав. Ішов з церкви додому поволі, твердо ступаючи новими чобітьми по старій лубенській вулиці, як господар, якому по праву належить і частина цього міста, і цієї вулиці. Вів під руку до господи молоду дружину, зовсім не помічаючи, що вона спотикається і давно упала б, коли б він її не підтримував, не бачив, що в її очах застиг холодний жах.

Він за весь день не примітив також, що робиться з сином Василем. Василь ішов у першому ряду, зразу за молодими, ніби з хреста знятий — блідий, аж жовтий, а його чорні очі були якісь погаслі, неживі, як у людини, яку силоміць тягнуть на страту.

Звернуло з полудня, коли розпочалася весільна учта. Хуржикова хата ледве вмістила всіх і після першої чарки загула, мов рій. Поруч з Хуржиком та його молодую дружиною, що займали чільне місце за столом у світлиці, сиділи чумаки. Цього літа, з огляду на війну, вони не їздили в Крим по сіль, але гурту свого не цуралися, бо сподівалися, що війна скоро закінчиться і вони знову запряжуть своїх круторогих у ярма і, погейкуючи на них, потягнуть знайомими чумацькими шляхами на південь, назустріч новим пригодам та враженням.

Спочатку, попиваючи горілочку, мед та пиво, вони гуторили про се про те, що зовсім не було цікаве Катрі, а згодом, коли хміль розібрав дужче, Терешко Кваша затагнув пісню та раптом замовк і сказав:

— Ет, хай йому грець, немає Івася з бандурою! А без бандури і пісня не співається! Шкода хлопця — згинув нізащо! А який парубок був! На всі Лубни!

Хуржика пересмикнуло. Ну й дурний цей Терешко — що патякає! Захотілося йому бандури! Згадав Івася! А це ж для Катрі — ніж у серце! Ну й дурень!

Він крадькома зиркнув на Катрю. Катря, смертельно збліднувши, сиділа ні жива ні мертва, і раптом помітив, як вона схитнулася і почала хилитися набік. Він злякався — підхопив її руками, крикнув:

— Господи, їй погано! Води! — А побачивши сина, що сидів на протилежному кінці столу, біля дверей, гукнув: — Василю, води! Принеси матері холодної води! їй погано!

Василь — і без того завжди блідий на виду, — почувши слово "матері", зблід ще дужче — тільки чорні очі спалахнули пекельним вогнем. Здавалося, він теж, як і Катря, зараз втратить свідомість і звалиться з ослона, але втримався. Швидко підвівся і за хвилину приніс квартиру з водою, передав батькові.

Поки Хуржик приводив до пам'яті Катрю, бризкаючи їй на лице холодною водою, ніхто з чумаків не звертав уваги на Василя. А він сів на своє місце, схилився на стіл, охопив голову руками, скрипнув зубами і глухо застогнав:

— О Боже, не дай зійти з ума-розуму!

— Ти щось сказав? — спитав сусід.

Та він похитав головою.

— Ні, ні, нічого!

І, схопивши кухоль горілки, перекинув собі в рота — з жадібністю випив і, не закусивши, вибіг з хати.

До самого вечора тривала весільна учта. Гості пили, їли, під звуки троїстої музики танцювали в дворі, аж поки смеркло. А потім, коли вже добре стемніло, потроху почали розходитися, — в кожного ж дома і діти, і господарство. Однак не всі. Кілька молодичь гукнули Параску.

— А де ж постелимо молодим? Пора вже їм і на шлюбну постелю!

Параска провела їх у хатину. Там були дві чисті кімнати, розділені вузькими сіньми. В одній стояло широке дерев'яне ліжко. Жінки миттю підбили подушки, заслали вибіленим простирадлом, жартували між собою.

Одна, огрядна, червонощока, зітхнула, зняла очіпок, лягла на ліжко.

— Гай-гай, де мої молоді літа! Де моя дівоча цнота!

Інша, не менш огрядна, але білолиця, підвела її, обняла за плечі.

— О, згадала баба, як була дівкою! Не журися, Одарко, — все одно не вернеться те, за чим побиваєшся! А йди лишень по молодих та веди сюди, — дізнаємося, чи княгиня зберегла свою дівочу честь до шлюбу, чи розгубила по дорозі.

— Е-е, ні, — відповіла Одарка. — Ходімо разом!

— Ходімо! Ходімо! — загукали всі. — Уже пора!

Вони гуртом зайшли до світлиці і, вигнавши захмелілих чумаків, що виціджували з пляшок останню горілку, підхопили Хуржика та його молоду дружину попід руки — потягли з хати.

— Спатоньки, молодята, спатоньки пора!

Хуржик ледве чалапав, притримуючись руками то за одвірки, то за стіни, то за молодичь. Він на радощах таки добре перебрав і не міг слова мовити — тільки гикав.

На свіжому повітрі зупинився — рвонув на грудях сорочку. Гудзики з тріском повідлітали — вітерець війнув йому в груди прохолодою.

— Ху-у... Гик! Як легко стало! К-катре, це ти? К-куди ти м-мене ведеш?

Катря мовчала — ледве дихала, припинила, мов курча, коли в небі з'явився коршун. А молодичі підхопили Хуржика попід руки, засокорили:

— А куди ж, князюшко наш? На м'яку постіль з княгинею, з молодою дружиною!

— А-а! А де Катря? Д-де жона моя?

— Та тут вона! Тут!

Їх увіпхнули в кімнату і залишили одних. Хуржик нетвердою ногою доколював до ліжка, сів і довго хилитався, намагаючись щось заспівати, але співу не виходило — одне

муркотання.

Потім підвів голову — побачив Катрю.

— Ц-це т-ти? Роз-зуй мене! — і повалився на подушку.

Катря стягнула з нього чоботи, ноги кинула на ліжку.

— І ти лягай б-біля м-мене! Та роздягнися! — сказав і зразу ж захропів.

Катря роздяглася, перехрестилася — сіла на ослоні, біля вікна. Хропіння подужчало — важкий хмільний сон наліг, мов камінь, на Хуржика. Катря стиснула зуби. Розпач вкотре за останні дні холодною кригою скував її серце, нестерпним відчаєм охмутив душу. Боже, Боже! Як їй жити? Як звикнути до свого нового становища? Як лягти поряд з нелюбим чоловіком? Та краще померти! Краще петлю накинути на білу шию, ніж розділити з ним шлюбне ложе!

Вона довго закам'яніло сиділа край вікна, не знаючи, на що зважитися. Була в такому стані, що коли б побачила петлю, то й хвилини не вагалася б. Але ні вірьовки, ні петлі ніде не видно — одні голі стіни, свічка біля божниці блимає жовтим оком, тускло освітлюючи невелику хатину.

Хуржик лежав горілиць, розкинувши руки на все ліжка, а з його роззявленого рота вилітало таке могутнє хропіння, що Катрі здалося, що то хропе не людина, а кінь.

Їй стало огидно, і вона повернулася до вікна. Надворі було темно, але на білих стінах хати мерехтіли якісь червонясті тіні. Спочатку Катря не придала цьому значення, коли ж згодом глянула вдруге, з подивом відзначила, що все подвір'я залите цим червоним світлом.

Що це? Місяць зійшов чи пожежа?

Раптом вона відчула запах диму, він ставав усе сильнішим.

Боже! Щось горить!

Катря кинулася у сіни — до дверей. Штовхнула їх, але двері не відчинялися. Підперті, чи що? За ними щосили гоготало полум'я. Отже, тут не вийти! Тоді вона метнулася в сусідню — через сіни — кімнатку і остовпіла: тут уже палала стеля, шибки у вікні потріскалися, вогонь лизав смолисті лутки і раму. Знадвору доносилися крики.

— О Боже! Звідки ж це лихо?

Страх змусив її відступити назад, у кімнату, де лежав Хуржик. Тут вогонь ще тільки заглядав з-під стріхи у вікно — тож можна вилізти і врятуватись, щоб не згоріти в цьому палаючому пеклі. А Хуржик? Вона й зараз не могла назвати його чоловіком. Він лежав, як і раніш, горілиць, завдаючи могутнього хропака... Вона почала його будити, та він не прокидався, лиш перестав хропти і відмахнувся рукою.

Що ж робити? Над ліжком почала чорніти стеля. Хвилина-дві — і в кімнату шугоне вогонь!

Тоді Катря схопила ослін і висадила ним віконце. З даху падали палаючі віхті соломи — крізь них ще можна вибратись. Коли б же не п'яний Хуржик!

Вона схопила його обіруч, та підняти не змогла. Важкий, мов камінь!

— Вставай! Вставай же! Горимо! О Боже!

Тузала сплячого туди-сюди, ударила навідліг рукою по щоці — ніякої відповіді,

лише буркнув щось. Горілка приголомшила його, відібрала і пам'ять, і розум, — лежав, мов мертва, байдужа до всього колода.

Вона оглянулася і похолола: полум'я вже заволокло віконце, єдиний рятівний вихід з цього пекла. І тоді вона закричала:

— А-а-а! Рятуйте! Людоньки-и!

Несподівано знадвору обізвалась Параска:

— Катре, ти там? Вилазь! Вилазь, поки не пізно! Стрибай у вікно!

— Як же я вилізу? Обгорю!

— Підійди до вікна — я обіллю тебе водою!

Катря стала проти вікна, нагнулася — і тут холодний струмінь облив її з голови до ніг. Тоді вона перекинулась через підвіконня і, шугнувши прямо в полум'я, упала на землю. Хтось вилив на неї ще одне відро води, чиїсь руки підхопили її, відтягли подалі від вогню.

— Жива? Не обпеклася? — над нею схилилася Параска.

Катря підвелася.

— Здається, ні. Трохи щемлять руки...

— А Семен? Де він?

— Залишився там, — відповіла Катря... — П'яний! Я не змогла підняти! Такий важкий!

— О Боже! — закричала стара наймичка. — Люди-и! Семен залишився в хатині! Рятуйте-е!

Та вже ніхто не наважувався лізти у вогонь — усе було охоплено полум'ям. Палаючі іскри летіли на хату, на возівню, на конюшню, на сусідське обійстя.

Хтось закричав:

— Хата горить! Дивіться — хата горить! Виносьте добро!

З другого боку почулося:

— Зайнялися возівня та конюшня! Виганяйте на вулицю коней, волів, корів! Швидше! Де Василь? Що він робить?

Василя ніде не було.

На дзвіницях лубенських церков забили на сполох дзвони. З Хуржикового подвір'я вогонь перекинувся на сусідні двори. Небезпека почала загрожувати всій вулиці. Стривожені людські голоси змішалися з гоготанням полум'я, що швидко пожирало суху солому й дерево, з ревом нажаханої худоби, з іржанням коней. Червоне зарево піднялося над розполоханим містом.

А Катря стояла посеред двору, оточена пожежею зі всіх боків, окрім воріт, що не зайнялися, і якимось збайдужілим, ніби мертвим поглядом оглядала гинуче Хуржикове господарство.

І якось не відчувала ні смутку в душі, ні жалю за тим, що все гине, бо ще не звиклася з думкою, що все це не тільки Хуржикова, а й її власність. Вона ще не могла збагнути того, що, не побувши заміжньою жінкою, раптом стала вдовою і наслідницею всього того, що зараз так легко і з такою люттю пожирив вогонь.

Одна думка товклася в голові: як усе це сталося? Звідки взявся вогонь? Хто підпалив хату? Хто підпер двері, щоб молоді згоріли? А сумніву не було, що саме таку мету переслідував той, хто це зробив.

Шукала відповіді — і не знаходила.

4

Після розгрому турецького флоту та смерті Сидора Білого Катерина з подання Потьомкіна призначила кошовим отаманом піших козаків Харка Чепігу, в миру — Захара Куліша, отаманом козацької флотилії — Антона Головатого, якого турки величали адміралом, Запорізькому "Війську вірних козаків" присвоїла назву "Чорноморського", а самому Потьомкіну — титул "Великого Гетьмана козацьких військ". Багатьох морських старшин було нагороджено Георгіївськими хрестами та срібними медалями за хоробрість.

Лише Поля Джонса було обійдено нагородою. Принц Нассау-Зіген нашептав "сіятельному", що зарозумілий "американець" порушив його інструкцію і повів на абордаж ввірені йому кораблі занадто рано, раніше, ніж була придушена гарматним обстрілом вогнева сила турків, від чого загинуло багато козаків, а серед них і кошовий отаман.

Поль Джонс почував себе ображеним, але виду не подавав. Навіть найближчі до нього люди — Івак та мічман Недашківський не помітили, як гірко адміралові на душі. Однак він знав, як йому гірко. Так, що в першу мить подумав було про відставку. Лише шотландська твердість характеру та американська схильність до гумору утримали його від нерозважливого вчинку. Одно втішало його: командуючим козацькою флотилією був призначений Антон Головатий, чоловік розумний, освічений, хоробрий і, головне, — приязний до нього. З ним приємно побесідувати і не менш приємно співпрацювати та воювати.

Головатий теж був здивований і вражений несправедливістю і відверто висловив своє ставлення до цього.

— Ганьба! Був би живий Сидір Білий, він прямо звернув би увагу найяснішого князя на цю несправедливість! — Від обурення його мужнє голе обличчя почервоніло, а чорні очі метали блискавки. — Після того, що сталося, мені незручно носити свою нагороду, — вона по праву належить вам, адмірале!

І він потягнувся, щоб зняти з себе Георгіївський хрест.

Поль Джонс перехопив його руку.

— Ні, ні, друже мій, ви чесно заслужили нагороду — і носіть її на здоров'я! До того ж чутка про це дійде до головнокомандуючого, і він затаїть гнів на вас! А я цього не хочу. Я знаю, чого вам коштувало відродити славне Запорізьке Військо і флот після руйнації його з наказу імператриці та того ж таки князя Потьомкіна і що це Військо означає для вашої батьківщини — України. Тож заради цього бережіть свою репутацію і не загострюйте відносин з головнокомандуючим. До того ж я знаю, що ви просили у нього дозволу поселитися з козаками після війни на землях, що прилягають до Чорного моря, від Бугу до Дністра, і він обіцяв вам це. Не зруйнують своєю необачністю цієї

обіцянки! А за вашу душевність я щиро вдячний вам. Я високо ціную її.

— Мабуть, ви маєте рацію, адмірале, — охолонув Головатий. — Однак при нагоді я дам зрозуміти сіятельному, що вчинив він негаразд.

Така нагода не примусила довго чекати на себе.

Наступного дня Потьомкін викликав його в штаб. За широким столом, на якому лежала карта гирла Дніпра та його околиць, сиділи адмірал Нассау-Зіген, адмірал Мордвинов та начальник штабу генерал Попов, завжди стриманий, підтягнутий, середніх літ та середнього зросту чоловік.

Потьомкін був стурбований. Його єдине живе око неспокійно бігало по карті.

— Панове, — сказав він. — государиня настійливо вимагає якнайшвидше взяти Очаків. Користуючись нашими млявими діями тут, на півдні, Швеція має намір напасти з моря на Санкт-Петербург. Але Очаків — міцний горішок. Тривала наша облога не принесла нам успіху. Чому? Та тому, що Гасан-паша укріпив острів Березань, зробивши його базою для постачання залоги Очакова боєприпасами та харчами. Цей острів, мов остюк в оці, не дає мені спати. Поки ми його не візьмемо, нічого й думати про взяття Очакова! Що будемо робити?

Він по черзі обвів поглядом кожного з присутніх. Усі мовчали, бо самі знали, як нелегко буде взяти той невеликий острів, що, будучи розташований за дванадцять верств від Очакова, сторожував вхід до Дніпровського лиману. Раніше він належав запорожцям, які, вирушаючи в похід через море на Туреччину чи на Крим, відпочивали на ньому, лагодили чайки та запасалися водою, а в далекі князівські часи слугував київським, новгородським та варязьким купцям так само, як пізніше козакам. А тепер турки звели на ньому міцну фортецю — і взяти її нелегко. Нассау-Зіген кілька днів обстрілював її, але не взяв.

— Чого мовчите?

— Думаємо, ваше сіятельство, — озвався Головатий. — Березань — справді міцний горішок.

— Тим більше честі переможцям.

— Почесті — замала плата, ваше сіятельство. Крові там доведеться пролити чимало!

— Що ж ти ще хочеш, отамане?

— Підтвердження на землі для козаків понад морем та Бугом. А також кожному учасникові нагороду — Георгіївський хрест чи медаль! Кожному! А не так, як за бій біля Кінбурна, — вибірково. Навіть адмірал Джонс залишився без нагороди...

— Чому саме Георгіївський хрест? — Потьомкін пропустив мимо вух останнє зауваження Головатого.

— Хрест Святого Георгія дає його власникові великі пільги, а також звільняє рядових козаків від тілесних покарань. Останнє для вільнолюбивих запорожців дуже важливе. Погодьтеся, що кара різками надто образлива для козака.

— Гаразд. Обіцяю всім хрест Святого Георгія — тільки візьми той острів! — сказав Потьомкін. — І землі кожному по п'ятдесят десятин![13] Згода?

— Згода, — відповів Головатий.

— Тоді бажаю запорожцям успіху. — Потьомкін підвівся, даючи зрозуміти, що нарада закінчилася.

5

Тієї ночі вигоріли дві вулиці. На щастя, погода була безвітряна, тиха, людей зібралося багато, і вони поливали стріхи сусідських будівель водою, покривали їх мокрими ряднами, зуміли відстояти від вогню решту Лубен.

Від Хуржикового обійстя залишився колодязь із журавлем та вхідний льох, де зберігалася приготовлена для весілля страва. А там, де стояли просторі будівлі, лежали чорні купи золи та попелу, диміли смердючими димами.

Зійшло сонце.

Посеред двору бовваніли чотири постаті: Катря з матір'ю та сестричкою і стара Хуржикова наймичка Параска. Катря — простоволоса, зчорніла, в мокрій білій сорочці, вимазаній у кіптяву та сажу, тремтіла від холоду й ледве трималася на ногах. З одного боку її підтримувала мати, з другого — перелякана Настуня.

Всі були прибиті, розгублені.

Лише Параска не втратила самовладання.

— Не журися, голубонько, — втішала вона Катрю. — Все минеться, все забудеться! Будь рада, що залишилася жива. Бо могло ж бути гірше — згоріла б, як Семен. Та, мабуть, і Василя не оминула така ж доля. Коли б був живий, то досі б об'явився! А то, бач, немає, — мабуть, теж згорів, бідолаха...

— Мабуть, — байдужно відповіла Катря.

Вона, здається, не розуміла, в якому світі живе. Все їй було чуже й байдуже. Згоріло "її" господарство? Хто сказав, що воно "її"? А хоч і "її", то й що з того? Згоріло — то й згоріло. Мало що в світі губиться, зникає, пропадає... Он зник, згорів її хазяїн, чи то пак від учора — законний чоловік, зник його син, а тепер її пасинок Василь. В цю жахливу ніч, напевне, в усьому світі померло немало людей. Хтось за ними плаче, побивається, тужить. Усьому свій час. Половина світу плаче, а половина скаче. Так було, так буде завжди. Ось і тобі, Катре, прийшов час лиха! Лиха? А хіба, коли вінчалася з Хуржиком у церкві, ти була щаслива, мала в серці радість?

Їй усе було байдуже. Вона навіть не відчувала холоду, бо сорочка ще й досі на ній не висохла, прилипла до тіла, а ранкова прохолода змушувала мимоволі здригатися.

— Я піду — пошукаю тобі щось сухе, — сказала Параска. — Бо простудишся...

— Як хочеш, — тихо проказала Катря, не вникаючи у слова старої.

Параска поколикала до пожарища. Там, просто на землі, лежало в безладді Хуржикове добро, викинуте поспіхом з хати, і Параска сподівалася, що, може, знайде якусь вдяганку для Катрі.

У цей час з вулиці до двору завернули три чоловіки з ціпками. У переднього на грудях тьмяно блищала мідна бляха — знак влади.

Катря не знала, як його звати, але знала, що міський справник. В першу хвилину вона здивувалася. Чого йому тут треба? Шукає когось? Але ці думки миттю відлетіли від

неї і забулися. Шукає — то й хай шукає. Яке їй до нього діло?

Чоловіки підійшли.

Справник, немолодий уже, огрядний, з сизо-червоним носом, що свідчило про його близьке знайомство з усіма лубенськими шинкарями, ткнув пальцем убік Катрі і хрипко запитав:

— Катерина Хуржикова?

Катря підвела безтямні очі, перепитала:

— Катерина Хуржикова?

Здається, вона спочатку не усвідомлювала, що мова йде про неї. Лише згодом схаменулася і відповіла:

— Це я.

Справник узяв її за лікоть.

— Ходімо з нами!

Вона навіть не поцікавилася, чому має йти з ними. Повернулася — і пішла. Тільки мати кинулася вслід — перехопила справника.

— Паночку, куди ви її ведете? Для чого?

— А ти хто, жінко? — вирячився на неї справник.

— Я мати Катрина.

— А-а, мати... Ведемо її в управу — дещо запитаємо. Бачиш — скільки хат згоріло! Та й хазяїн із сином згорів... Люди вимагають розслідувати, хто в цьому винен.

— То хіба ж Катря винна?

— Не знаю. Вона ж була господинею всьому цьому. Суддя вияснить... І не заважай, бабо! Не вештайся під ногами! Геть!

Він відіпхнув жінку і швидко почимчикував з двору.

Боса, розпатлана, у невисохлій сорочці, Катря покірно йшла поміж чоловіками, злякано зиркаючи на людей, що юрмилися з самого ранку на вулицях. Люди були змучені після пожежі, злі. До неї долітали слова, що змушували її все нижче і нижче опускати голову. Що вони говорять!

— Боже, яка страшна! Як марюка! — кинув хтось збоку.

— І в сажі!

— Як відьма! Тільки Й того, що не на мітлі!

— Та, кажуть, вона відьма і є! І чоловіка спалила, і пасинка!

— Та таку саму спалити треба!

— Ніхто нічого не знає, — заступився чийсь голос. — Що-бо ви говорите?

— Е-е, не кажіть! Правда впливе на поверхню! Хтось та знає? Недарма кажуть: поле краде, а ліс бачить!

Катрине серце похололо. Це ж вони про неї! Це ж її звинувачують! Боже, що вони творять!

Вона стрепенулася і раптом прозріла. З очей злетіла, мов полуда, якась чорна мара, що окутала її вночі під час страшного потрясіння. Це ж недарма ведуть її до суду! Бо підозрюють у підпалі хатини, внаслідок чого загинули Семен та Василь і вигоріло

кілька десятків дворів, а могло вигоріти все місто. Перед нею ніби день розвиднився — і вона ожила.

— Ви куди ведете мене? — зупинилася і рішуче спитала справника.

Той аж очі витріщив. Оце тобі на: плохенька вівця раптом заговорила!

— Там побачиш! Іди!

— Не піду! Подивіться — я ж майже гола! Мокра! Не вмила! А ви мене на люди! Сором який!

— Нічого! Йди! Не вкрадуть тебе тут! Тягніть її!

— Кого тягти? Мене? Я не злочинниця!

— Там буде видно — злочинниця чи ні. А зараз — іди! Беріть її!

Два дебели дядьки схопили її попід руки — повели на майдан, прямо до холодної, похмурої дерев'яної будівлі без вікон. Катря пручалася, опиалася, намагалася вирватися, але дядьки тягнули силоміць, а притягнувши, відчинили міцні дубові двері і пхнули в темну комірчину. Катря впала на соломі, що зашелестіла під ногами. Позаду заскреготав металевий замок.

Для неї це був ще один удар. Теж, як і пожежа, несподіваний і жорстокий. Якусь хвилину чи дві вона лежала майже без свідомості, приголомшена страшною несправедливістю, що хтозна-звідки звалилася на її голову. Потім поволі повернулася до тям, підвелася, сіла під стіною, обхопивши коліна руками.

Холодний відчай заповзав у серце. Що робити? Що її жде? Сиділа довго і думала довго, перебираючи в пам'яті події минулого дня та минулої ночі. І ні в чому не знаходила своєї вини. Хіба в тому, що не врятувала Хуржика? А як було врятувати? Сам він був, мов квач, п'яний, а підняти його і викинути через вікно надвір не мала вона сили. Ні свідомо, ні через необережність хатину не підпалювала. То в чому ж її вина?

Так у роздумах, у терзаннях і сумнівах просиділа вона довго. А коли в церкві задзвонили до вечерні, знову заскреготав іржавий замок і почувся грубий голос:

— Виходь!

Катря вийшла. Яскраве надвечірнє сонце ризонуло по очах — аж боляче стало. Новий вартовий, молодий дебелий парубік, замкнувши замок, оглянув її, хмикнув:

— Ну й гарна! Ти хоча б соломі з кіс повитрушувала! Та заплела їх або закрутила на потилиці! А то — ніби відьма!

— Яка я тобі відьма? — огризнулася Катря. — Мелеш казна-що!

— Так люди кажуть!

— Які люди?

— Ну, не базікай! Рушай! — посуворішав парубок. — І не здумай тікати! Все одно дожену — ще й ноги переб'ю! — і показав замашного кийка.

— А куди ти мене ведеш?

— Там побачиш! — А потім спокійніше додав: — У міський суд. Суддя требує!

Він привів її до так званого присутственого місця, тобто міської управи, приземкуватого цегляного будинку, де розмістилася канцелярія міського голови та міського суду. У чималій незатишній кімнаті за столом сидів лисий літній чоловік у

казенному мундирі. Катря ніколи його не бачила, і він видався їй смішним. Його голий череп був блискучий, мов дзеркало. Вуса й бороду він голив, зате на ситих щоках, від вух до підборіддя, теліпалися дві сиві мички, що у панів, як чула Катря, називалися бакенбардами. А посеред них, над ротом, стримів, мов дуля, маленький кирпатий ніс. Очі були безбарвні і круглі, мов у сови. В інший час Катря усміхнулася б, але зараз було не до сміху.

— Привів, пане суддя, — сповістив парубок і підштовхнув Катрю наперед. — Кланяйся і сідай отам, біля столу!

Катря вклонилася і сіла на нефарбовану, вишмуглану до блиску дерев'яну лаву. Суддя підвів на неї свої совині очі, його рідкі вилізлі брови поповзли вгору.

— Ти чого майже гола?

— Все вбрання згоріло, добродію. Сама ледве жива вистрибнула у вікно.

— Ти знаєш, хто я?

— Мені сказали, що ви суддя.

— Так, суддя Пухляков... Сергій Іванович... І покликав я тебе сюди для того, щоб дізнатися про причини виникнення пожеги, від чого потерпіло немало людей. Вони вимагають покарання зловмисників, якщо такі виявляться.

— Причім же я тут? — спитала Катря.

— Як? — вирячився Пухляков. — Ти ж хазяйка!

— Ну, яка я хазяйка... Я наймичка...

— Ти вчора стала законною дружиною Семена Хуржика, як мені сказали знаючі люди. І пожега трапився в тій хатині, куди твій муж повів тебе після весілля на шлюбне ложе... Гм-гм... Отож ти мусиш знати, з чого все почалося. Розповідай!

Катря розповіла, як було.

— І все? — суддя недовіжливо похитав головою. — Кажеш, Хуржик як тільки ліг на ліжко, так і заснув? А ти часом не тріснула його чимось по голові?

— Що ви, паночку? Хіба я вбивця? Для чого б це я робила?

— Кажуть, ти з великою неохотою пішла за Хуржика.

— Ну й що? Хіба це причина, щоб убити чоловіка? То я просто не стала б з ним під вінець!

— Е-е, це все не просто! Так би ти й залишилася наймичкою, а після вінчання все Хуржикове добро по спадку належить тепер тобі...

Катря зблідла.

— Бог з вами! Що ви говорите, добродію! Яке добро? Воно все згоріло!

Пухляков покрутив головою, заліз рукою під мундир і зі смаком почухав груди.

— Е-е, жінко, не кажи! Встигли вигнати за ворота коней, волів, корів, свиней, овець. Згоріла лиш птиця... А земля! Хіба це не багатство? Покійний, царство йому небесне, був не з бідних!

Він усе знав.

— Та що ви мені приписуєте! — вигукнула Катря. — Я йшла за нього по добрій волі і без задньої мислі!

— Однак ти жива, а він згорів! І син його десь подівся. Мабуть, теж згорів.

— За Василя я нічого не знаю. Його в хатині не було. А чоловік був п'яний...

— Ти залишилася єдиною спадкоємницею Семена Хуржика і, як я зрозумів, не просто вдовою, а... гм-гм... непорочною дівою... — Пухляков тихенько засміявся — хе-хе-хе! Сміх його був неприємний, підступний.

Катря почервоніла по самі вуха і промовчала.

— У тебе, кажуть, був коханий, Хуржиків-таки наймит Івась Бондар. Він під час поїздки в Крим десь, кажуть, подівся. Але ніхто не бачив його мертвим. Отже, не виключено, що він живий, десь переховується у тихому закутку і жде від тебе звістки, щоб з'явитися і посісти місце Семена Хуржика... Тепер ти уторопала, що ваш намір білими нитками шитий?

Катря аж задихнулася від гніву.

— Та що ви навігадували, пане! Мені і в сні не могло таке приснитися, як ви мені приписали! Я не хочу слухати ваших вигадок! Відпустіть мене додому! — голос її зміцнів, у ньому раптом почулася внутрішня сила, що здивувала і насторожила суддю.

— Я нічого не навігадував, — твердо сказав він, — а розповів тобі те, що говорить народ!

— Який народ? Я хочу його бачити!

— Є свідок... Ти хочеш його бачити?

— Хочу! — вигукнула Катря, зрозумівши, що над нею нависла неабияка небезпека і потрібно оборонятись.

Пухляков простягнув руку до невеличкого дзвоника і подзвонив. На порозі з'явився парубок.

— Грицьку, приведи свідка!

Катря напружилася — втупила насторожений погляд у двері і не відривалася від них, аж поки вони знову відчинилися і в їх темному отворі виросла жіноча постать.

Луша? Катря аж кинулася, та суддя застережно постукав пальцем по столу і різко гримнув:

— Сиди!

Тим часом Луша, не вагаючись, пройшла до столу і сіла навпроти Катрі. Весь її вигляд говорив про те, що ця кімната їй уже знайома і що настроєна вона рішуче: сміливо дивилася на Катрю і зовсім не тушувалася, не ніяковіла перед суддею.

Пухляков знову потарабанив пальцями по столу, повернув свої очі на Лушу:

— Свідок, як тебе звати?

— Лукерія Сідлецька, — відповіла та. — А по-простому — Луша.

— Ти цю жінку знаєш? — показав на Катрю.

— Ще б пак! Ми були наймичками у покійного Семена Хуржика.

— Що ти про неї ще можеш сказати?

— Що можу сказати? Що вчора вона вийшла заміж за нього і стала господинею Хуржиковою, а сьогодні — вже вдовою.

— Чому так сталося?

- Хуржик згорів під час пожеги.
- Чому ж стався пожега? Це необережність чи злочин?
- Думаю, що злочин.
- А саме? Хто міг підпалити хатину?
- Думаю, що Катря...

Почувши це, Катря зірвалася з місця і кинулася до Луші.

- Ах ти ж гадюка! Так от звідки пішли ці підлі чутки! Від тебе!

Вона вчепилася руками в Лушині коси і почала шарпати її голову. Луша заверещала від болю і почала вириватися. Жмути волосся полетіли на підлогу.

— Припиніть! — верескнун Пухляков, а потім загукав: — Грицьку! Грицьку! Сюди! Розніми їх!

Вбіг Грицько, схопив Катрю на оберемок, відтягнув до лави.

— Тримай її, бо така скажена, що й очі повидирає! — суддя хустиною витер піт, що раптово зросив йому чоло. — Просто фурия! Відьма!

— Вона відьма і є! — закричала Луша, намагаючись так-сяк розчесати скуйовджені коси. — Я розповім! Я все знаю!

Пухляков запхнув несвіжу хустину в кишеню, перегнувся через стіл.

- Що ти знаєш? Кажи!

— Ти нічого не знаєш! Ти брехуха! Безсоромна брехуха! — скрикнула Катря, намагаючись вирватися з Грицькових рук, але той тримав міцно.

- А ти мовчи! Ти своє слово вже сказала! — і до Луші:— Кажи! Я слухаю!

— Це вона підпалила хатину! Вона! Хотіла спалити п'яного мужа! І спалила! Це через неї згоріла вся вулиця!

— Чекай! Чекай! — спинив її Пухляков. — Не поспішай! Скажи мені толком: чому Катерина Хуржикова хотіла вкоротити життя своєму чоловікові? Яка причина?

— Таж ясно яка! Захотіла заволодіти його господарством, його фунтами! Щоб потім вийти за молодого...

- А в неї був хтось на приміті? Я маю на увазі — який-небудь парубок...

— Аякже! Я його не бачила, але розповідають люди, що був. Івась Бондар. Теж був наймитом у Хуржика. Десь, кажуть, зник у Криму. Але ж хто знає, як там було насправді, може, сам утік, а згодом повернеться...

— А скажи мені, Лушо, як так сталося, що такий статечний чоловік, як Хуржик, взяв за жінку свою наймичку? Та ще й таку молоду... Я бачу, вона дівка гарна, нівроку собі, але ж така різниця в роках... Він що — покохав її?

- Та вже ж! — процідила крізь зуби Луша. — Покохав... Мусив покохати!

- Як це зрозуміти?

— А так, що вона причарувала його... Я сама бачила, як вона ворожила... А на той випадок, коли старий не піддається, то причарувала і сина Василя. Той від неї зовсім збожеволів — просто згубив голову! Став сам не свій! Як бачите, чи так, чи інак, а Хуржикове господарство і фунти дісталися б їй!

Катря знову рвонулася з Грицькових рук, та той здушив її так, що й дихати стало

важко.

Тільки видихнула:

— Лушо, Бога бійся! Що-бо ти говориш! Справді, ворожила я, воском на воді, але не на Хуржика чи його сина, а на Івася. Хотіла дізнатися, чи живий він, чи загинув. Бо Хуржик же приставав...

Вона заплакала від безсилля.

В цей час знадвору долинув людський гомін.

— Що там? — спитав суддя.

Грицько виглянув у вікно.

— Люди зібралися, Сергію Івановичу... Повно людей... Попереду погорільці...

— Чого вони хочуть? Що їм треба?

— А хтозна, Сергію Івановичу... Не чути сюди нічого...

Пухляков подумав, пожував губами, потім з натугою підвівся.

— Постережи тут, Грицьку, а я піду — дізнаюся...

Він вийшов на ганок — і вжахнувся: до нього посунула розлючена юрба людей. Йому здалося, що їх тут зібралося кілька тисяч, хоча в сутінках, що огорнули синьою імлою міський майдан, важко було визначити, скільки їх насправді. Вгору піднялися десятки рук тих, що стояли попереду.

— Де та палійка? Де та відьма? Давай її сюди! — загукали вимогливо.

Пухляков злякано відступив.

— Ви про що, люди? Чого сюди прийшли?

— Ми погоріли через неї! Ми всього позбулися!

— Вона пустила нас по світу жебраками!

— Відьма-а! Давай її сюди-и! — верещали жінки. — Сюди чаклунку-у!

— Ми швидко розправимося з нею!

Одні розмахували кийками, інші — кулаками. Пухляков перелякався не на жарт. Натовп був такий збуджений, що запросто міг ввірватися в будинок і вчинити самосуд. Звичайно, людей можна було зрозуміти — згоріло дві вулиці. Доценту вигоріли хати, повітки, клуні, погоріли вози, сапи, рала, борони — все, без чого господар — не господар. Згоріла одна корчма, дві кузні, чинбарня. Вогонь мало не добрався до церкви. Сотні людей залишилися без притулку, багато хто — без одягу, без хліба на зиму... Все це зрозуміло, але допустити самосуд суддя не міг. А міського голови якраз немає — ні з ким порадитися...

— Люди-и! — гукнув він. — Заспокойтеся і йдіть спати! Злочинниця, якщо підтвердиться її вина, відповість за вчинений злочин! Але для цього є суд! Не беріть гріха на душу! Бо то буде явне вбивство!

Натовп розлючено загув, і Пухляков поспішив заховатися за двері — грюкнув засувом. Витер спітнілого лоба. Ху-у! Ну й потрапив у халепу! Натовп такий збуджений, розлючений, що, чого доброго, вікна потрощить і доможеться свого! Може, Катря й справді винна у підпалі, але ж він, суддя, не може допустити самосуду... Що скажуть у Полтаві?

Він зайшов у кімнату, гарячково думаючи, як утихомирити людей. Воскова свічка скупо освітлювала Лушу і Катрю, котру все ще тримав за руки Грицько. Їх теж налякав грізний гомін, що докотився знадвору, і вони сиділи припиншклі, смирні.

Йому раптом спало на думку, що тільки Луша зараз може якось заспокоїти народ. І він спинився перед нею.

— Люди збунтувалися... Вимагають самосуду над зловмисницею. Ніхто й слухати мене не хоче! Піди ти до них — утихомир, заспокой. Скажи, що слідство ведеться, все йтиме по закону. Хай усі розходяться по-доброму... Іди! Вони тебе послухають!

Луша слухняно підвелася, і Пухляков, прочинивши двері, швидко випхнув її на ганок, а сам, знову запершись, почав прислухатись. Луша щось говорила, переконливі інтонації її голосу долітали до нього, та жодного слова він не розібрав. Однак гомін поволі спадав, завмирав, а згодом і зовсім затих. Лише один хтось наполегливо домагався негайної розправи над злочинницею, викрикуючи:

— Спалити відьму! Спалити!

Та незабаром і цей голос розтанув. Настала тиша. Пухляков перехрестився, прочинив двері і виглянув у щілину. Майдан пустів, люди поволі розходилися.

6

Не минуло й трьох днів, як чутка про лубенську відьму долетіла до Обухівки. Василь Васильович Капніст спочатку не повірив, що потерпілі від пожежі мешканці міста вимагають привселюдного спалення її на багатті. Але миргородський повітовий судця, що привіз цю чутку, забожився:

— Ій-богу, це правда! Не далі як учора гостював у мене свояк з Лубен і розповів усе, як було... Він сам мало не потерпів від пожежі, — вогонь зупинили за дві хати до нього. Місто гуде. Тільки й мови про весілля, що закінчилося так трагічно, та про молоду, що, бажаючи заволодіти землею багатого чумака, у якого служила наймичкою, спалила його і його сина... Народ наполягає, щоб суддя Пухляков видав зловмисницю на негайну розправу.

— Дивна історія! — все ще сумнівався Капніст. — Щоб у наш час — і відьма! Бути такого не може!

— Але ж є! Народ обурений і, видно, кимось підбурений. До того ж забитий, темний, вірить у всіляку чортівщину, у відьом, відьмаків та русалок. Якщо Пухляков спасує і піддасться вимогам натовпу, бути ще одній трагедії! А тоді недобра слава рознесеться про нашу губернію по всій імперії! А як наслідок — комісії, перевірки, допити, звільнення зі служби... Не заздрю я Пухлякову! Та й усім нам неприємності! — журився суддя.

Василь Васильович погодився з ним. Він і сам лагодився поступити на державну службу — директором губернських училищ, збирався їхати за підтримкою до столиці, і цей негожий вчинок міг кинути тінь на всю губернію. Окрім того, з розповіді судді виходило, що молода жінка може загинути ні за що ні про що.

— Я поїду завтра в Лубни, — заявив він.

Суддя зрадів.

— Їдьте, Василю Васильовичу! Їдьте, благодійнику наш! Бо це не вперше в Лубнах розігрується подібна історія. Розповідають, що років шістдесят тому, ще за козаччини, в Лубнах теж хотіли було спалити одну жінку, що нібито відьмувала. На щастя, мимо проїздив один московський вельможа — Татіщев і врятував її. І ось знову...

Наступного дня Капніст прибув до Лубен, переночував у корчмі, а вранці з'явився до судді Пухлякова. Звичайно, Пухляков не знав і відати не відав, що цей ще досить молодий дворянин із сусіднього повіту стане в майбутньому губернським суддею, але, як людина, що вийшла з низів, звик запобігливо ставитися до всіх, хто був багатий і займав вищий щабель у суспільстві, до того ж йому було відоме впливове прізвище Капністів, тому прийняв його люб'язно. На прохання гостя він докладно розповів про недавню пожежу, її причини і наслідки.

— І де ж ця нещасна жінка? — спитав Капніст, коли Пухляков замовк. — Що з нею сталося?

— Я забрав її з холодної, бо боявся, що її сплять разом з холодною, і тримаю тут, у себе, під замком.

— Я хотів би побачити її і, якщо можна, поговорити з нею.

— Будь ласка, ваше благородіє.

Пухляков провів його у кінець коридора і відімкнув двері невеличкої напівтемної кімнати, світло до якої проникало через вузьке загразоване віконце під стелею. В дальньому кутку, на дощаному тапчані, сиділа, підібгавши ноги і обхопивши коліна руками, досить молода чорнява дівчина. Це здивувало Капніста. З розповіді Пухлякова він уявляв, що Катря — підстаркувата, огрядна і дебела дівка, вічна наймичка, а тут він побачив просто юну, якій, мабуть, не було ще й двадцяти років, вродливу дівчину, що при його появі зразу ж схопилася з тапчана і, схрестивши на грудях руки, вклонилася незнайомому панові. В її очах промайнув переляк, цілком виправданий у її становищі.

Капніст озирнувся на Пухлякова, і той, зрозумівши, що гість хоче поговорити з дівчиною віч-на-віч, приніс йому стілець і, вийшовши, зачинив за собою двері.

— Сідай, Катре, — сказав Капніст, і собі сідаючи. — Хочу поговорити з тобою... Я не суддя і не пристав. Можеш мене не боятися. Я просто по-дружньому хочу поговорити з тобою про те, що сталося, бо не все мені ясно, і по змозі допомогти тобі... — Він приязно і довірливо заглянув у смутні, насторожені очі дівчини. — Ти мені віриш?

Катря стонула плечима. Ніяковіючи, відповіла:

— Хтозна... Мені дуже хочеться вірити вам, паночку... Бо всі проти мене...

Капніст зауважив про себе її природний розум і кмітливість.

— Мені цього досить... Прошу об однім: на мої запитання відповідай щиро і правдиво. МЕНІ чомусь думається, що ти ні в чому не винна...

Катря пильно, з цікавістю і якоюсь неясною надією, що раптом спалахнула в її очах, глянула на дивного незнайомця. Чому, з якої причини він проявляє турботу про неї? Щирість це чи хитрість?

Капніст з не меншою цікавістю стежив за зміною почуттів на її жвавому обличчі, у погляді її виразних очей, і йому здалося, що прочитав її думки, як у відкритій книзі.

— Ти, бачу, сумніваєшся... І правильно робиш... Бо приходить, бач, незнайомець і хоче залізти в душу... Отож я виправляю свою помилку і розповім спочатку про себе, а тоді вже матиму право розпитувати тебе... Я сам з Обухівки, що біля Великих Сорочинець, і зовуть мене Василем Васильовичем Капністом, якщо чувала...

Катря оживилась, очі її блиснули.

— Звичайно, чула таке прізвище. Кибинці належать Капністам...

— О, звідки ти це знаєш? — Капніст не приховав здивування.

— Мати розповідала... Вона родом з Кибинців.

— Ось як! Тоді ми майже родичі... Бачиш, який світ тісний!

Катря вперше усміхнулась, на її щоках з'явився рум'янець.

Здається, душа її, що відгородилася було від усього світу крижаним панциром, почала поволі відтавати.

— Тепер я вам вірю, — сказала вона. — Бо про Капністів чула тільки хороше.

— Я радий це чути від тебе, Катре... А тепер давай поговоримо про твоє лихо. Згода?

— Згода.

— Скажи мені, ти по любові йшла за Хуржика? Пробач за таке запитання, але це важливо.

Катря почервоніла.

— Яка там любов! Господи! Мусила...

— А хто ж тебе примушував?

— Материна хвороба та нужда...

— А Хуржик?

— Користуючись тим, що я заборгувала йому, він наполягав і матір умовляв, аж поки домігся її згоди... Я її розумію: сама хвора, працювати не може, а їсти щось треба... Та ще сестриця Настуня... Хто їм допоможе, окрім мене?

— Кажуть, у тебе був хлопець...

— Був... Івась... Та з ним сталося якесь лихо... Не повернувся з Криму разом з чумаками. І до цього часу немає його... Я ждала більше року!

— Ну, а тепер скажи мені, що за дівчина Луша... Теж наймичка?

— Так.

— Що ти про неї можеш сказати?

Катря зблідла, губи її ображено затремтіли:

— Не хочу про неї й говорити!

— Чому?

— Негідниця вона! Це від неї пішло, що я відьма! Наговорила судді такого, що мені хоч з мосту та в воду! Набрехала, що то я підпалила хатину, щоб позбутися нелюбого чоловіка!

— А ти справді не підпалювала?

— Бога бійтеся, паночку! Хіба я звірюка яка? Я ж дала матері слово і Хуржикові, що піду за нього... Та й самі подумайте, чим би я підпалила хатину зсередини? Свічкою?

Але ж хатина мазана — як її підпалиш? Хіба глина горить?

— До речі, чого ти з чоловіком опинилася в хатині? — Катря почервоніла по самі вуха, і Капніст, зрозумівши, що ляпнув дурницю, спохватився. — Власне, можеш не відповідати на це запитання. Пробач, будь ласка.

Але Катря відповіла:

— Ну ви ж знаєте — такий весільний звичай. Жінки увечері відвели нас туди... Там уже було приготовлене ліжко...

— Так, так, я це знаю... Пробач мені... Ну... а що було далі? Ще раз вибач за незручне запитання...

— Нас залишили в хатині самих... П'яний Хуржик ледве тримався на ногах і відразу сів на ліжко, а мені наказав роздягнутися. Я пішла в сусідню кімнату і роздягнулася, а коли повернулася, то він уже схилився на подушки і заснув... Я зраділа цьому і не стала його будити, сіла біля вікна і так, задумавшись над своєю нещасливою долею, довго сиділа, аж поки не побачила за вікном червонясту заграву та не почула запаху диму. Я кинулася в сіни, до дверей. Тут уже було чути, як палахкотить солома на дахові, як тріщать лата та крокви у вируючому полум'ї. Я перелякалася і хотіла вискочити надвір, щоб покликати людей, але двері не відчинилися, мовби хтось їх підпер кілком.

— Підпер кілком? — аж кинувся Капніст. — Ти про це казала судді Пухлякову?

— Ні, не казала... А він не запитував, чому я не покликала людей або чому не витягла з хати Хуржика.

— Що ж далі?

— Я кинулась назад, вибила вікно, і спробувала витягти через нього Хуржика, якого не могла добудитися.

— Ну й що?

— Я зуміла лише стягнути його з ліжка на долівку, а підняти, щоб витягти через вікно, у мене не вистачило сили. Він такий важкий!

— Ще б пак! І тоді ти...

— У вікно вже шугало полум'я, стеля почорніла, тріщала і от-от могла впасти. І тоді Параска вилила на мене крізь вікно відро води і наказала стрибати... І я стрибнула... Прямо в полум'я... А там мене ще раз хтось облив холодною водою... Так я врятувалася від страшної смерті...

Вона замовкла і з надією підвела очі на свого співбесідника, ніби питала: ну, в чім же моя вина? Але він запитав ще:

— А чому Луша назвала тебе відьмою? Чи, може, хтось перший вимовив це слово?

— Та Луша ж!

— А чому саме відьмою? Невже тільки тому, що застала, як ти ворожила? Але майже кожному хоч раз у житті ворожила циганка чи баба-ворожка. Та можна й самому собі поворожити. Хіба не так? Це у нас звично. Мабуть, немає тієї дівчини, яка б не хотіла знати свого майбутнього...

— Бачите, коли Луша стала на службу до Хуржиків і побачила ще не старого вдівця і його сина-парубка, то почала відразу підбивати до обох клинці, щоб сподобатись

комусь і вийти заміж. Дуже вже їй хотілося стати заможною господинею. Але вони не звертали на неї ніякої уваги. І вона швидко зрозуміла чому.

Катря раптом замовкла, ніби спіткнулась на якомусь слові, — аж Капністові довелося перепитати.

— А чому, Катре?

Дівчина зніяковіла, щоки її знову зарожевіли.

— Та... Аж соромно мені казати...

— Обидва закохалися в тебе? — допоміг їй Капніст.

— Так, — ще більше зніяковіла Катря і опустила очі. — А як ви здогадалися?

Капніст усміхнувся, розвів руками.

— Бачиш, неважко здогадатися... Ти гарна дівчина, — отож не дивно, що в тебе закохалися і батько, і син... До речі, де ж подівся син? Як його?

— Василь.

— Де ж подівся Василь?

— Не знаю. Я його не бачила після пожежі.

— А до того?

— А до того сидів за весільним столом... Блідий, мов смерть... Мені було жалко його.

— Все-таки — де ж він подівся? Невже ніхто не бачив?

— Люди кажуть, що згорів, як і батько... А я думаю, що після всього пережитого зійшов з дому... Адже йому нелегко... Йому важче, ніж будь-кому. Як він мучився і переживав, бідний, в останні тижні, — і словами не переказати!

Капніст задумливо дивився на Катрю. Ні, що б не говорили люди, ця дівчина не винна у підпалі Хуржикової оселі і в його смерті. Відповіді її осмислені, щирі, мов на сповіді. Ніякого намагання викрутитись, ніякого лжесвідчення. Дивиться прямо — у вічі. Тримається достойно. Хіба що трохи ніяковіє від того, що одягнута в якусь стару лахманину, накинуту наопашки на білу сорочку, на якій видніються сліди сажі. Тиха, спокійна. Аж не віриться, що, як розповідав Пухляков, накинулась на Лушу, мов фурія. Хоча, коли вникнути в її тодішній душевний стан, і це можна зрозуміти і виправдати.

Однак неясними залишалися кілька запитань: хто підпалив хатину, хто і навіщо підпер кілком двері і де подівся Василь? Пухляков каже, що обгорілий труп Хуржика знайдено, знайдено також і залишки обгорілого дубового кілка, яким, напевне, були підперті двері хатини. А от ніяких слідів Василя не виявлено.

Невже й справді він зійшов з дому? На це запитання відповідь дасть лише час.

— Скажи мені, Катре, — звернувся він до дівчини, — і це вже останнє запитання: за кого б ти пішла заміж, коли б тобі було дано право вибирати, — за старого Хуржика чи за його сина Василя?

— Ні за кого, бо я любила і досі люблю одного Івася! — твердо відповіла Катря.

— А все ж?

— Ну, коли б я мала право вибирати, то вибрала б молодого... Але ж такого права я не мала. Хуржик і мене міцно тримав у кулаці, а Василя ще міцніше... Коли б ви знали,

як Василь просив батька, як повзав у нього в ногах, щоб відступився від мене! Як плакав! Та батько не відступився! Не дозволив одружитися зі мною! Мов навіжений, кричав на нього, відкидав усі Василеві благання! Мов лютий звір, погрожував, що битиме, що позбавить спадку... Мені було легше, ніж Василеві, бо після смерті Івася все мені збайдужіло, навіть життя...

Капніст підвівся.

— Пробач мені, Катре, що я влазив у твою душу. Але тепер я переконався, що ти ні в чому не винна. Так я скажу і судді, і людям... Бувай здорова!

— Ходіть здорові, паночку, — відповіла Катря. — Хай береже вас Бог!

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

1

Острів Березань лежить при самому вході в гирло Дніпра. Гасан-паша беріг його, мов зіницю ока, і тримав біля нього майже весь свій флот, бо знав, що хто володіє островом, той володіє й Очаковом.

Головатий, у свою чергу, розумів, що, поки турецький флот стоїть на рейді біля Березані, взяти острів неможливо. Тому його дозорці день і ніч слідкували за діями Гасана-паші. Однак нічого втішного не сповіщали: капудан-паша уперто, ні на день не залишав острова, стеріг фортецю.

Головатий терпляче ждав. А тим часом відібрав вісімсот козаків, котрі добровільно зголосилися взяти участь у цій небезпечній операції, приготував і відповідно оснастив гарматами флотилію з легких суден — дубів та байдаків, здатних пливти по мілководдю, а також домовився з де Рібасом, що замінив Нассау-Зігена на посту головнокомандуючого, котрий попросив відставки і виїхав з Росії, підтримати артилерійським вогнем.

Спливали останні дні жовтня. Все частіше налітали на острів холодні осінні шквали, рвали вітрила на кораблях, ламали щогли. Гасан-паша нервував, боявся, що сильний шторм зірве ескадру з якорів і знесе на прибережні мілини. Врешті не витримав. Після однієї особливо бурхливої ночі наказав відчалити від острова і заховатися в очаківській гавані, під захистом крутих берегів та фортечних гармат.

Про це зразу ж стало відомо Антону Головатому, і вранці сьомого листопада запорізька флотилія вийшла з Бузького лиману і взяла курс на острів Березань. Того ж ранку услід за нею рушила і російська ескадра де Рібаса.

Десятки дубів, байдаків та чайок серед білого дня ринули до острова. Вода на підступах до нього була така мілка, що козакам іноді доводилося перетягати свої судна через мілини вручну. Чайки зупинилися перед мілинами, висадивши десант прямо у воду.

Турки не сподівалися нападу і з деяким запізненням розпочали обстріл їх з берегових гармат, установлених на високих обривистих кручах. Коли вдарили гармати і кілька байдаків рознесло вщент, Головатий вигукнув:

— Суши весла! Стрибайте в воду! За мною! Вперед!

Він перший скочив у воду і по мілині кинувся до берега, шаблею вказуючи на

уловину, по якій легше було здертися вгору.

Козаки ринули за ним. Шльопали у воду розжарені ядра, вибухали бомби. Падали козаки. Та незабаром наступаючі опинилися в мертвому просторі, де вже ніщо не могло їх вразити, помчали щодуху за отаманом, а біля берега обігнали його.

Івась, Керім та мічман Недашківський трималися біля адмірала Джонса, як і всі інші з його команди. На крутий, обривистий берег здерлися одними з перших і зразу ж потрапили під рушничний вогонь. Турки покидали гармати, залягли в окопах і майже в упор стріляли в нападаючих. Падали вбиті і поранені.

— Швидше, браття! — гукнув Джонс і піддав ходу. — Швидше!

Козаки поспішили за ним і за хвилину опинилися в окопах. Турки схопилися за шаблі. Зав'язався рукопашний бій. Адмірал був примітною мішенню: його мундир, еполети та білий шовковий шарфик на шиї зразу привернули увагу противника — і кілька яничарів з шаблями наголо кинулись до нього.

— Керіме! — гукнув Івась. — Пильнуй!

І, розрядивши пістоль у груди найближчому яничарові, що пер напролом на адмірала, підставив свою шаблю під шаблю іншого нападника — зчепився з ним.

Яничар не піддавався — оборонявся затято, намагаючись дістати Івася своєю гострою шаблею. І таки дістав — черкнув поковзом по кисті лівої руки, аж кров бризнула додолу, але тут же і сам упав навznak від влучного удару. З другого боку адмірала захищали Недашківський та Керім. Сам Джонс успішно орудував шпагою. Всі вчотирьох вони пробивалися вперед, мов таран. І турки раптом втратили бойовий запал, завагалися, а потім один за одним почали відступати до фортеці. Та й було їх менше, ніж козаків.

Серед загального гамору і галасу здалеку почувся голос отамана Головатого:

— Наддай, браття! Вперед! На плечах утікачів увірвемося в фортецю!

Але страх додав ворогам сил. Турки тікали, мов стадо нажаханих оленів. Перед ними завчасно відчинилися ворота, і вони юрбою, штовхаючи один одного, ринули до них.

Козаки наздогнали задніх і сподівалися разом з ними ввірватися всередину, але в останню мить упали важкі залізні фати, придушуючи тих, що потрапили під них. Ворота зачинилися. Кілька десятків яничарів, що не встигли проскочити, запросили у козаків "аману", і їх, обеззброєних, повели назад, до берега.

Взяти фортецю знаскоку не пощастило. Головатий наказав відходити до турецьких окопів. Тут стояли залишені напризволяще гармати, лежали бомби з гнотами та чавунні ядра, в земляних нішах в мішках горів порох.

— Розвертайте гармати! — гукнув отаман. — Забивайте заряди! Наші гармати із суден зняти, перенести на берег — пальнемо так, щоб Осману-паші у фортеці стало жарко!

За годину вся козацька артилерія, включаючи і ті гармати, що були захоплені у ворога, була установлена на узвишші і залпом ударила по фортеці.

Тим часом з протилежного боку до острова підійшла ескадра де Рібаса,

наблизилася до берега, наскільки було можливо, і теж відкрила ураганний вогонь. У фортеці спалахнули пожежі. Від прямого попадання ядра завалився високий мінарет мечеті. Жажливі крики поранених, обпалених вогнем та ошалілих від страху яничарів струснули низьке, сіре небо.

Фортеця відповідала поодинокими пострілами, бо всі зняті зі стін і установлені на кручах гармати опинилися в руках козаків.

Наближалася неминуха розв'язка.

— Швидше заряджайте, бісові діти! — підбадьорював козаків Головатий. — Піддайте вогню! Припечіть яничарів так, щоб попросили пощади! От так! Славно! Славно!

У цю мить фортецю струснув страшний вибух. Задрижала земля. Стоп вогню піднявся високо вгору над подзьобаними, мов віспою, стінами. А слідом за цим із-за них долинув ще сильніший крик жаху.

Козаки остовпіли і перехрестилися. Навіть стріляти перестали. Головатий уже було рота розкрив, щоб дати нагінку гарматам, та тут розчинилися ворота фортеці і з них вивернув гурт яничарів, що в один голос закричали:

— Аман! Аман! Здаємося! На милість Аллаха!

Головатий подав знак адміралу Нассау-Зігену — і ескадра теж припинила пальбу. Стрілянина вщухла. Турки виходили з фортеці, кидали на землю шаблі, ятагани та рушниці-яничарки, збивалися в купи, ставали на коліна — обличчям на південь і кланялися Аллахові, дякуючи за порятунок.

Козаки ринули у фортецю. Незабаром кілька їх повернулися з невільникми. Доповіли отаманові та товариству:

— Ось, батьку, знайшли в темниці двадцять п'ять наших бранців-запорожців, конали в казематі від голоду та холоду. Але всі живі...

Схудлі, зарослі бранці доземно кланялися отаманові і всьому товариству, обнімали знайомих, витирали з очей сльози радості.

— Спасибі, отамане, спасибі, браття! Хай Господь порятує ваші душі, як ви нас порятували!

До самого вечора запорожці гасили пожежі, підраховували здобич. А була вона немала: одинадцять турецьких корогів, двадцять одна гармата, багато зброї, а ще більше припасів, призначених для Очакова.

Головатий наказав поховати загиблих, гармати знову поставити на фортечні мури, а свої — переправити на човни, залишив у фортеці залогу з трьохсот чоловік і наступного дня, прихопивши з собою Османа-пашу та військові знамена турків, відплив назад, до Василькова.

Ради такої важливої і давно очікуваної перемоги Потьомкін сам прибув до Коша, щоб подякувати переможцям і нагородити Георгіївськими хрестами та медалями тих, що відзначилися.

Церемонія відбувалася біля церкви. Запорожці вишикувалися в дві шеренги. Отамани на чолі з Антоном Головатим стали попереду. Потьомкін подякував усім за

визначну перемогу, за хоробрість і першому Головатому повісив на шию хрест Святого Георгія. Таку ж нагороду отримали всі отамани, які брали участь у штурмі Березані.

Коли церемонія вже кінчалася, раптом прибула запорізька кіннота на чолі з кошовим Чепігою. Виявилося, що, поки Головатий брав Березань, Чепіга зробив блискавичний рейд до Хаджибея,[14] розгромив у ньому турецький гарнізон і, головне, спалив гамазеї з борошном та іншим продовольством, призначеним для залоги Очакова.

— Ну, братця, ви — герої! — вигукнув Потьомкін. — Вважайте, що Очаків тепер наш!

На радісах він тут же роздав отаманам хрести, що залишилися, а всім учасникам рейду до Березані та Хаджибея — срібні медалі за хоробрість.

Івась стояв передостаннім у шерензі і в міру наближення "найсвітлішого" все більше втягував голову в плечі. Він ладен був провалитися крізь землю, аби не зустрітися з ним віч-на-віч. Знав: упізнає — запроторить у тюрму або в Сибір. Та й канчуків накаже всипати! Жевріла маленька надія: агей не впізнає, бо ж одноокий!

Потьомкін простягнув руку до солдата, котрий позаду ніс корзину з нагородами, взяв медаль, ступив крок наперед і підвів свої важкі очі на Івася. Вираз подиву промайнув по його одутлому обличчі. Упізнав!

— Ба! Ба! Ба! — вигукнув він. — Ти? Чумак із Кременчука? Чому ти тут? Чому не в придворному хорі? Ти знехтував монаршею волею? Ослухався мого наказу? Як ти тут опинився?

Івась отетерів і мовчав. Язик — мов отерп, не міг вимовити слова. В живому оці Потьомкіна блиснув гнівний вогонь.

— Ти що — оглух? Я питаю тебе — як ти тут опинився? Адже твоє місце — в Петербурзі! Така була воля цариці! Ти розумієш?

Івась мовчав. Він не знаходив, що сказати.

Потьомкін від цього ще більше злився. Назривала буря.

І тоді з другого ряду почувся голос:

— Ваша ясновельможність, дозвольте слово мовити!

— Виходь! — неохоче погодився Потьомкін. — Ти хто?

Наперед вийшов немолодий уже, поважний запорожець.

— Я запорожець Безкровний, земляк цього молодика і його вчитель військової справи... А раніше чумакував... Ми з Івасем були разом у Кременчуці, і я знаю всю ту історію... Так от, скажу вам, ваша ясновельможність, святу правду: це ми, чумаки, не пустили Івася до Петербурга, бо нас чекала ще довга дорога в Крим, кожному було ще багато роботи, кожна пара чумацьких рук — на вагу золота! Як було відпустити?

— Та чи ви розумієте, що це непослух? — заgrimів Потьомкін і притупнув ногою. — Я не знаю, хто допомагав йому. Я знаю, що винен він сам, бо вчинив усупереч волі імператриці! Я позбавляю його нагороди! Я наказую заарештувати його!

Зі свити вийшли два молодці офіцери, стали обабіч Івася. Із старшинського строю метнулися Антон Головатий та Поль Джонс. Не змовляючись, одночасно стали перед

головнокомандуючим.

Першим почав Головатий.

— Найсвітліший князю! Не звольте гніватися! Івак — хоробрий воїн і заслуговує найвищої похвали! Я прошу вас бути справедливим... — Він понизив голос: — Погляньте — запорожці невдоволені, хвилюються!

Але Потьомкін пропустив зауваження Головатого мимо вух.

— Антоне Андрійовичу, не проси... Я не можу його нагородити: він знехтував волею її величності, не виконав мого наказу! Розумієш?

Обвинувачення було занадто серйозне. Івась стояв ні живий ні мертвий... Думка стукала в череп. Що робити? Тікати? Не втечеш. Проситися? Упасти на коліна? Хто на це зважить? Ждати неминучого, як віл обуха? Але ж це каторга або й смерть! Що ж робити?

Поки його серце калатало в грудях від цих думок, перед Потьомкіним став Поль Джонс, відсалютував двома пальцями.

— Мілорде, наскільки я зрозумів, ви звинувачуєте мого побратима Івака в якихось давніх гріхах, — Івась не зрозумів його мови, як не вслухався в його слова. А Джонс вів далі: — Не знаю, в чому провинився він, але яка б не була його вина, війна, по-моєму, все уже списала... Він брав участь у кількох боях, проявив себе відважним воїном, а вчора, рятуючи мене, пролив свою кров. Я прошу вас, мілорде...

Потьомкін перебив його.

— Адмірале, ви перевищуєте свої повноваження!

— Ні, мілорде, я прошу, а просьба ніколи не може перевищувати нічиїх повноважень. Просити можна навіть імператорів, в тому нема нічого протизаконного.

— Я відхиляю вашу просьбу.

— Жаль. Тоді я нагороджу його своєю владою.

Потьомкін скривився.

— По статуту, адмірале, ти маєш таке право. Але боюсь, що це не додасть тобі моєї прихильності.

— А я її і так не відчую, мілорде, — відпариував Поль Джонс і, повернувшись до Івася, зняв із себе хрест Святого Георгія і почепив побратимові на груди. — А для себе прошу відставки.

Свита головнокомандуючого охнула, а над козацьким строєм пронісся радісний гул схвалення. Запорожці, хоча і не зрозуміли перемов контр-адмірала з ясновельможним князем, вчинок його з нагородою оцінили як належить.

Потьомкін злегка почервонів від досади, але, будучи розумним і достобіса хитрим, не подав виду, що настрій запорожців зачепив його за живе, бо попереду стояло головне і вельми важке завдання — взяти штурмом Очаків, а в цьому ділі запорожці мали зіграти не останню роль.

Ніяк не проявивши своїх почуттів, він мовчки вручив ще одному, останньому, козакові медаль і звелів подати карету. Святковий настрій його був зіпсований, а образу князь приховав глибоко в серці — на дні.

Вислухавши Капніста, суддя Пухляков відпив ковток чаю і довго дивився у вікно, обдумуючи те, що почув, а потім важко зітхнув:

— Заплутана історія... Я й сам розумію, що Катря навряд чи могла підпалити хатину зсередини. Свічкою її не підпалиш... Тоді виникає запитання — а хто ж? А за ним друге — хто підпер кілком двері? Палій чи хтось інший?

— Треба шукати того, кому це вигідно, — сказав Капніст.

— Ось у цьому вся заковика — я не бачу того, кому це вигідно, — відповів Пухляков. — Хто мав би користь із загибелі Хуржика? Родичів у нього, окрім сина Василя, немає. Василь чи так, чи інак свою частину отримав би. До того ж він сам потерпів: по всьому видно, до останку згорів у вогні, бо коли б був живий, досі озвався б... Наймити та наймички у смерті господаря не зацікавлені: тепер вони змушені шукати собі нове місце. Може, хтось із гостей?

— Не думаю, — заперечив Капніст. — Хто б зважився на таке? Могли б помітити. А це — тюрма! Або Сибір!

— Ну от, бачите, яке зачароване коло! Підозра падає на одну Катрю...

— Не тільки...

— Що ви хочете сказати? — здивувався Пухляков. — Невже ви ще кого-небудь підозріваєте?

— Не підозріваю, але й не виключаю з числа підозрюваних.

— І хто ж це?

— Луша та Василь.

Пухляков витріщив очі, зовсім не приховуючи того, що він не згоден з думкою свого співбесідника.

— І на якій же підставі ви зачислили їх до підозрюваних? — поцікавився він. — Які у них були мотиви для підпалу?

Капніст відсунув від себе недопиту чашку з холодним чаєм і, збираючись із думками, тихенько потарабанив пальцями по столу.

— Бачите, Сергію Івановичу, можуть бути мотиви не тільки суто матеріальні, а й інші... Ну, скажімо, душевні: ревність, помста, заздрість... Та мало що може підштовхнути людину на злочин!

— Ви маєте якісь факти?

— Ну, фактів я не маю. А з розповіді Катрі дізнався, що Василь був страшенно закоханий у неї.

— То й що з того? — хмикнув Пухляков. — Через це підпалювати власну хату?

— Чого не зробиш у відчаї, вельмишановний Сергію Івановичу! Ревність — страшне почуття! Бажання відомстити батькові, Катрі, просто всьому світові — хіба це не причина?

— Ну, добре, хай і так, хоч віриться з трудом... А Луша? Яка у неї була причина?

— Ну тут значно простіше: непогана собою дівчина, але убога сирота, вирішила будь-що заманити в свої сіті заможного вдівця або його сина, щоб стати багатою

господинею. Однак обидва Хуржики — старший і молодий — відкинули її домагання, і вона, дівчина недурна, зразу зрозуміла, хто стоїть на перешкоді. Катря! Отож тут маємо справу теж з помстою. Помста за розрушені і втрачені ілюзії — ось мотив дій цієї дівчини... Одним махом вона хотіла усунути і Хуржика, і Катрю. Зостався б один-єдиний спадкоємець — Василь. І коли б не стало Катрі, він скоро забув би її і, може, кинув би оком на живу і непогану собою дівчину — Лушу... Так їй гадалося, та не так сталося: Хуржик згорів, Катря врятувалася, його вдова і законна, нарівні з Василем, спадкоємниця. І хоча Василь по всіх Божих та людських законах не мав права тепер одружитися з нею, своєю мачухою, але й розлюбити її не зміг би так швидко. Це в Лушині наміри зовсім не входило. Отож вона пускає чутку, що то Катря підпалила хатину. А щоб було вірогідніше, вигадує й друге, що Катря — відьма, бо ворожінням привабила до себе обох Хуржиків у надії, що хоч один з них та клюне на її приманку.

Пухляков потер пальцем кінчик носа, закотив очі під лоба.

— Тут щось є, але дуже вже складно. Навряд чи проста дівчина-наймичка до всього цього могла б додуматися.

— А чому б нам з нею не поговорити? З одного боку, ми дізналися б, що воно за цяця, а з другого — змусили б її занепокоїтися і, як наслідок, десь у чомусь допуститися помилки.

— Можна й поговорити, — погодився Пухляков і покалатав дзвоником.

У кімнату зайшов Грицько.

— Чого зволите, пане?

— Ти ось що, хлопче, піди до дяка Непийпива і поклич сюди Лушу... Ну оту дівчину, що служила в Хуржика, а тепер служить у дяка. Ти ж знаєш!

— Та знаю... — Грицько м'явся.

— То чого ж стоїш? Іди! Та щоб одна нога тут, а друга — там!

Грицько поволі поколивав до дверей. Там став, подумав, потім, почухавши голову, перепитав:

— Так Лушу?

— Лушу, я ж казав.

— Щоб сюди?

— Та не кудись! Звичайно, сюди!

Грицько пішов. Повернувся з Лушею лише через півгодини.

Пухляков, що з нетерплячки уже совався на стільці, аж руками сплеснув.

— І де тебе носило? Це ж поряд, через дорогу!

— Та як іти! — огризнувся Грицько. — Якщо прямо, то близько, справді через дорогу, а якщо через Кузні, то й зовсім не близько! Он гак який!

— Та що тебе носило через Кузні, йолопе!

— Ніщо не носило. Але ж пообідати чоловікові треба чи ні?

— Я скільки тебе вчив: зроби діло, а тоді гуляй сміло!

— Та я ж так і роблю, пане. Хіба обід не діло? — обурився Грицько.

— Поговори мені! Іди! Горенько моє! — зітхнув Пухляков і показав на лаву. —

Сідай, Лушо! Ось Василь Васильович поговорити з тобою хоче!

Капніст уважно оглянув дівчину з ніг до голови. Років двадцять. Може, трохи більше. Смілива — дивиться прямо, не відводить погляду, але в очах — очікування, змішане з тривогою. Досить миловидна. Була б навіть гарна, коли б не якась хижість в обрисах рота, наповнених дрібними, як у миші, зубами.

— Лушо, — звернувся він до неї, — я хочу поговорити з тобою про пожежу у Хуржиків під час весілля. Ти ж, кажуть, була там?

— Була. Я вже розповідала панові судді, — відповіла та стримано.

— Я знаю... А скажи мені, Катря справді відьма чи ти це вигадала?

Луша не чекала такого запитання — збентежилася.

— Люди кажуть, то й я кажу.

— Ну не всі ж зразу так сказали. Хтось перший сказав, що відьма. Хто?

— Не знаю.

— Я маю відомості, що ти перша так її назвала.

— З чийх це слів ви взяли?

— Зі слів самої Катрі.

— Ну якщо знаєте, то чого ж питаєте? — Луша настовбурчилася. — Може, колись і сказала спересердя...

— Ну гаразд. Облишимо це... Скажи краще, а молодого Хуржика, Василя, ти бачила під час пожежі?

— До пожежі бачила, а коли горіло — ні.

— І яким він тобі здався?

— Був сам не свій.

— А чому?

— Бо Катря і його причарувала, як і батька, старого Хуржика.

— Як це причарувала? Вона що — ворожка?

— Атож. Я сама бачила, як вона ворожила... От Василь і попався в її тенета. Аякже! Катря не дурна — знала, кого причарувати! От Василь і присох серцем до неї... Та Катря не довго крутила йому голову. Як тільки помітила, що старий Хуржик накинув на неї оком, так і відшила молодшого. Бо ж коли Василь стане господарем? Тільки після батькової смерті. А пожити господинею хочеться зараз, поки молода. От і поміняла сина на батька... А як же Василю це переносити? Ви уявляєте, з яким серцем сидів він на батьковому весіллі?

— Звичайно, уявляю, Лушо, — погодився з нею Капніст і переглянувся з Пухляковим. — Справді, було йому не легко... А до речі, де він зараз може бути? Не знаєш?

Дівчина стенула плечима.

— Не знаю...

— А коли ти востаннє його бачила?

— Тоді, як жінки вели молодих до хатини — на першу шлюбну ніч.

— І яким він був?

— Як смерть! Ви вже питали про це.

— Що значить — як смерть? Блідий, жовтий, очі погасли?

— Ні, страшний... Очі палали якимось божевільним вогнем, руки стиснуті в кулаки, а губи закусив до крові... А на виду справді — жовтий, мов мрець! Мені аж страшно стало. Я ще подумала: "Чого ти, хлопче, так побиваєшся, чого віку собі вкорочуєш? Хіба світу, що в вікні? Поглянь, скільки дівчат довкола! Вибирай, яка краща!"

— А ти пішла б за нього?

— А чому б ні? Хлопець як хлопець!

— Він проводив батька та Катрю разом зі всіма аж до хатини?

— Так. Стояв збоку.

— А потім?

Луша завагалася.

— А потім... Я його більше не бачила.

— А ти де була після того, тобто коли Хуржик із Катрею зайшли до хатини?

— Де я була після того? Дай Боже пам'яті... — Луша завагалася знову. — Здається, я пішла до хати. Так, так, я пішла до хати... Там ще стільки було прибирання!

— А як ти дізналася про пожежу?

— Почула крики: "Горимо! Горимо!" І я побігла надвір...

— І прямо куди?

— До дверей, звичайно... Хотіла сповістити молодих, що хатина горить... Щоб рятувалися!

— Чому ж не сповістила?

— Двері були замкнені.

— Знадвору чи зсередини?

— Зсередини.

— А двері куди відчинялися?

— Як звичайно — надвір.

— І що ж далі? Ти нікому не сказала, що в хатині — люди?

— Та всі ж знали! І всі кричали! Я теж! — здивувалася Луша. — Потім я носила воду від колодязя...

— Ну, дякую, Лушо, — Василь Васильович приязно усміхнувся. — Ти допомогла нам прояснити обставини пожежі. Можеш іти!

Луша вийшла. Капніст глянув на суддю.

— Ну, що скажете, Сергію Івановичу?

— Небагато ми прояснили! Все те, що знали і без Луші... А ви як думаєте, пане Капніст? Хто підпалив хатину?

— Ну, так прямо назвати того, хто це зробив, важко. Але що Катря не підпалювала, можу поручитися головою...

— І все ж на кого падає підозра?

— На двох — Василя та Лушу. Так, як ми й думали... Василь у стані несамоовитості міг це зробити запросто. Підстави для такого вчинку у нього були... Але поки ми не

дізнаємося, де Василь, поки не поговоримо з ним, нічого певного сказати не можна. Підозра — це ще не доказ... Ще вагоміша підозра лягає на Лушу. Якщо припустити, що вона поставила собі за мету вийти заміж за одного з Хуржиків, то мотив злочину наявний: відомстити і Семенові Хуржику, і Катрі одночасно. Причому у неї могла залишитися надія у майбутньому якимось чином опутати молодого Хуржика, повновладного господаря після смерті батька, і вийти за нього заміж. Характер у дівчини твердий. Від свого наміру вона так просто не відступить...

— Як же вона могла здійснити той свій намір? Я маю на увазі підпал хатини. Навіть стріху підпалити не просто свічкою чи кресалом.

— Так, кресалом хати не підпалиш. Тут потрібне щось інше, — погодився Капніст. — Думаю, що палій зачерпнув чимось із печі, що горіла весь день, жару і підсунув під стріху. Швидше всього він скористався дерев'яним ковшем, який згорів дотла разом з хатиною. Потім підпер двері... Ось така картина вимальовується мені... Виходячи з цього припущення, можна стверджувати, що зловмисник — своя людина і в хаті, і в кухні, і на подвір'ї. Його дії не привернули нічийої уваги. Отож знову-таки підозра падає на Лушу та Василя.

— Але хто з них?

— Не знаю. Поки що не знаю, — здвигнув плечима Капніст. — Підкреслюю — поки що... Але згодом злочинець може виявитися! А тому моя порада: не треба поспішати з судом, щоб не осудити невинного чи невинну. Це найголовніше! Цими днями я їду до столиці, там зустрінуся з графом Безбородьком і розповім йому про цю незвичайну справу. Гадаю, йому було б дуже прикро почути, що його земляки прославилися таким негідним, варварським вчинком, як спалення відьми, чого вимагає темний, затурканий народ, збуджений і роздратований зловмисною пожежею, у якій мало не згоріло все місто.

Почувши про те, що про лубенську подію може дізнатися всесильний граф Безбородько, а потім і цариця, Пухляков не на жарт перелякався.

— Бог з вами, Василю Васильовичу, — замахав він руками, — не розповідайте графові нічого! Це ж буде страшенний скандал! Що скаже наш губернатор! Мені голови не зносити! Я все зроблю, щоб виявити зловмисника, а з невинних зняти всяку підозру! Богом клянусь!

— Я вірю вам, Сергію Івановичу, а тому спокійно повертаюся до Обухівки, а звідти цими днями вирушу до Петербурга.

— З Богом, Василю Васильовичу! Я все зроблю! Будьте певні!

3

Генеральний штурм Очакова Потьомкін назначив на шосте грудня 1788 року. Назначив усупереч своєму бажанню з примусу, бо мав великий сумнів, чи пощастить узяти цю фортецю. Зволікав майже півроку, сидючи за двісті верств від Очакова — аж у Єлизаветграді, давав там бали, приймав там коханок, жив, як кажуть, на широку ногу, а до діючої армії наїздив вряди-годи, щоб на місці познайомитися з воєнною обстановкою. І все відтягував і відтягував генеральний штурм цієї проклятої фортеці,

що забрала вже третину армії. Недоїдання, хвороби, а особливо різачка, тобто дизентерія, кожного дня клали в сиру землю десятки солдатів та запорожців. Генерали, офіцери і навіть нижчі чини почали ремствувати, наполягати на штурмі. Побоювання, що загине вся армія, і Очаків, якщо не взяти його зараз, так і залишиться в руках турків, а війна, отже, буде програна.

Зима наступила рання і холодна, аж люта. Такої зими навіть старі запорожці не пам'ятали. Флот умерз у кригу. В наметах та землянках топоти було нічим. Усі вже розуміли, що туркам, які сиділи в очаківській фортеці у теплих зимових квартирах, легше пережити зиму, ніж російській армії та козакам у наметах та мерзлих землянках, і всі з нетерпінням ждали штурму. Один Потьомкін зволікав, тягнув, відтягував, аж поки не "збунтувався" генералітет і не послав генерала Рахманова, який саме чергував при штабі, до Потьомкіна з вимогою розпочати завтра штурм.

У розкішній землянці "найяснішого", обвішаній і встеленій килимами, обставленій дорогими меблями, було затишно, тепло. Потьомкін сидів у кріслі в шовковому халаті, коли зайшов генерал. З його колін зразу ж спурхнула молода пишнотіла жіночка, дружина племінника Павла Потьомкіна, одна з багатьох добровільних розважальниць "найяснішого" у його воєнному "страдницькому" житті, і шуснула за занавіску, в сусідню кімнату.

— Ну що там? — незадоволено глипнув Потьомкін. — Горить? Міг би й почекати!

— Не чекається, ваша світлість, — поштиво схилив голову генерал. — Мушу доповісти, що після вчорашньої вилазки турків, коли вони вбили сорок чоловік наших і, відрізавши їм голови, а серед них і голову генерала Максимовича, настромили їх на списи і виставили на фортечному валу, становище стало нестерпне. Армія хвилюється. Ніхто не розуміє, чого ми чекаємо, чого сидимо? Поки всі ми тут загинемо? Військо вимагає негайного штурму! Польові генерали теж наполягають на цьому!

Потьомкін запустив під халат руку, пошкріб волохаті груди. Вчорашня трагічна подія і його боляче вразила. Справді, пора розгризти цей горіх — Очаківську фортецю! Хоча й страшно. А коли невдача?

— Яке завтра число? — спитав кволо.

— Шосте грудня, ваша світлість. День святого Миколи Чудотворця...

— Миколи Чудотворця, кажеш?

— Так, ваша світлість! У нас усе готове!

— То, може, й справді завтра почати? З допомогою святого Миколи...

Рахманов зрадів.

— Атож, ваша світлість... Під захистом святого й почнемо!

— Тоді передай у війська: завтра о сьомій ранку — генеральний штурм!

...Було ще зовсім темно, коли чотири колони російського війська та дві колони запорожців вирушили в напрямку Очакова.

Запорожцям припало штурмувати фортецю з боку лиману, що вже замерз. Ішли тихо. Жодної розмови, жодного брязкоту зброї. Напад має бути раптовий, несподіваний для Гасана-паші.

Передні ряди несли важкі штурмові драбини, задні по черзі змінювали їх.

Івась ішов в середині колони. Збоку — шабля, в руці — мушкет, за поясом — два заряджені пістолі. Крок швидкий, пружний. Мороз підганяє, бадьорить, але думати не заважає, тим більше, що розмовляти заборонено.

Думки Івасеві — про те, що сталося з ним за останні два роки. Передусім про Катрю. Її зажурене обличчя вплигло, ніби з туману, і сумні темно-сливові оченята сумно глянули на нього з далини, мов зазирнули в душу. Він аж здригнувся. Катре! Катрυσю! Що з тобою? Що?

Серце стиснулося. Передчуття? Чому вона привиділася такою смутною? Щось сталося з нею? Чи має статися з ним?

"Господи! Зроби так, щоб ми зустрілися! — заблагав він, в думках звертаючись до небес. — Будь милостивий! Захисти її, а себе я сам захищу!"

Він був дужий, молодий, у тілі буяла козацька сила, і він не вірив, що з ним може статися щось лихе, хоча добре розумів, що штурм — не іграшка, що цього дня проллється багато крові і серед тих, хто зараз іде поряд з ним, немало тих, хто за годину-другу покладе голову і стане трупом, тліном, нічим.

Він не міг уявити себе серед них. Не вірив і не хотів вірити в те, що його раптом не стане і що ніколи вже не побачить він ні Лубен, ні коханої Катрі, ні сонця серед синього неба, взагалі нічого того, що складає цей безмежний, милий серцю білий світ.

Потім думка повернулася до ближчих днів. Не минуло ще й трьох тижнів, як розпрощався він зі своїм побратимом адміралом Джонсом. Дивна доля! Хто або що керує нею? Небо? Всевишній? Збіг обставин? Якась таємна сила, що стоїть над усім живим і неживим світом? Чи, може, ця таємна сила і є той Всевишній, якому підкоряється все суще на землі? Адже він ніколи не знав Поля Джонса. І ніколи не зустрівся б з ним, коли б Хуржик не загнав його в неволю, коли б він з Керімом не втік з неї, а запорожці не врятували їх від вірної смерті. Та мало від чого, від якихось "коли б" залежала ця зустріч з людиною з далекої Америки, про яку він мало що чув і знає. А отже, зустрілись вони і побратались. І хоча різниця між ними в усьому була велика, вони за кілька місяців відчули один до одного братню приязнь, так що при розставанні з виду суворий і черствуватий адмірал раптом розчулився, витер з ока сльозу, відстебнув від пояса свій адміральський кортик і, простягнувши своєму молодому побратимові, сказав:

— Мій дорогий друже, я радий, що доля звела нас на життєвій дорозі і побратала. Ця зустріч короткоплинна, але вона поєднала наші серця. Хоч ми з різних світів, з різних країв, та в нас є одне спільне — ми люди! Я полюбив ваш край, полюбив ваші пісні, яких ти мені наспівував під акомпанемент твоєї солодкострунної кобзи, а я уявляв, що знаходжуся в горах своєї рідної Шотландії, і мені було добре. Ти сміливий хлопець і не раз рятував мене в небезпечних ситуаціях, і я тобі за все це безмежно вдячний. Я не нажив маєтків за час воєн, у яких довелося мені ризикувати життям, тому залишаю тобі на пам'ять скромний подарунок — мій адміральський кортик. Це те, що я маю найдорожчого. І хай береже тебе Бог, побратиме!

Івась хотів було відмовитись від такого дорогого подарунка, але адмірал вийняв з посріблених піхов тонке блискуче лезо кортика і показав вигравіруваний напис:

Поль Джонс — Івакові.

— Мій юний друже, — сказав при цьому адмірал, — я дарую його тобі від щирого серця, і ти не можеш відмовитися від цього подарунка. Я його приготував заздалегідь, як тільки втішив, що покину вашу країну.

Івась теж розчулився і хотів було кинутися адміралові на груди, щоб обняти його, але Джонс випередив козака — притягнув до себе, поцілував, як сина, в голову і, усміхнувшись, промовив:

— Івак — о'кей!

Звільнившись від обіймів, Івась шмигнув у курінь і виніс кобзу, подаровану кошовим отаманом Білим, — простягнув адміралові.

І це історичний факт.

— Усе, що маю найдорожчого, — від щирого серця!

Адмірал не відмовлявся. Провів пальцями по струнах і під їхній бренькіт сів у візок, де вже сидів Недашківський, помахав рукою і ще раз промовив:

— Івак — о'кей! Гуд бай!

Візок рушив, звернув на биту дорогу, що вела на північ, до Єлизаветграда, і незабаром зник у глибокій балці, а Івась ще довго стояв, дивився вслід і думав про примхи долі, що зводить і розводить людей. Ніколи він над цим не замислювався, а тепер, коли потрапив у киплячий вир життя, коли воно його за останній рік добре потерло та пом'яло, такі думки все частіше й частіше почали obsідати його.

Сходячи з берега на лід лиману, він посковзнувся і ледве втримався за Керіма, що йшов поруч. Спогади та думки враз розвіялися, сувора дійсність нагадала про те, куди і чого вони йдуть.

Попереду бовваніли вали Очакова. Поки що вони мовчали. Та чи довго? І справді, не встиг Івась подумати про це, як морозяну темряву раптом розпанахали гарматні та рушничні постріли на сусідньому північно-східному боці фортеці. В ту ж мить ударили всі двісті важких облогових гармат російської артилерії по фортечному валу та по фортечних брамах, розтрощуючи їх та прокладаючи шлях наступаючим колонам.

Якийсь час турки не помічали загрози з боку лиману і не відкривали вогню. Та це тривало недовго. Коли голова колони запорожців наблизилась до Очакова на відстань якихось трьохсот кроків, з валів по них сійнули рушничним та гарматним вогнем. Упали перші вбиті та поранені. З Івася зірвало шапку, і далі він йшов простоволосий.

Отаман Мокій Гулик, що був призначений кошовим вести колону, крикнув:

— Вперед! Біго-ом! За мною!

Колона враз розсіялася, люди побігли, важко дихаючи і лунко гупаючи по торосистому льоду. Падали. Одні піднімалися і бігли далі, інші — вбиті та поранені — залишалися лежати там, де наштовхнулися на кулю чи осколок.

Штурм розпочався.

Івась із Керімом підхопили драбину — прискорили крок. Добігши до валу, кинули її

на стіну, укріпили і швидко подерлися нагору. В руці — пістоль, в зубах — шабля. Ззаду піднімалися і підпирали інші.

Хтось унизу скрикнув і впав, хтось вилаявся.

— Керіме, живий? — запитав Івась, вистріливши з пістоля у ворога, що цілився в нього.

— Живий!

— Ховайся за мене і пали в кожного, хто вигляне з-за валу! А я шаблею, шаблею!

Він засунув пістоль за пояс, схопив шаблю і перекинув ногу через дерев'яне забороло. І тут же зустрівся віч-на-віч з турком, що цілився в нього з яничарки.

Керім на якусь мить випередив його — вистрілив раніше. Цього було досить, щоб кільканадцять запорожців встигли осідлати гребінь валу. Турки спохватилися, та було пізно — скинути запорожців униз їм уже було не під силу.

Зав'язався короткий рукопашний бій, у якому запорожці мали явну перевагу. Їх прибувало все більше й більше, йшли вони вперед безстрашно, рубаючи ворога направо і наліво, і тіснили, тіснили яничарів назад, аж поки ті почали тікати по дерев'яних сходах униз, обливаючи їх своєю кров'ю. Попереду відкрився шлях до внутрішнього замку. Він був оточений муром, а ворота оббиті залізом. Теж міцний горішок!

Почало світати.

Російська артилерія замовкла — гармаші боялися влучити в своїх піхотинців, що вже дерлися по зруйнованих валах нагору і, незважаючи на втрати, захопили їх північно-східну частину. З заходу ввірвалися гренадери генерала Львова і погнали турків до Стамбульських воріт. Тут у глибокому рові зав'язався тяжкий рукопашний бій, що став кульмінацією битви за Очаків. Кров лилася, мов вода, трупи падали на дно рову і скоро заповнили його до верху, так що наступні частини росіян переходили по них, як по мосту, і штурмували високі кам'яні стіни замку.

Першими до нього підступили запорожці отамана Мокія Гулика і вдарили сокирами по окованій залізом брамі гасан-пашинських воріт. Залізо не піддавалося. Тоді Гулик наказав принести драбини, по яких кілька десятків смільчаків здерлися нагору і зав'язали там бій. Поки вони різалися з яничарами, піднялися інші і скинули турків униз. З другого боку ввірвалися гренадери. Короткий бій у самій цитаделі закінчився повним розгромом ворожого гарнізону. Три тисячі вояків здалися в полон, інші полягли в бою.

Ще де-не-де спалахували окремі сутички, ще стояв крик, чулася мушкетна стрілянина, повсюди вешталися очманілі, до смерті перелякані жінки й діти, на яких ніхто не звертав уваги, а всім стало зрозуміло: Очаків здобуто!

У цю хвилину зійшло сонце. Його кривавий пруг виглянув із-за небокраю, освітивши страшне видовище — купи мертвих тіл, розтрощені ворота, спалені будинки, поруйновані вибухами гарматних бомб вали, тисячі вояків, що кинулися на пошуки здобичі...

Очаків здобуто!

Очаків, під мурами якого півроку даремно сиділа багатотисячна армія і через

нерішучість Потьомкіна втратила від хвороб у кілька разів більше воїнів, ніж при штурмі, що тривав усього півтори години, впав перед мужністю російського солдата та українського козака!

Штурм тривав з семи годин ранку до сходу сонця. Всього півтори години! А вже о дев'ятій Потьомкін, як триумфатор, урочисто в'їхав на білому коні в повалене місто, що ще димілося згарищами, і переможно оглядав його руїни.

Очаків упав! Закінчилося багатосотрічне панування турецьких султанів на північних берегах Чорного моря! І генерали, і офіцери, і солдати, і запорожці зі своїми отаманами, які ще вчора ремствували на бездарність головнокомандуючого, на його нерішучість, нині, забачивши його на коні, сяючого радістю і щастям, піднімали вгору зброю і кричали: "Віват!"

Очаків здобуто!

4

Була неділя. Поснідавши, Безбородько зачинився в бібліотеці і витягнув з потайної шухляди свій заповітний рукопис — "Історію русів".

Писав поволі, найчастіше в неділю, коли забував про державні справи, коли не обсідали ніякі інші турботи і ніщо не відволікало уваги від праці. Любив ось такі, як сьогодні, ясні, морозні зимові дні. В кабінеті натоплено, тепло. Довкола тиша — не долітає ні людський голос, ні скрип саней, ні брязкіт з кухні, бо вікна виходять у просторий, засніжений сад, що тилами припирає до Неви. На просторому столі — все найнеобхідніше: стосик паперу для чорновика, виписки із джерел, грубенька книга в цупких обкладинках, до якої в кінці дня він своєю твердою рукою заносить написане. Та ще каламар з чорнилом та біле гусяче перо біля нього...

Сідай — думай і пиши!

Але перед тим він обов'язково прочитує написане раніш — розділ або хоч піврозділу. Щоб увійти в ритм праці, щоб не збитися з канви розповіді, з обраного стилю.

Звичайно, все починається з вивчення джерел — літописів, дідових та батькових щоденників, переобтяжених побутовими та сімейними подробицями, спогадами, виловлюється з них найсуттєвіше — зерна історії, що занотовуються у "Виписки", а вже із "Виписок" komponується, спочатку в чорновику, сама "Історія".

Олександр Андрійович розкрив свою заповітну книгу на останньому запису, прочитав уважно, вникаючи в кожне слово — на місці воно чи ні, хоча й знав, що на місці, бо стилістом був бездоганним ще в Академії, присунув ближче до себе "Виписки", щоб були під рукою, а потім записав скорописом до чорновика: "Гетьман, з упертого наполягання присутніх, погодився на їх волю і, запросивши до себе сина свого Юрія, поручив зборам зі словами: "Вручається він під охорону Божу і вашу опіку, і анафемі віддаю того, хто зведе його з путі правдивої і сотворить притчею во язиціях і посміховищем у людях! Віддаю й самого його, якщо він піде дорогою незгідливою і віддалиться від правоти, честі і християнських чеснот, і заповіддю йому на все життя його служити отчизні вірно й щиро, пильнувати її, яко зіниці очей, і пролити за неї всю

свою кров, якщо буде їй корисна і спасенна! Понад сю жертву я нічого іншого не вимагаю, і се нехай буде йому за повсякчасний мій пароль і гасло! А вас прошу і закликаю скріпляти його добрими порадами і постійною мужністю, яка всьому племені нашому слов'янському є споконвіку властива і спадкова". По тому вручив Гетьман синові своєму клейноди військові і печать національну з усіма документами й справами письмовими; і він, за звичаєм, був привітаний і прикритий од урядників та товариства прапорами й шапками і проголошений Гетьманом, з пальбою із гармат та мушкетів і з музикою військовою, що грала в місті на всіх перехрестях і майданах, а до полків і міст вислано гінців з універсалами. Відбувся ж і здійснений був вибір сей у 7-й день серпня 1657 року...

Старий Гетьман перед сном своїм мав ще нараду з урядниками й товариством, і на ній обрано за радників і опікунів до молодого Гетьмана писаря генерального Виговського і полковника Полтавського Пушкаренка, який бував уже у походах наказним гетьманом. І старий Гетьман останнього дня в своєму житті, побувши з сином своїм та його радниками декілька годин наодинці, помер 15 серпня пополудні".

Безбородько поклав перо і замислився. Не знав Богдан і не міг знати нещасливої долі сина свого Юрася, який мав тоді лише шістнадцять літ, не знав і не міг знати страшної долі народу свого українського і вітчизни своєї, що впадуть вони незабаром у глибоку прірву розбрату, що жде їх розруха і руїна. Руїна його держави, його духу, руїна його діла!

У цю мить думки графа були перервані. У двері постукали — заглянув старий лакей Сидір.

— Що тобі, Сидоре?

— Графе, прибув фельд'єгер... Від імператриці...

Безбородько скривився: пропала неділя! А так хотілося попрацювати!

— Що там скоїлося? Де посланець?

— Тут.

Безбородько вийшов. Біля вхідних дверей тупцяв молоденький офіцер. Побачивши графа, виструнчився, віддав честь.

— Графе, її величність хоче вас бачити негайно! Карета подана! Жде!

— Що там?

— Захворіла матушка.

На графовому обличчі проступила стурбованість. Скільки, бувало, хворіла патронеса, але його ніколи не кликано. А тут раптом... Невже це серйозно?

Він заметушився, заспішив. Не ждучи лакея, сам накинув на себе шубу, надів шапку, тихенько шепнув Сидорові:

— Скажи графіні — хай не турбується! — і вискочив услід за посланцем на вулицю, де стояли легкі парокінні санчата.

Візник вйокнув на коней — і ті, ситі, до блиску вчищені, помчали, мов вітер.

Олександра Андрійовича не залишала тривога. Невже такий серйозний стан здоров'я імператриці, що потрібна його присутність? Невже помре "матушка"? А що

тоді? Зміна царствування? Наслідник престолу єдиний і відомий — Павло. А це означає багато змін у політиці і перестановок або й змін в уряді. Що тоді чекає його? Він не раз думав про це. Його становище до цього часу цілком залежало від Катерини. Вона підняла його до вершини влади, і тримається він на цій вершині доти, поки вірою і правдою служить їй. Але ж Катерина не вічна. Їй незабаром виповниться шістдесят років — вік поважний, особливо для жінки. А якщо взяти до уваги збудливість її темпераменту і зв'язані з цим різні надмірності, то не виключена можливість близького і фатального кінця. Що тоді, милостивий пане Олександрє Андрійовичу? Котитися з гори, з вершини, до якої звик? Самому чи з примусу залишити золоту клітку, що принесла достаток — і не малий! — йому і його родіві?

В душі ворухнувся страх. А все це можливе, батечку! Може, навіть сьогодні або в недалекому майбутньому. Що тоді? Він дуже добре знав історію — і далеку, і ближню, щоб легковажити такою загрозою. Явною загрозою! Пишучи з прицілом на майбутнє свою "Історію русів", він майже нічим не ризикував, бо все обдумав, як забезпечити себе від викриття і можливого покарання. А тут? Що ти зробив, щоб убезпечити своє майбутнє при найкрутіших поворотах життя? Не думав? Ай-ай-ай, батечку! Треба думати! Повинен був думати! Та чим більше думав, тим більший страх огортав його.

Ось і Зимовий! Що там?

Вартові віддали честь — і він вступив до палацу, кинув на руки лакеєві шубу та шапку, добре знайомими мармуровими сходами збіг на другий поверх і повернув до апартаментів імператриці. Сподівався побачити тут стовпотворіння людське, метушню, шарварок, але нічого цього не було. Хіба що вешталось кілька в міру стурбованих фрейлін імператриці та покоївок.

Він привітався, запитав:

— Матушка занедужала?

— Занедужала, мосьє, — підтвердили дівчата.

— Вона мене кликала?

— Так, я зараз запитаю, мосьє, — відповіла одна і зникла за дверима спальні.

За кілька хвилин вийшла — залишила двері розчиненими.

— Її величність запрошують вас, графе.

Безбородько зайшов.

Катерина лежала в ліжку, на високо підбитих подушках. Як завжди, акуратно причесана, нарум'янена, але крізь рум'яна пробивалася зрадлива блідість. Її повні, ще досить гарні руки лежали поверх пухової ковдри, що відливала ніжно-зеленим шовком. Побачивши Безбородька, вона підняла праву руку для поцілунку, а лівою махнула покоївці, щоб вийшла.

— Ось бачиш, графе, занедужала я, — промовила дещо стомленим голосом. — І покликала по тебе. Сідай!

Безбородько поцілував її руку, обережно сів на тендітний, з позолоченими ніжками дзиглик. Він завжди з побоюванням уможував своє важке козацьке тіло на подібні тендітні вироби столярного мистецтва, побоюючись, що тоненькі та ще й викривлені

ніжки так і хрухнуть під його неабиякою вагою. Тому сидів напружено.

— Ваша величність, я дуже був стурбований звісткою про вашу хворобу, а тепер, побачивши вас, втішився: гадаю, це незначне нездужання і слабкість швидко минеться.

— Будемо сподіватися, графе. Але вночі мені по-справжньому було погано. Лікарі навіть боялися, аби мене не розбив апоплексичний удар. Ставили п'явки.

— Хай Бог милує, ваша величність! — вигукнув злякано Безбородько. — Отак було погано? Від чого б це?

— Є-е, мало від чого! Імперія велика! Та ще й війна! До цього часу князь Таврійський не взяв Очакова. Солдати мруть від дизентерії, а тут упала така люта зима, що обморожуються, замерзають на смерть. Чужоземці через ці труднощі тікають... Нассау-Зіген поїхав до Варшави, Поль Джонс — до Парижа, збирається де Лінх... Приклав до цього руку і князь Григорій, а вона у нього важка... Не всі витримують його крутий норов. Одна я умію з ним ладити... Та й ти, душа моя, добрий — три дні не з'являвся. А я жду проект указу, який ти обіцяв мені принести ще в четвер. Гуляв, мабуть, як це водиться з тобою, з італійськими красунями... Пиячив! А у матушки хай голова болить, де взяти кошти на війну! Не бережете мене! — в голосі Катерини почулися плаксиві нотки, їй, видно, стало жалко себе. — Помру — тільки тоді зрозумієте, кого втратили... Як жити будете?

— Бог з вами, государине-матінко! — замахав руками граф. — І не думайте про таке! Ви ще он яка... Гарна! І роки вас не беруть! Вам ще жити та жити! І нам при вас вашою милістю...

Катерина порожевела від задоволення. Хитрий хохол! Уміє улестити! Але вголос сказала напромаць:

— Проект указу приніс?

— Лише начерки, матінко, — у Безбородька не вистачило духу признатися, що він справді три дні віддавався розвагам і нічого не зробив.

Тому розкрив теку з синього сап'яну і, імпровізуючи, почав розгортати перед імператрицею параграф за параграфом весь проект майбутнього указу. Катерина уважно слухала і схвально кивала головою. Проект їй подобався. Що не кажи, а не помилилася вона, що витягла у свій час цього козака з канцелярії графа Рум'янцева. Там би він так і засох писарчуком, а тут виріс ген до яких чинів! Одначе, ніде правди діти, і здібностями його Бог не зобидив! Про який документ не спитай, хоч і двадцятилітньої давності, не заглядаючи в бумагу, чеше, мов по писаному! Пам'ять рідкісна! Та й хитрий достобіса, як і кожен хохол, і весельчак — за словом в кишеню не лізе. З ним не заскучаєш... Правда, і її не раз обманював, але завжди уміє так вивернутися, що й серця на нього не маєш.

Закінчивши, Безбородько склав теку. Та тут Катерина простягнула до неї руку.

— Залиш мені, Олександрє Андрійовичу, — хочу уважніше переглянути.

Безбородько ніяк не ждав такої царициної забаганки і на мить отетерів. У теці лежало лише кілька аркушів чистого паперу, текст указу складав на ходу. Як перехитрив сам себе! Що робити?

Він сповз з дзиглика і грюкнувся на коліна. Схопив випещену, великодержавну руку і доторкнувся губами.

— Матінко! Пробач мені великодушно! Я тебе обманув: читав по пам'яті! А проект забув дома, бо дуже вже квапив мене фельд'єгер. Завтра принесу.

Не підводив очей. Знав, що покірної голови і меч не січе. Ждав прочухана.

Та Катерина тільки довірливо потріпала його по щоці.

— Бачу, ви всі обманщики...

Це було прощення.

— Тільки в дрібницях, государине-матінко! В таких дрібницях, яких не треба й до уваги брати! — вигукнув підбадьорений її ласкою Безбородько. — А в значних та великих справах я вам відданий до кінця, ваша величність!

— Я це знаю, графе. Тому й покликала нині, що вірю і довіряю тобі.

Безбородько зрозумів, що основна розмова попереду, і знову присів на дзиглик.

— Я весь увага, ваша величність.

Катерина пильно глянула в вічі своєму співрозмовникові, витримала паузу. Ще раз з притиском сказала:

— Я довіряю тобі, графе, і знаю, що ти умієш тримати язик за зубами.

І знову пауза.

Безбородько губився в здогадах. Навіщо такі застереження? Про що буде мова? Та відповіді не знаходив. Нарешті Катерина промовила:

— Сьогодні вночі я перелякалася, графе. Мені раптом стало так погано, що думала — помру. А помирати поки що не можна, бо не вирішене питання про престолонаслідування.

Вона знову замовкла, ніби спіткнулася, і, видно, думала: продовжувати чи ні?

А Безбородько похолов: йому довірена страшна таємниця! Може скластися так, що доведеться важити головою. О Боже!

Мабуть, вирішивши остаточно довіритися Безбородькові, Катерина продовжила:

— Ти знаєш, Олександрє Андрійовичу, що мій син Павло ненавидить мене, що він людина невірноважена, жорстока, правити імперією не може. Та й допускати його до цього не можна... Я боюсь, що, ставши імператором, він погубить усе моє діло... Отож я хочу законним шляхом позбавити його права на престолонаслідування і передати таке право внукові моєму Олександрові.

— Малий ще... Одинадцять років... — засумнівався Безбородько.

— Малий нетяма порозумнішає, старий дурень — ніколи, — заперечила Катерина і після паузи додала: — Та й сподіваюся я, що не сьогодні помру, а поживу ще... Однак свого часу ніхто не знає, тому маніфест варто заготовити заздалегідь...

— Ви маєте рацію, ваша величність, — погодився Безбородько.

— Тоді й склади як належить цей папір, Олександрє Андрійовичу!

— Мені пройти до себе?

— Та ні ж! Сідай тут і пиши! Скомпонуй, будь ласка, так, щоб було все по закону, а я підпишу... Повеліваю після моєї смерті передати трон моєму внукові Олександрю!

Безбородько відчув, як у нього похолола спина. По суті, він стає учасником майбутнього державного перевороту. Цим маніфестом усувається від влади наслідник престолу Павло. Якщо якимось чином він дізнається про це, то не зносити горопасі Олександрю Андрійовичу голови! Та хіба тільки йому одному? Родові всьому! Переворот — це не жарти! Розправа буде невідворотна і кривава!

Потерпаючи від однієї думки, чим все це може закінчитися, і відчуваючи, як по спині забігали мурашки, він сів до столу, взяв папір, перо і твердо вивів: "Маніфест про престолонаслідування".

Написав короткий текст швидко, прочитав Катерині — і та кивнула головою, схвалила.

— Перепиши начисто!

Переписаний начисто "Маніфест" Катерина уважно прочитала і звеліла подати перо. Безбородько підніс до ліжка невеликий ломберний столик, поставив каламар і подав перо.

Імператриця трохи підвелася і, спираючись на подушку, твердо вивела: "Катерина". Безбородько присипав підпис піском, згорнув аркуш у сувій, перев'язав голубою стьошкою і запитально глянув на "матушку". Катерина поглядом показала на невеличку інкрустовану сріблом скриньку, що стояла на туалетному столику, перед дзеркалом.

— Подай! — Відкривши скриньку, опустила туди сувій, потім закрила кришку і заховала собі під подушку. — Отут йому лежати до мого останнього подиху! Знає про нього Бог та ми вдвох, Олександрю Андрійовичу. Отож, якщо переживеш мене, виконаєш мою останню волю — обнародуєш цей маніфест, щоб запобігти сходженню на престол того безумця. А якщо я тебе переживу, то доручу виконати цю місію іншому, кому довірятиму. А тепер — іди! Я хочу відпочити...

5

Тут автор просить вибачення у читача за те, що перериває природний, хронологічний хід подій, і хоче, перескочивши через кілька років, розв'язати туго зав'язаний у спальні імператриці сюжетний вузол про престолонаслідника.

В житті цього не зробити, в романі — все в руках автора, оскільки подальші події давно стали набутком історії.

Після пам'ятного дня, коли був підписаний "Маніфест про престолонаслідника", Катерина прожила ще немало років, але рішення свого не змінила. Більше того, неприязнь між матір'ю та сином все більше посилювалася і, навпаки, зростала любов до внуків, котрих Катерина любила, всіляко опікала і навіть втручалася у їхнє виховання.

"Маніфест" усі ці сім чи вісім років спокійненько лежав у неї під подушкою.

А що ж граф Безбородько? Спочатку Олександр Андрійович переживав, хвилювався: почерк, яким був написаний "Маніфест", давно став знайомий багатьом, в тім числі й наслідникові престолу. Отож неважко було здогадатися, що свій гнів Павло, коли б документ потрапив до його рук, вилив би на його автора. Однак з часом страх

минув. Катерина почувалася добре, настільки добре, що наступного року, розмінявши сьомий десяток свого життя, не на жарт закохалася в юного двадцятидвохрічного підпоручика кінної гвардії Платона Зубова. Ця неприродна любов старої розпусної жінки шокувала петербурзький двір і дипломатичний корпус, але разом з тим свідчила, що стан її здоров'я добрий і що вона не думає про вічний спочинок. Це й заспокоювало Безбородька. Він і гадки не мав, що небезпека чекає на нього з іншого боку.

Дуже швидко Платоша Зубов став набирати неабиякої ваги при дворі. Чини та нагороди сипалися на нього, як з рогу достатку. А після несподіваної смерті Потьомкіна восени 1791 року майже всі найвищі звання та посади колишнього фаворита перейшли до нього. Він став князем, новоросійським генерал-губернатором, начальником Чорноморського флоту, йому Катерина подарувала сотні тисяч десятин землі та незліченну кількість кріпаків на Україні, в Білорусії та в щойно приєднаній Польщі. І чим більше зростала вагомість Зубова, тим помітніше падав авторитет Безбородька. Катерина не позбавила його ні власності, ні титулів та чинів, але все прохолодніше ставилася до нього, все рідше зверталася до нього за порадами. Йому іноді здавалося, що він просто став не потрібен їй. Чи був він на службі, чи ні — його не помічали. Він часто залишався вдома, працював над своєю "Історією русів", читав, їздив на полювання, а то й просто клав у кишеню сто рублів і йшов грати в карти чи розважатися з артисточками італійської опери. Не обходилося і без п'яних загулів, тоді він по кілька днів не з'являвся додому. Ну і, звичайно ж, на службу. В такі дні суворо проінструктований кучер Іван мчав графською каретою до Зимового і справно стояв там до обіду. Потім їхав додому, удаючи, що везе графа на обід. Таку ж процедуру проробляв він і після обіду. Таким чином він вводив в оману петербурзького обивателя: дивись-но, мовляв, язички плескали, що граф Безбородько потрапив у немилість, а він, виявляється, знов у фаворі!

Так продовжувалось до листопада 1796 року, коли все раптом змінилося. Бо, як відомо, всьому є свій початок і свій кінець.

У ці похмурі осінні дні, коли над Петербургом низько нависає холодне, сіре небо і сіє дрібним сніжком, Олександр Андрійович завершив свою працю. "Історія русів" закінчувалася 1769 роком. Тоді він вирушив на російсько-турецьку війну. На цьому автор поставив крапку.

Здавалося б, чому? Адже після того минуло ще майже два бурхливі десятиріччя. І саме тоді, після переможного завершення тієї війни і підписання Кючук-Кайнарджийського мирного договору, сходить його зоря. У виробленні статей того договору він зіграв чи не найголовнішу роль. Згідно з ним Росія придбала землю між Дніпром та Південним Бугом, фортеці Кінбурн, Керч, Єнікале та Азов, Туреччина змушена була визнати незалежність Кримського ханства, яке через дев'ять років було приєднане до Росії. Договір установлював протекторат Росії над Молдовою та Волощиною, дозволяв торговим кораблям вільно проходити через Босфор та Дарданелли.

Це був великий успіх молодого дипломата. І попереду таких успіхів було ще

немало.

Але чи міг про все це писати Безбородько в своїй "Історії"? Не міг і не хотів.

Поступивши на державну службу, спочатку в канцелярію генерал-губернатора Малоросії Петра Рум'янцева, а згодом — самої імператриці, він зрозумів, що душа його роздвоїлася. Катерининська епоха — це час остаточного придушення і знищення автономії України: було скасовано Гетьманщину, розформовано слобідські козацькі полки, зруйновано Запорізьку Січ, розформовано лівобережне козацьке військо, а рядових козаків позбавлено козацьких привілеїв, знищено гетьманське судочинство, майже повсюдно позакривано школи. Все це відбувалося на його очах, і він не міг не переживати і не страждати, дивлячись, як поволі руйнується козацька держава, а народ поринає в темряву, убогість, рабство... З іншого боку, він змушений був як державний чиновник підтримувати цю політику, бути слухняним знаряддям монаршої волі. І підтримував, і слухняно виконував, і радо отримував за це послушенство нагороди, титули, землі, кріпаків... Так робили всі, так робив і він. Чи ж міг він, маленька піщинка, зупинити чи загальмувати цей велетенський і страшний імперський коток, що котився по людських головах та народах?

І Безбородько змирився. А змирившись, так і жив з роздвоєною душею. Не він перший, не він останній!

Чи ж хотілося йому писати в своїй "Історії" про всі ті неблагопристойні вчинки, причетним до яких він був теж і які привели врешті до остаточної руйнації його вітчизни?

Це перша причина, чому він завершив "Історію русів" 1769 роком. А друга — відома: страх. Він боявся, описуючи події щойноминулих днів, хоч найменшою рисочкою викрити себе. Сучасники відразу здогадаються, хто автор. Тоді уже ніщо не врятувало б його!

Отож, закінчивши свою велику працю, Олександр Андрійович восени 1796 року мав багато вільного часу, був у піднесеному настрої і тепер частенько навідувався в Зимовий палац, щоб погугорити зі знайомими, побачити вищий світ і себе показати.

Одного похмурого листопадового ранку він заглянув в апартаменти цариці і помітив, що там незвичайний переполох. Бігали з переляканими очима фрейліни, швидше, ніж завжди, снували камердинери, окремою купкою стовбичили стривожені державні сановники. Серце його йокнуло.

— Що трапилося? — зупинив він незнайомого слугу. — Щось із царицею?

— Так, ваше благородіє, — відповів той. — Ще годину тому матушка пішла туди, куди звичайно ходить пішки, зачинилася там і досі не вийшла. Всі бояться, що з нею щось сталося...

— Так чого ж ви не постукаєте?

— Стукали. Ніякої відповіді.

— Так треба зламати двері!

— А хто наслідиться зробити це?

— Чудаки! — вигукнув Безбородько. — З нею ж, може, погано! А ви...

Прихопивши з собою кількох камердинерів, він кинувся до високих різьблених дверей.

— Ламайте!

Ті натиснули плечима. Двері не піддалися.

— Сильніше!

Вони з розгону вдарили гуртом. Двері злетіли зі шпінгалетів — розчинилися. І ось тоді з багатьох грудей вирвався несподіваний, зляканий вигук:

— Ах! — і всі завмерли.

У глибині кімнати стояло пишне, роззолочене крісло, — Безбородько знав, та й всі знали, що це колишній "трон Понятовського", останнього короля Польщі і одного з фаворитів цариці, вивезений з Варшави і пристосований російською самодержицею для своїх інтимних потреб. На ньому, скорчившись, сиділа Катерина. Спідниця на ній задралася, а сама вона, посиніла, з вираженими очима, перекилася через бильце крісла і щось недоладно белькотала.

Одного погляду Безбородькові було досить, щоб зрозуміти, що Катерину розбив апоплексичний удар.

— Перенесіть її в спальню! Швидше! — гукнув він. — Покличте лікаря!

Катерину перенесли в спальню, поклали на ліжку. "Охи" та "ахи" не вщухали.

Безбородько grimнув:

— Відчиніть квартиру! Впустіть більше повітря! І всі геть звідси!

Хтось відчинив квартиру. Спальня миттю опустіла.

Катерина ледве дихала. Погляд її був безтямний і страшний, але він нітрохи не налякав Безбородька.

Як тільки остання фрейліна зачинила за собою двері, він швидко засунув під подушку руку, намацав в глибині, аж під периною, знайому скриньку — і миттю опустив її собі в глибоку кишеню камзола.

Майже одночасно скрипнули двері — ввійшов лейб-медик Катерини, та він нічого не помітив, окрім смиренно схиленої постаті графа над ледь живим тілом імператриці.

Лікар став по другий бік ліжка, підняв важке повіко умираючої, послунав, як вона дише, — скорботно підняв очі вгору.

— Ну? — одними устами спитав Безбородько.

— Ніякої надії, графе, — так же тихо відповів лейб-медик.

— Тоді я мушу йти. Треба віддати потрібні розпорядження. Усіх нас чекають нелегкі дні. Вам прислати кого-небудь на допомогу?

— Ні, я сам покличу кого треба.

Безбородько спустився вниз. Лакей накинув йому на плечі шубу, гукнув карету, відчинив дверцята. Допоміг графові залізти всередину.

— Іване, додому! І жени чимдуж! А звідти — поїдемо в Гатчину!

Дома Олександр Андрійович, не роздягаючись, зайшов у кабінет, мисливським ножом підколупнув кришку скриньки, дістав папір. Він! "Маніфест"!

— Слава Богу! — зітхнув полегшено. — Здається, сьогодні моя доля в моїх руках!

Ну, тепер у Гатчину!

Довгі роки єдиний законний син Катерини Павло, хоча і подекують, що теж нагуляний від Салтикова, жив, як вигнанець, у Гатчині, неподалік від столиці. Тут були свої порядки, звичаї, своя варта, яка ніяк не хотіла пропускати Безбородька в палац. Лише наполегливість графа змусила чергового офіцера завагатися.

— Полковнику, — довершив умовляння досвідчений царедворець, — ти нині зайдеш до його високості полковником, а вийдеш генералом. Повір мені — буде так!

Видно, у словах чи в інтонації Безбородька полковник уловив щось таке, що змусило його віддатися в руки провидіння. На кілька хвилин він зник у блискучому нутрі великого палацу, а повернувшись, віддав честь і урочисто сказав:

— Графе, його високість жде вас!

Перед кабінетом наслідника Безбородько взяв офіцера за лікоть.

— Зачекай на мене тут! — і вступив у запобігливо розчинені перед ним двері.

Павло стояв біля каміна, в якому горів вогонь. Видно, і йому, як полковникові, чуття підказало, що даремно прибув з Петербурга цей немолодий, лисіючий царедворець. Уся фігура Павла являла собою напругу і чекання. Навіть його високі ботфорти, навіть білий, акуратно завитий парик, ба, навіть невеликий, трохи кирпичний ніс виявляли ту напругу і нетерпляче чекання.

Безбородько зробив кілька кроків і зупинився. За ним безшумно зачинилися двері.

— Ваша величність, — голосно промовив він, явно хвилюючись. — Ваша величність...

— Ваша високість, графе... Ваша високість — хотіли ви, певно, сказати, — перебив його Павло.

Та Безбородько, мовби не чуючи тих слів, знову проказав:

— Ваша величність, привіз вам печальну вістку: сьогодні важкий апоплексичний удар вразив її імператорську величність імператрицю-государиню Катерину Другу...

Жоден м'яз не здригнувся на Павловому обличчі. Тільки очі блиснули, але враз і потухли.

— Який жаль! — почувся його байдужий голос. — І як же вона?

— Я залишив її у важкому стані. Лікар сказав — ніякої надії!

Павло довго мовчав. Стояв закам'яніло і випуклими очима дивився у вогонь. Врешті спитав:

— Це все?

— Ні, ваша величність, — Безбородько ступив кілька кроків наперед і, засунувши руку в кишеню камзола, вийняв шкатулку. — Мені пощастило запобігти непоправній помилці, допущеній у випадку гніву вашою матінкою.

Павло мовчки схопив шкатулку, швидко витягнув з неї перев'язаний синьою стьожкою сувій, розгорнув — прочитав. Знову жоден м'яз не здригнувся на його обличчі. Тільки якась невловима думка блиснула на мить в його очах. Потім він нагнувся і кинув папір у вогонь, а пере чекавши, поки він згорів, ніби між іншим, сказав:

— Дякую, графе... Ви правильно зробили, що запобігли цій жахливій несправедливості... До речі, ви й досі граф? Я думав, що ваші заслуги перед тронем оцінені вище... Ну, та до цього ми вернемося пізніше... А що зараз?

— Терпеливо ждати офіційної вістки, ваша величність, — порадив Безбородько.

— Так, так, ви маєте рацію, князю, — ніби ненароком обмовився Павло.

Безбородько наживки не проковтнув.

— Граф, ваша величність... Я тільки граф...

— Гаразд, графе, відкладемо розмову про це на потім, — милостиво погодився Павло.

— А от за дверима, ваша величність, стоїть полковник, вартий того щоб носити генеральські еполети... Я обіцяв йому це. Він якимось шостим чуттям відчув, яку звістку я несу вам, і пропустив мене до вас.

— Це не найтяжчий обов'язок, який я маю виконати в найближчому майбутньому, мій дорогий князю, — запевнив Безбородька Павло, знову обмовившись. — Будуть набагато складніші...

Підбадьорений цим Олександр Андрійович насмілювався закинути вудочку на більшу рибину.

— Так, ваша величність... В попереднє царствування було допущено немало помилкових рішень і несправедливостей щодо окремих людей і навіть народів... Зокрема по відношенню до моєї батьківщини — Малоросії...

— Я це знаю, — спокійно підтвердив Павло. — Ми згодом і до цього повернемося, князю.

Олександр Андрійович торжествував. Здається, наступне царствування обіцяє бути сприятливим для України, як і для нього. "Дай Боже доброго царя, який би приніс хоч крихітку волі моїй безталанній батьківщині, моєму бідному народові, — молився він. — А мені дай, Боже, щастя дожити до того часу, коли це станеться, коли народ мій поряд з іншими народами піде по зоряному шляху щастя, по нашому срібному Чумацькому Шляху"!

Та чоловік думає-гадає, а Бог по-своєму замишляє.

Справді, Павло не забув Безбородьку. Надав йому титул князя, зробив його канцлером, навіть підписав один указ про відновлення справедливішого гетьманського судочинства в Україні... Та не на того коня поставив Олександр Андрійович! Не такою людиною виявився Павло, щоб зробити комусь добро. А хоч би й добрим був, то не встиг би нічого зробити, бо відміряла йому доля лише чотири роки царствування, а потім руками братів Зубових затягнула зашморг на шиї.

Ще менше рясту топтати на білому світі відміряла вона самому князю Безбородьку — лише два роки. Помираючи весною 1799 року, він заповідав братові Іллі:

— Багато нажив я за життя статків-маєтків. Та все то марнота! Спадкоємці з превеликим успіхом розтринькають їх, ще й лаятимуть, що мало надбав. Та я не печалюся з того. Хай собі тринькають! Одна журба душу облягає: чи дійде моє слово до народу нашого? Чи згине в плинні часу, як не раз гинули у війнах, пожежах та від

нерозуму людського неоціненні скарби історії?

— Ти маєш на увазі "Історію русів"? — спитав Ілля.

— Так, мою "Історію"... Збережи її, брате! Повези на Україну!

— Повезу, братику... Збережу! Будь спокійний!

Ілля схилився до брата, обняв і беззвучно заридав.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

1

Три дні після взяття Очакова переможці веселилися. Потьомкін наказав видати кожному учаснику штурму по півкварти горілки та по три карбованці. Багатьох було нагороджено медалями, а серед них — Івася та Керіма. Із турецьких запасів, захоплених в Очакові, варили кашу, — кожному насипали по повній мисці. Котли не мали передишки з ранку до вечора. Кашовари падали з ніг від втоми, а їхні помічники не встигали з турецьких бочонків роздавати до каші солону та в'ялену рибу.

За рік війни солдат і козак уперше наївся досхочу.

А на третій день генерал Попов зайшов до Потьомкіна:

— Ваша світлість, чим будемо годувати військо завтра? Наші припаси вичерпалися, дров немає — топити нічим, козаки рубають вітрильник, що вмерз у лід, і топлять печі у своїх куренях. Солдати в наметах та землянках замерзають. Попереду — довга зима. Надворі — лише грудень. Що будемо робити?

Потьомкін не думав про такі дрібниці. Після взяття Очакова він витав у небесах, писав щодня імператриці реляції про штурм, про подвиги ввіреної йому армії, підлеглих йому генералів, офіцерів, солдатів та козаків.

Тому заява начальника штабу здалася йому відром холодної води на розгарячилу голову.

— Невже це правда? Невже ніяких запасів не залишилося?

— Не залишилося, ваша світлість.

— Що ж робити? До весни далеко...

— Треба відвести полки вглиб України, розквартирувати по селах — до весни. Там вони будуть ситі, а спатимуть в теплих хатах.

— А запорожці?

— Розпустити по домівках. Вони самі знайдуть собі шматок хліба.

Потьомкін приклав три пальці до лоба, довго думав. Врешті сказав:

— Ну, що ж — пиши наказ! Я підпишу.

Попов поклав на стіл аркуш паперу, розгорнув, подав перо.

— Наказ я написав, ваша світлість. Підписуйте!

Потьомкін набасурманився.

— Навіть так? Ти перевищуєш свої повноваження, Василю Степановичу!

— Іншого виходу немає, ваша світлість. Чи так, чи інак, а наказ все одно треба підписати! — Сите обличчя Попова було незворушне.

Потьомкін крякнув і мовчки підписав.

Того ж дня наказ був прочитаний у військах, а на завтра полки знімалися з місць і

рушали на північ. До весни! Бо війна на Очакові не закінчувалася — попереду був Ізмаїл.

З козаками обійшлося легше. Хто мав домівку на Україні або якесь пристановище, де можна було пережити зиму, той, отримавши платню, вирушав негайно. Хто ж був бездомний, той залишався в Коші. Таких було небагато, і вони, всі знали, добровільно прирікали себе на холодну зимівлю і тривале голодування. Правда, залишалася надія на те, що риба в лиманах ще не перевелася, а запорожці не розучилися її ловити навіть взимку.

Івась з Керімом — а до них пристав ще й Безкровний — запаслися на дорогу в'яленою рибою і верхи вирушили в голий, засніжений степ. Їх чекала попереду далека і нелегка дорога до Лубен.

2

Василь Васильович Капніст зупинився у Безбородька. Поки граф відбував службу та клопотався про справи свого молодого земляка, той сидів третій день у його домашньому кабінеті і читав рукопис "Історії русів". Наступного дня, після сніданку, з превеликим жалем перегорнув останню сторінку. Хоча праця була ще не завершена і обривалася на смерті Мазепи, вона приголомшила поета. Вперше довелося йому читати щось подібне з вітчизняної історії. Це був не літопис і не щоденник, а серйозний історичний трактат, цільна, систематизована історія України і разом з тим гарячий заклик до відновлення втрачених вольностей, до свободи.

Василь Васильович і сам подумував про те, щоб написати щось подібне, але тепер зрозумів, що краще написати, ніж зробив це Безбородько, не зумів би. У графа були глибокі знання, досконалість стилю, а головне — гаряче серце патріота, що подвигнуло його на цю працю в ім'я народу. Книга читалася легко, з великим захопленням, особливо та частина, у якій йшлося про Богдана Хмельницького, справжнього народного героя.

Ні, краще написати неможливо! От так граф, от так молодець! Як утнув! Цю б книжку та на Україну, в кожную хату, щоб кожен знав, хто він, звідки його коріння, хто його предки, і які герої серед них були, і як кров лили за свою землю і за народ свій!

Схвилюваний прочитаним, сповнений незвичайних дум, вражень та поривань, він не міг сидіти в теплій кімнаті. Хотілося простору, волі, руху, спілкування з людьми. Ждати, коли приїде граф, довго. Шкода, що помер Хемніцер, розумна і щира душа. І Львова, як він дізнався, немає. Хіба до Державіна? Який він тепер? Кажуть, був губернатором у Тамбові. Змінився? Побачимо!

Він швидко одягнувся — вийшов на вулицю. Тривожити свого кучера, запрягати коней — не хотілося. Взяв візника.

Державін був дома і привітав гостя сердечно.

— Батеньку! Василю Васильовичу! — вигукнув він і широко розставив руки для обіймів. — Якими вітрами, якими судбами? Невже щойно зі своєї благодатної Малоросії?

Сорокашестирічний поет був старший від Капніста на чотирнадцять літ. В його

зачесаному назад прямому волоссі вже щедро кучерявилася сивина, від крил носа викарбувалися дві глибокі зморшки, а третя залягла між бровами і свідчила про безперервну працю його духовних сил та зосередженість думки.

Прожив він нелегке життя. Син небагатого казанського поміщика, Державін сам прокладав собі дорогу. Після закінчення казанської гімназії прибув до столиці і вступив у привілейований гвардійський Преображенський полк, але не офіцером, а рядовим солдатом, хоча багаті поміщики записували своїх синків-недоростків на військову службу з восьми-десяти років і до дев'ятнадцяти-двадцяти, поки вони ходили під столом пішки та вчилися, їм набігав військовий стаж, і вони, заявившись у полк, зразу ставали сержантами або й офіцерами. Талановитий юнак захоплюється поезією Ломоносова і під його впливом сам починає писати, гуртує навколо себе літературну молодь. Сюди ввійшов і Капніст, що вчився у полковій школі.

Не маючи впливової протекції, зате маючи вільнолюбний, незалежний характер та гострий язик, Державін десять років тягне солдатську лямку, бере участь під командою Суворова у придушенні пугачовського бунту, проявивши при цьому неабияку хоробрість. Але жодної нагороди за те не отримав, бо у всі часи начальство не любило розумних і незалежних у судженнях підлеглих і обходило їх своєю прихильністю та нагородами. В таких випадках у народі кажуть: "Покірне телятко двох маток ссе, а непокірне і одної дійки не дістає".

Саме таким незалежним правдолюбцем був Державін. Він залишає полк і переходить на цивільну службу. Та й тут не вживається з начальством і часто міняє місця служби.

Тим часом його слава поета росте, а після того, як написав "Оду к Фелице", в якій прославив Катерину за державну мудрість та розширення і зміцнення імперії, він був обласканий імператрицею і призначений спочатку олонецьким, а потім тамбовським губернатором. Тут він теж не ладив з місцевими вельможами, викривав їхні непристойні вчинки, не милував казнокрадів та хабарників, і ті постійними жалобами цариці "виїдали" губернатора-правдолюбця.

Якраз Капніст і натрапив на такий період, коли Державін повернувся з Тамбова, відізваний звідти Катериною, якій набридли скарги на нього.

— В Росії чесній людині важко жити і внизу, і вгорі, — жалівся він гостеві, пригощаючи його брусничною наливкою. — Бо всюди у нас не люблять правди! Якщо ти нижній чин, то тебе грубо, безцеремонно виставлять за двері, мов хлопчиська, а якщо вищий, то заклують доносами та жалобами, так що й життя не радий будеш.

— Однак вас, Гавриле Романовичу, не так легко заклювати: вас опікає сама Феліца! — вставив Капніст. — Хоча, правду кажучи, я так і не зрозумів, чому ви піднесли її в своїй оді мало не до небес. У побуті це звичайна шльондра, ненаситна в плотських утіхах, в політиці удає з себе "просвіщенну" государиню, переписувалась з Вольтером, а насправді — жорстока, бездушна узурпаторка, що ні в гріш не ставить ні людського життя, ні особистої свободи підданих, ні долі цілих народів. Навіть єдиного сина Павла, наслідника престолу, прогнала з очей, щоб не заважав її амурним забавам. Я не

прославляв би її!

— Дорогий мій юначе! І я все це осуджую в нашій імператриці, — сказав лагідно Державін. — Але є в ній одна якість, що переважає всі вади її!

— Що ж це за якість?

— Дбання про велич імперії, мій любий Василю Васильовичу! Петро Великий створив Російську імперію, а Катерина розширила і розширює її. Велич імперії! Хіба це не тішить російського серця? Хіба за це не варто нашу государиню оспівати в одах, щоб назвати її Катериною Великою?

— Але ж гляньте, Гавриле Романовичу, що під цією величчю діється! Поміщикам надана царицею необмежена влада над кріпаком — їх б'ють, примушують відбувати панщину чотири, п'ять, а то й усі шість днів на тиждень. Живуть вони у безпросвітних злиднях, темряві, неуцтві. Шкіл немає. А ті, що були, приміром, на Україні, а були вони майже в кожному селі, за якихось півсотні літ геть позакривано, рідна мова заборонена, діти ростуть невігласами. Я вже не кажу про долю іногородців, — вона жахлива. Всюди процвітає казнокрадство, хабарництво, в судах — несправедливість, — я про це пишу п'єсу "Ябедник". В армії — рукоприкладство. Та ви це знаєте не гірше за мене.

Державін схвально кивнув головою.

— Так, знаю, мій добродію Василю Васильовичу... І про нужду селянську знаю, і про жорстоке кріпосне право, і про неуцтво всенародне, і про рукоприкладство в армії, бо й сам не раз був битий... Та все це скороминуще, сьогодні воно є, а завтра реформи — і його немає... А імперія вічна! Ось головне! І це дає мені підстави так високо оцінювати діяльність нашої государині Катерини.

— Ми, бачу, виходимо з різних постулатів, дорогий мій Гавриле Романовичу, — заперечив Капніст. — Я виходжу з того, що кожна людина народжується вільною і має право на щастя, на людське життя, а ви ставите вище за все державу, а як живуть мільйони громадян цієї держави, те, виявляється, не варте уваги, те скороминуще. Я, окрім того, вважаю, що і кожен народ — великий чи малий — теж має право на свободу, на вільний розвиток, на свою державу чи автономію. Ви ж вважаєте для себе найголовнішим — імперію і не хочете помічати того зла, яке несе вона кожній людині і кожному народові, що ввійшов до її складу чи то добровільно, як моя Україна, чи з примусу, як ваша батьківщина — Казанське ханство, завойоване Іваном Грозним. Тепер ці обидва народи опинилися в однаковому становищі — рабському. Вольності знищені, землі відібрані, освіта занедбана або й навмисне задушена, бо темним, незрячим народом легше керувати, легше тримати його в покорі. Ось що таке імперія, дорогий мій учителю! Де імперія, там гніт, насильство, панування одних і кров та сльози інших.

Капніст розумів, що не переконає Державіна, але стриматися не міг. Та й знав, що поет — чесна людина, боятися його нічого — не донесе. Голос його дзвенів, очі блищали, а на матових щоках пробився легкий рум'янець.

Державін усміхнувся, наповнив спорожнілі келихи вином.

— Бачу, ти часу даремно не гаяв, друже мій, — начитався французів удосталь! І

Вольтера, і Дідро, і Д'Аламбера, а особливо — Руссо. Я теж почитував їх. Та й наша імператриця не цуралася їхньої премудрості — теж почитувала. От тільки що з того почитування вийде — побачимо... Але давай облишимо цю тему, а перейдемо до того, що нам найближче, — до поезії. За твоє здоров'я, дорогий!

Вони випили по келишку, закусили севрюжиною.

Розмова про поезію клеїлася нехотя, і Капніст невдовзі відкланявся і вийшов на вулицю. Наступало раннє надвечір'я. Бралось на мороз. Поруч зупинився лихач.

— Пане? — запрошувально спитав він.

Капніст мовчки стрибнув у фарбовані гринджоли, бородатий лихач ловко накинув йому на коліна овчину.

— Куди?

— Прямо!

Розмовляти і навіть думати не хотілося. На душі лежав легкий осадок досади. Державіна він любив і поважав як поета і як людину. Десять років тому вони були близькими приятелями, сповідували однакові погляди, вільнодумствували, а нині Гаврило Романович дещо розчарував його. Ну що ж — роки біжать, а час змінює людину і не завжди в кращий бік. Так, мабуть, сталося і з поетом.

Дома його ждав Олександр Андрійович — повів у кабінет, обняв, посадив у крісло.

— Дорогий мій друже Василю Васильовичу, мої ходіння по сильних світу цього, — проголосив він урочисто, — здається, закінчилися успішно. Вам обіцяють місце в полтавському відомстві освіти. Як тільки буде вакансія директора губернських училищ, бути тобі ним! Рано чи пізно. Замовив я словечко і в суді — але це діло дальшого часу... Отож — освіта! Просвіщай наш народ, неси йому світло! І — дай Боже!

Капніст підхопився, обняв графа.

— Дякую, мій благодійнику! Дякую, графе! Можете не сумніватися у моїй доброчинності! Все зроблю, щоб якомога більше людей прозріли і колись прочитали вашу незрівнянну "Історію"!

— А ти закінчив читати?

— Так, закінчив. Шкода, що ви не закінчили писати.

— Ще працюю... Ну, й що скажеш? Тільки щиро!

Вони обидва сіли. Капністові очі заблищали.

— Пречудово, графе! Нічого подібного про нашу історію не читав! Коли ж буде книжка?

— Ніколи не буде, мій друже, — сумно похитав головою Безбородько. — Ніколи не буде! Ну, а якщо й буде, то не за мого життя. Бо скажу правду: боюся я за себе і за рід увесь. Боюся долі гетьмана Павла Полуботка. Ну, а після моєї смерті — як Бог дасть! Тоді хай летить між люди! А ти, друже мій, прочитав — і забудь, що читав. Або хоча б що в мене читав. Та ми вже говорили про це — отож не забувай.

— Але я хотів би мати копію, графе!

— От коли закінчу, тоді візьмеш у Ілька, брата мого, і спишеш... Чи власною рукою, чи доручиш комусь — і хай гуляє по Україні...

— Зроблю, Олександрє Андрійовичу, обов'язково зроблю. Такий твір не повинен загубитися в далечі часу! Він багато користі принесе нашому народові!

— Сподіваюся на це, — зітхнув Безбородько і замислився.

3

Грудень того року був не тільки холодний, — морози досягали тридцяти градусів, — а й сніжний. І коні, і вершники, поки добиралися до Лубен, зовсім знесилили. Безкровний та Керім схудли, зчорніли. Івась поки що тримався, навіть іноді жартував, але і йому ця дорога вже сиділа в печінках. Хотілося зайти в свою комірчину, натопити грубку, щоб аж пашила, пообідати так, щоб аж живіт репався, лягти на своє солом'яне ложе — і спати, спати, спати... Не хотів навіть Катрі потрапляти на очі: такий був зарослий, змучений, страшний. Сам себе, звичайно, не бачив, зате бачив Керіма та Безкровного і міг уявити, що й сам не кращий.

У неділю опівдні прибули в Солоницю. До Лубен — рукою подати! Тут Безкровний попрощався з хлопцями і повернув праворуч, на Засулля, а Івась з Керімом переїхали міст, вибралися на Тернівську толоку і здаля побачили позолочені хрести лубенських церков.

Івась перехрестився.

— Слава Богу, я дома! — вигукнув. — Дома! Ще трохи — і ступлю на Хуржикове подвір'я! Керіме, чуєш?

Керім теж зрадів, але не забув, яка зустріч чекає їх там.

— І що ти своєму кривдникові скажеш? — спитав обережно.

Івась спохмурнів. Справді ж бо, не додому повертається — до Хуржика. До свого заклятого ворога! Від цієї думки радість його померкла.

— Не знаю, — признався чесно. — Раніш серце палахкотіло вогнем. Думав: приїду — голову зніму, як бусурманові, а зараз відчуваю, що немає вже в мені того пекельного вогню. Чи то війна пригасила, чи радість від наступної зустрічі з Катрею втихомирила мою душу — не знаю, я став спокійним, навіть байдужим... Може, затоплю в пику, щоб пам'ятав до нових віників, — та й по всьому... Зустрінемося — побачимо, яка розмова складеться. Швидше б доїхати!

Він ударив коня ногами під боки, але той, охлялий, схудлий, навіть оком не повів на це — тюпикав собі далі по засніженому шляху. Так і їхали, не поспішаючи, до Миргородських воріт. А в'їхавши в місто, зупинилися — остовпілі, вражені, мов громом. Вся вулиця до самого базарного майдану була спалена дотла. З-під снігу стирчали чорні, обвуглені шули хат, повіток, клунь, закопчені печі з коминами та облуплені груби. Від них несло смородом пожарища, віяло пусткою.

— Боже, що сталося тут! — вигукнув Івась. — Оце їхали, їхали — та й приїхали! Вигорів увесь куток! Від Хуржикового подвір'я і сліду не лишилося! Та й від усіх! Яке лихо!

Він знову вдарив коня, але і на цей раз той не поспішав. Шулив вуха, косив оком на згарища та зграю вороння, що кружляло над ним, і стомлено переставляв ноги. Перехожих — ніде нікого. Вулиця ніби вимерла.

Івась приглядався — де ж Хуржикове подвір'я?

Несподівано зрадів, мов уздрів рідну душу. Знайомий журавель! Стоїть самотньо на просторому подвір'ї, сумно заглядає в колодязь. І старий жолоб біля нього... Так, це ж Хуржикове подвір'я! Боже праведний! Що з нього залишилося — лише купи золи, приметені снігом! Де ж Катря, Параска? Де ж Хуржик? Де всі?

Він смикнув повід — і повернувся до колодязя. Керім поїхав за ним. Коней прив'язали до журавля — оглянулися. Ніде нікого!

— Хоч би розпитати кого — що тут сталося? — вигукнув з досадою Івась.

Керім схопив його за рукав.

— Глянь! У льосі хтось є! З душника в'ється ледь помітний струмінь гарячого повітря...

Івась оглянувся. Справді, над душником мерехтіли сизі тремтливі хвилячки, мов літнє марево. Отже, там таки хтось є! Хто ж? Його серце тьохнуло. Катря?

— Ходімо! Мерщій! Тут і стежечка протоптана!

Двері до льоху були не замкнені. Коли хлопці відчинили їх, то знизу війнуло теплом, тьмяно блиснуло слабке світло.

— Гей, люди! Хто тут є? Озвіться! — гукнув Івась.

Він тремтів — ждав, що, почувши його голос, сизокрилою голубкою вилетить йому назустріч Катря. Навіть руки простягнув, щоб схопити в обійми, притиснути до серця.

Боже, як довго він ішов до цієї миті!

Але в льосі якийсь час було тихо. Потім почулося нерозбірливе шамкання, і лише згодом в отворі нижніх дверей з'явилася темна жіноча постать. Івась приглядився — Параска, ще більше схудла, зігнулася. Він зрадів їй, але голосу не подав: хотів стати перед старою наймичкою зненацька, несподівано.

Параска поволі вичовгала нагору. Денне світло засліпило її, і вона довго мружила очі, вдивляючись в бородатих незнайомих, в пістолі за поясами, в шаблі при боках. Не впізнавала Івася. Потім її погляд ковзнув по обличчях — і раптом здригнувся. Напружене, насторожене обличчя враз обм'якло, а грубі, натружені руки зметнулися вгору. З грудей вирвався зойк:

— Боже мій! Івасю! Це ти?

Івась відчув, як до горла підступив гіркий клубок, а очі зволожилися слізьми. Він майже не пам'ятав рідної матері, її голосу, її ласки, її доброго погляду, а стара, бездітна Параска якоюсь мірою заступила її — була до нього і добра, і ласкава, і чула: приносила йому в комірчину ласі шматки з хазяйського столу, латала одяг, доглядала, коли хворів. І в Івася прокинулися до неї синівські почуття.

Він ступив їй назустріч — обняв.

— Так, це я, Параско... Це я... А... Катря? Де вона? Жива?

Параска заплакала.

— Жива вона, жива наша голубонька...

— То де ж вона? Чого ти плачеш?

— З радощів плачу... А про Катрю розповім, усе розповім... Тільки ходімо вниз, у

льох, бо тут холодно... А це твій товариш? — Вона глянула на Керіма, що стояв осторонь.

— Це Кирик... Мій товариш... Ми разом з ним тікали з Криму, а потім воювали проти турків... Гарний хлопець!

— Ну, то ходімо до мене... Там і поговоримо.

Вони спустилися вниз. Івась оглянув добре знайомий йому цегляний льох. Не раз він у ньому бував, але зараз усе тут змінилося. Посередині, якраз під душником, стояла глиняна кабиця. В ній жеврів малиновий жар, а там, у череп'яному горщику, допрівав свіжозварений борщ. Попід стінами лежали припаси на зиму: буряки, морква, капуста, бодня з салом, біля дверей — купа дров уперемішку з чорними головешками, кілька в'язанок соломи. Параска, видно, поселилася тут не на день чи два, а на всю зиму, бо неподалік кабиці, щоб було тепліше, була влаштована просто на землі постіль — купа соломи, застелена якоюсь рядюгою. Поряд — чурбаки для сидіння.

Передусім Параска накраяла хліба, поставила горщик з борщем, подала дерев'яні ложки хлопцям.

— З дороги — гаряченького! Пригощайтесь! Як кажуть, чим багаті, тим і раді! Дещо від Хуржика залишилося, дещо добрі люди приносять — не дають померти голодною смертю! Отож — їжте!

— Спасибі, Параско, — мовив Івась. — Ми справді проголодалися — будемо їсти. А тим часом ти розповідай...

— З чого ж почати?

— З Катрі! Де вона?

— Вона у добрих людей, — жива й здорова!

— Слава Богу! А ти з якого часу тут живеш?

— Від весілля, коли пожежа сталася. Вважай, з Воздвиження!

— Від весілля? Чийого? — Івась не доніс ложку до рота, — заляк.

— Хуржикового та Катриного, — тихо промовила стара.

Івась аж поперхнувся. Ложка випала з його руки.

— Як! — вигукнув він. — Катря вийшла заміж? І ти мовчала до цього часу! Чого ж я тоді їхав сюди! О Боже!

Параска подала йому ложку, шкарубкою рукою погладила тверде коліно.

— Та не кричи ти! Не хвилюйся! Ти ж не даєш мені слова сказати! Все тобі хочеться дізнатися в одну мить! Їж і слухай!

— Та як же мені слухати! — знову вигукнув Івась. — Вона з Хуржиком? Я уб'ю його! Це ж він продав мене в неволю, щоб розлучити нас з Катрею та заволодіти нею!

— От Бог і покарав його! Того ж таки дня, під час весілля, він і загинув лютою смертю — згорів у вогні! А Катря врятувалася... Але слухай з самого початку...

І Параска розповіла усе, як було.

Івась відклав ложку і, зціпивши зуби, мовчки слухав її розповідь. І чим далі слухав, тим більше темнів на виду, а коли почув, що Катря вже три місяці сидить у холодній в будинку міського суду і що народ домагається самосуду над нею як над відьмою,

схопився і застогнав:

— Господи! Що за напасть! Ми відіб'ємо її! Керіме, їдьмо!

— Івасю, не нароби лиха! Проти влади не йди! — застерегла Параска.

Та хлопці не послухалися її — схопилися і мов вихор вилетіли з льоху.

На морозі трохи остудилися, протверезіли.

Керім сказав:

— Коні вже охололи — треба напоїти. Я витягну води.

Івась кивнув.

— Гарзд, іди. Коней справді треба напоїти... А я оглянуся тут навколо...

4

Недільний базар, що збирався зранку, відгук, відшумів і до обіду розійшовся, розтанув, бо усім допікав мороз. Селяни, спродавшись і купившись, запрягли коней і поспішили додому, яточники та гендлярі позачиняли свої ятки та крамниці, шевці, кравці, ковалі та інший цеховий люд теж узяли двері своїх майстерень на замки. Залишилися лише погорільці, яким нікуди було поспішати, а хотілося вкотре поділитися своїм горем-бідю, вилити свій гнів на винуватицю-відьму, що пустила десятки сімей жебраками по світу. Жити у чужих людей було нелегко, і чим далі входили в зиму, там ставало важче, скрутніше. Кожного брало зло: за віщо страждаю? А попереду — важке життя, великі витрати, борги, убогість. А діти вимагають — їсти, одягтися! Мимоволі станеш лютим і шукатимеш винуватця своїх бід.

Луша не погоріла. Як не було у неї хати, господарства, так і немає, як була наймичкою, так і залишилася, та не могла змиритися вона із втратою надій на краще, з розбитими мріями, які сама викохала в своїй душі. Все ж могло скластися по-іншому: вона з радістю пішла б за підстаркуватого, але багатого вдівця. Хоча коли подумати, то який Хуржик старий, — дужий ще, мов дуб, чоловік! А не підбила б клинців до Хуржика — знайшла б шлях до Василевого серця. Син, звичайно, не батько: і врода не та, і не господар він, а лиш спадкоємець. Жди того спадку! Швидше сам околієш, ніж діждешся батькової смерті... Та що тепер думати про це! Нема ні Хуржика, ні Василя! І хоча вона ні шеляга не втратила на тій пожежі, досада гризла її серце. Клята Катря! Це все через неї! Причарувала обох, як відьма! Звела з ума і батька, і сина! Так як звела — людоньки-и! Такого ще й не бувало!

Вона стояла серед погорільців — у старому козушці, міцна, червонолиця, одним вухом прислухалася до пересудів, до жіночої та чоловічої балаканини, а другим — до своїх думок, до спогадів про той страшний весільний вечір... Один спогад останнім часом особливо часто навідувався до неї.

Ось і зараз — знайшов час! — зринув перед очима. Та так яскраво!

...Жінки ведуть молодого і молоду до хатини на першу шлюбну постелю. За ними назирці йде Василь — опутив голову, спотикається. На розі хатини зупинився — і застогнав. Застогнав так важко, що їй зробилося страшно, і вона зупинилася і відійшла вбік, щоб він не помітив, що хтось чув той нелюдський чи то стогін, чи плач. Затаїлася за ганком. Василь стояв довго, ніби зачк. Вже і жінки, ввіпхнувши в хатину п'яного

Хуржика з молодою жоною, повернулися до хати, щоб прибирати після гостей, а він все стояв, обіпершись плечем на зруб, і в горлі йому клекотіло, як у жлукті, коли в нього кинути розжарений камінь. І плечі його здригалися від невидимого плачу. Потім раптом він схопився з місця і притьмом кинувся до ганку. Вона тоді аж присіла з переляку — думала, що до неї. А через хвилину вискочив — з дерев'яним ковшем, прикритим рушником. Пробіг мимо неї і не помітив. Зате їй почулося характерне сичання жару під вогким рушником, війнуло запахом гару.

Їй стало страшно — руки потерпли, ноги задерев'яніли. З переляку де стояла, так і сіла. Боже, що він надумав?

За якусь мить він вискочив з-за хатини і, мов оглашений, промчав углиб двору і зник у нічній темряві.

Тепер вона не пам'ятає, скільки часу сиділа приголомшена і налякана — хвилину чи п'ять. Потім підвелася, з острахом визирнула з-за рогу хатини — над дверима розгорався вогонь, там з-під стріхи виглядала ручка ковша, двері були підперті кілком.

Вона остовпіла. Хотіла закричати — і промовчала. Якесь злорадна думка раптом пронизала її мозок: так їм і треба! Мала на увазі Катрю і Хуржика. Так їм і треба! Хуржикові за те, що знехтував нею, а Катрі за те, що стала їй на шляху.

Тим часом вогонь розгорався. Стріха запалала на всій хатині. Вона добре пам'ятає, що хотіла хоч кілок від дверей відкинути. І знову та ж злорадна думка остудила її благий намір. А для чого? Щоб усе було, як є? Це не її гріх — Василів. А він знав, що робив... До того ж — яка можливість для неї попереду відкривається! Василь залишається єдиним спадкоємцем, і ніхто не знає і не знатиме, хто справжній винуватець пожежі. Одна вона! Досить буде натякнути йому — і він опиниться в її руках! Стане як шовковий! Якщо не захоче піти в Сибір!

Усе склалося в її голові блискавично, і вона відступила назад, зійшла на ганок і там стояла доти, поки вогонь охопив весь дах. Тільки тоді закричала:

— Горимо! Рятуйте!

Спогад блиснув — і зник. Луша здригнулася, провела долонею по обличчю, ніби мару скинула з нього, і лиш тепер почула, як хтось вигукнув:

— Суддя захищає її! Ходімо до нього! Хай віддасть нам відьму!

Вона зрозуміла, що йшлося про розправу над Катрею. Над її ненависною суперницею. Чудо врятувало Катрю тоді, під час пожежі. Врятувало, щоб знову розрушити всі її так довго виношувані і так добре скомпоновані задуми, які мали принести їй такий бажаний достаток. Коли вияснилося, що Катря щасливо врятувалася від смерті, вона зрозуміла, що спадкоємницею Хуржиковою буде Катря, а не Василь. І тоді вона вперше обізвала Катрю відьмою. Справді, лиш якась надприродна, надлюдська сила втрутилася, вберегла її від смерті. І знову Катря стала їй на перешкоді. Навіть якщо Василь об'явиться і забажає одружитися, то мачуха виділить йому частку, яку сама захоче.

"Ні, ні, — це мене не влаштовує! — вирішила твердо. — Або все, або нічого!" З тої миті і до останнього часу вона намагалася зжити дівчину зі світу. В неї все ще не гасла

віра, що Василь живий, що десь, приголомшений тим, що накоїв, затаївся у далекому селі чи місті і колись повернеться. Ось тоді і настане її час! "Ні, тепер Катря не врятується! Не повинна врятуватися!" — прошепотіла крізь зуби.

— Так, так! — підхопила вона почуту думку. — Ходімо до судді! Хай видасть нам відьму! Вона не тільки спалила Хуржика, а й далі робить лубенцям капості. У мого хазяїна молоко у корів відібрала, у Кузьменків два воли здохли в одну ніч, а в Соньки Лихваренкової дитина народилася калікою — обидві ручки без пальців, а замість рота — вовча паща. З чого б це все? Не інакше — наврочила! І не хтось інший, а вона!

Жінки загвалтували:

— Усіх із світу зведе! Спалити відьму!

— Ходімо до судді!

— Несіть дрова! Та сухого хмизу побільше!

— Бийте на сполох! Скликайте людей! Щоб не ми одні, а всім миром судити відьму!

Юрба сколихнулася і рушила до суду. Луша йшла попереду. Її язик не вгавав:

— Скільки зла вчинила! А скільки ще може вчинити! Вона заслужила найлютішої кари!

Її слова падали на людські серця, що кипіли гнівом, як олія на вогонь. Адже всю осінь місто лихоманило, трясло. Розмови про пожежу і страшну Хуржикову смерть не вщухали ні на один день. Майже всі були готові до рішучих вчинків. До голосу тих, хто намагався заспокоїти розбурхані пристрасті, мало хто прислухався.

Натовп був настроєний рішуче. Гарячих голів у ньому не бракувало.

— Якщо суддя одмовить, візьмемо силою!

— Ходімо! Змусимо його видати злочинницю!

Почувши гомін, галас, Пухляков вийшов на ганок.

— Що, люди? Що вам треба?

— Віддай відьму! — ревноли передні і посунули на нього.

Його відтиснули, ввірвалися в камеру, де сиділа ось уже четвертий місяць Катря, схопили її і неодягнену повели на майдан. В небі гув дзвін на сполох, скликаючи лубенців.

Катря не опиралася. Йшла, ледве переставляючи ноги, тремтіла від холоду, була бліда — мов з хреста знята. Знала — ведуть на страту. Тривожні звуки дзвона холодними крижинами падали на її серце, мов відлічували останні хвилини.

Її прив'язали до стовпа, під ноги кинули оберемок сухого хмизу. Хуржиків сусід Оврам, сухий, сивий чоловік, що колись приязно вітався, тепер витягнув з кишені креміль, трут та кресало, щоб добути вогню. Але трут ніяк не хотів займатися. Луша нетерпляче тупцяла поряд — радила:

— Сильніше бийте, дядьку Овраме! Сильніше!

Однак трут, мабуть, відсирів — не загорався.

Луша з досадою махнула рукою.

— Ет, недотепа! Я принесу жару! — і побігла до найближчої хати.

Тим часом народ прибував — запрудив увесь майдан. Катря з жахом дивилася на ці

приготування, на людей, що прагнули її смерті, і відчувала, що вмирає. Сили залишали її. Язик затерп, думки в голові плуталися, не держалися купи. Що сказати цим людям, що так зловороже дивляться на неї і ждуть жорстокого видовища? Що їм сказати?

А дзвін гуде і гуде, мов на пожар, і холодить душу й серце. Вона й без того тремтить у своїй благодійній кофтині, а він ще й душу холодить... А люди все сходяться і сходяться — мов на свято! Людоньки-и! Схаменіться! Я ж ні в чому не винна! Я...

Думки її плутаються. Їй здається, що вона кричить на весь голос, на весь майдан, на весь світ, а насправді посинілі губи лише щось шепочуть, і ніхто не чує її волювання, що рветься з серця.

Голова її на мить прояснюється, і вона з жахом усвідомлює, що порятунку немає. Зараз Луша принесе жару, кине під хмиз — і спалахне вогонь. І тоді — всьому кінець. Надії на порятунок немає! Єдина надія — на Бога! Більше ні на кого. Тільки на Бога!

Вона підводить очі вгору, до низького зимового неба.

Боже! Єдиний, великий!

А хіба не так усі, хто втрачав надію, в останню мить піднімали очі д'горі і молили-просили Всевишнього: Боже, єдиний, великий! Це остання молитва усіх приречених. У ній — остання надія і остання втіха.

Боже! Єдиний, великий!

В Катриних очах повно сліз і туги. Як же без неї житиме матінка? Що чекає Настуню, сестричку коху, покійного батька пестунку? Господи-и! Не дай їм загинути! Укріпи їхні сили!

А мороз проймає! Дістає до серця! І ніг не чути. І спину обкладає холодом... Хоча б капелиночку тепла! Де ж той вогонь? І Луша чомусь бариться... Її тільки по смерть посилати!

Ой, як-к х-холод-дно!

А-а, ось і Луша йде! В руках горнятко несе, а в ньому, мабуть, жар, бо сизий димок в'ється. Це ж я зараз погріюся!

Думки її зовсім сплуталися, почали перескакувати з одного на інше, мов горобці з гілки на гілку. Потім зовсім потьмарилися.

5

Івась мовчки розглядав пожарище. Чи думав він, що все так складеться? Хуржик загинув, його син подівся невідомо де, а Катрю, його тиху, лагідну, кохану Катрю звинуватили у підпалі та мужевбивстві. Та й ще страшніше — у тому, що вона відьма!

Невже це правда? Ні, ні, це брехня! Наклеп! Огидна обмова якоїсь Луші, якої він не знав і не знає, але вже встиг зненавидіти. Ні, повірити важко. Просто неможливо! Адже він знає Катрю, знає її золоте серце! Тут щось не так! Не так! І він зараз піде до судді і про все розпитає, поговорить з дівчиною... Піде й до Луші!

На плече йому лягла легка Парасчина рука.

— Не сумуй, синку! Якось воно буде! Головне — Катря жива! А там дивись — і випустять її...

— Та я не сумую, тітонько... Сама туга серце в'ялить...

Він хотів ще щось сказати старій, та раптом від колодязя долинув Керімів скрик:

— Івасю!

Івась оглянувся.

— Що там?

— Та витягнув двоє відер води, а третього не подужаю... Мабуть, круком[15] за нижню цямрину зачепив. Або за корягу якусь...

— Чекай, я допоможу!

Вони вдвох ухопилися за крука — потягли вгору. Крук піднімався важко, але йшов. Хлопці тужилися щосили, ніби внизу почепилося кам'яне жорно.

Івась пожартував:

— Так ми з тобою увесь зруб нижній витягнемо! І що воно там за чортяка?

Він заглянув у колодязь. Світло-голубого шматочка неба у воді, як це буває у глибокій криниці, не видно, ніби щось його затуляє темне. Чути, як дзюрчить вода.

— Не попускай! Тягни! — загукав Керім. — Бо я впущу!

Івась знову вхопився за жердину і щосили потягнув догори.

Важкий тягар поволі піднімався з глибини. Нарешті, зрівнявся зі зрубом. На нього упало світло.

— Якийсь лантух, чи що? — здивувався Керім.

— Та ні, це не лантух! — скрикнула раптом Параска. — Це... Боже, це ж людина! Утопленик! Кладіть його на землю!

Хлопці ухопили утопленого, що зачепився ремнем за крука, перетягнули через цямрину і поклали на сніг.

Перевернули горілиць.

І тут Параска сплеснула руками.

— Господи! Та це ж Василь! Це його одяг! Його чуб!

Івась аж оторопів. Пильніше глянув на обличчя утопленика. Воно було розбухле, спотворене. Очі широко розплющені, аж вирячені. Шкіра у виразках, мов поїдена хробаками... І все ж у ньому щось є Василеве: його вузьке чоло, чорний чуб, хрящуватий ніс... Так, це він! Ось і родимка біля вуха!

— Так, це він! Василь! — підтвердив Івась. — Тут ніякого сумніву бути не може... Як же він опинився у колодязі? Сам стрибнув чи його вкинули?

Параска розвела руками. Керім стелав плечима. Та й Івась сам добре розумів, що ніхто не відповість на його запитання.

Василь на морозі швидко дубів, покривався скляною ожеледицею і ставав більше схожим на самого себе. Тепер уже ніякого сумніву не було, що це він.

— Що ж будемо робити? — запитала Параска. — Таке лихо! Все ще сподівалися, що він десь живий, а виходить, три місяці лежав у колодязі... А я й не знала — брала воду! О Боже! Куди ж тепер його?

— Треба йти до судді, — розміркував Івась. — Без його дозволу ховати не можна...

Тут зненацька закалатав на сполох дзвін — бем, бем, бем! Та так швидко, так тривожно!

Параска схопилася за серце.

— Ой, лишенько! Знову десь горить!

Хлопці переглянулися: тривога закликала до дії.

— Їдемо? — спитав Керім.

— Їдьмо! — Івась скочив у сідло. — Тітко Параско, попилньуйте тут, щоб часом собаки не пошматували Василів труп!

Вони виїхали на вулицю і повернули до майдану. З усіх усюд бігли люди.

— Де горить? — зупинився Івась біля бабусі, що, спираючись на ціпок, дрібуляла й собі на майдан.

Бабуся підвела вицвілі очі.

— Ніде не горить, синку, ніде!

— А чого ж б'ють на сполох?

— Скликають людей — відьму палити!

— Відьму палити? — У Івася тьохнуло серце. — Яку відьму?

— Та ж ту, що підпалила місто... Покійного Хуржика наймичку...

Вона хотіла й ще щось додати, але Івась так ударив коня, що той перейшов зразу у чвал. Керім поспішив за ним.

6

Катря знесилено підвела голову; свідомість прояснилась, і перед її змученими очима знову постала страшна дійсність. Натовп зріс майже вдвічі і заповнив півмайдану. Сотні очей вп'ялися в неї, мов галки, — одні злі, несамовиті, інші байдужі, треті перелякані. Господи, невже всі бажають її смерті? І їх так багаті! І ніхто не заступиться, не поспівчуває?

Ні, ось, здається, отець Гервасій та суддя Пухляков звертаються до людей, щось говорять їм, щось доводять, переконують, але до Катрі не долітають їхні слова, а у відповідь натовп кричить;

— Вона відьма! Відьма-а!

Ось із натовпу виходить Луша, прямує до неї з горнятком у руках. Дивиться їй просто в очі, ловить їхній стражденний погляд і злорадно усміхається. Підходить до купи хмизу і всипає під нього жар.

Боже, зараз хмиз спалахне! Полум'я охопить її з ніг до голови! Ще мить — і...

Вона підводить очі, щоб востаннє глянути на світ, на синє небо, на зграї чорних птахів високо вгорі, і раптом помічає двох вершників, що на всьому скаку вриваються у натовп і нагайками прокладають собі дорогу. Люди шарахаються від них убік, затуляють обличчя руками. А вони все ближче, ближче!

Передній щось кричить, та голосу його не чути. Тоді він несподівано вихоплює з піхов шаблю і заносить високо над головою. Люди, що перед ним, кидаються врозтіч, звільняючи дорогу.

Хто він?

Катря вже не дивиться під ноги, де зазміїлися перші язички полум'я, а прикипіла поглядом до вершника. Чого він хоче? Укоротити одним махом їй життя, щоб не довго

мучилася, чи визволити, врятувати? Хто він? Звідки прибув? За поясом — пістолі, в руці — шабля, обличчя бородате... Тільки якийсь дивний блиск в очах його здався знайомим. Вона вже бачила той блиск... колись... давно... Тільки він зовсім не в'яжеться з бородою. Хоча... стривай!

Ясна блискавка раптом пронизує її мозок, і вона, заборсавшись у вірьовках, кричить щосили, на весь майдан:

— Івасю-у-у! Івасю-у! Порятуй-уй!

Вершник вривається в коло, стрибає на землю і мчить до стовпа, на ходу відштовхнувши Лушу, що кумельгом покотилася в сніг, шаблею рубає вірьовки і підхоплює на руки дівчину.

— Катре! Катрися!

Вона ридає у нього на грудях, б'ється, як поранена, нажахана кібцем пташка, а він гладить її плечі, що шуляться від морозу, цілує розпатлані коси і шепоче:

— Катрися! Люба!

Потім скидає з себе кожуха — закутує в нього, мов ляльку, а на простоволосу її голову одягає свою шапку.

— Грійся, люба!

На його грудях блищить Георгіївський хрест, сяють дві срібні медалі.

Керім тим часом затоптує вогонь, що почав розгоратися.

Майдан замовк — німує. Де й поділося шаленство, що лютувало тут кілька хвилин тому. Воно ніби випарувалось, розтануло, щезло. Серця, що колотилися гнівом, завмерли, очі, що метали блискавки, враз потухли. Люди стати просто людьми.

Хуржиків сусід Оврам, високий, худючий, з сивою козлиною бородою, здивовано розкрив рота:

— Боже! Та це ж Катря! Золота душа! А яка роботяща! Ніколи слова поганого не чув від неї! Яка ж це відьма? А ми хотіли її спалити! Спаси нас, Боже, і помилуй! А то Івась... Бач, ми думали, що його вже й на світі немає, а він он яким героєм повернувся! Воював, мабуть! Добре, що нагодився вчасно... І нас урятував від гріха...

Усі, хто чув, почали хреститися.

— Боже, який гріх могли взяти на душу! І хто це підвів нас?

— Та хто ж... Ота Луша... Що жар принесла...

— Луша? А де вона?

— Та десь тут була...

Глянули — розбите горнятко лежало біля купи хмизу, від жару залишились лише чорні вуглини, затоптані у сніг, а Луші... А Луші ніде не було! Видно, задалегідь змикитила, що замір її щодо Катрі з появою цих козаків не здійсниться — розсипався на порох, і тому вчасно щезла, вислизнула, мов лизень її злизав.

До Івася підійшов Пухляков — подав руку.

— Молодець, козаче! Ти вчасно з'явився! Ти врятував не тільки Катрю, а й усе місто наше від безчестя! Іван Бондар, якщо не помиляюсь?

— Так, пане суддя.

— Молодець! За що нагороди?

— За Очаків та Березань.

— До нас надовго?

— На всю зиму... Там голодно і холодно.

— Де ж ти тут зупинишся? Адже Хуржик...

— Я знаю. Поїдемо у Мацьківці до Катрі.

— Ти хочеш її забрати? Не боїшся, що хто-небудь посягне на її життя?

— Не боюсь. Я зараз скажу людям таке, що ніхто більше й думати про таке не посміє.

— Ну, то кажи — і я послухаю. І не забувай, що Катря під слідством. Ніхто ще не зняв з неї підозри в підпалі Хуржикової оселі...

— Я зніму!

— Ти? Як? Щойно прибув у Лубни і...

— Так, я знаю те, чого не знає ніхто... Слухайте!

Івась скочив на коня, щоб усі його бачили, і голосно крикнув:

— Люди! Лубенці! Послухайте, що скажу вам! Я, Іван Бондар, або запорожець Івак, довгий час був наймитом у чумака Семена Хуржика, їздив з ним у Крим по сіль. Незадовго до нашої останньої поїздки до нього найнялася наймичкою Катря, яку ви хотіли щойно спалити. Ми покохалися з нею і думали після мого повернення з Криму одружитися. Але, на лихо, в неї закохалися обидва Хуржики — батько та син. Молодший Хуржик — Василь — так той закохався до безтями, так що ладен був негайно стати з Катрею під вінець, але Катря піднесла йому гарбуза, а батько, сам маючи намір після смерті хворої дружини одружитися з нею, заборонив йому і думати про це. Ми всі бачили, що між батьком та сином пробігла чорна кішка. Василь ходив понурий мов ніч. А мати його доживала останні дні. Незважаючи на це, Семен Хуржик вирішив їхати до Криму, хоча вмираюча дружина благала його цього разу залишитись дома. Я лише пізніше збагнув, чому так. А тому, що він задумав спекатися мене, бо знав, що, поки я живий, Катря за нього ніколи не піде. В дорозі він був такий запобігливий, ласкавий до мене, що я іноді дивувався і не міг зрозуміти, що в лісі здохло, бо був раніш лютий на мене, як звір, а тут раптом така переміна. Я губився в здогадах, аж поки мене одної ночі, коли я пас волів, не викрали татари та завезли в свій далекий, Богом і людьми забутий улус. Там я подружив з Кириком, моїм теперішнім товаришем, — і Івась показав на Керіма. — Кирик якраз був одним із тих, хто викрадав мене... І він розповів мені, що мій хазяїн, тобто Хуржик, домовився з його хазяїном і навіть заплатив йому, аби лиш той викрав мене і позбавив життя.

Хтось у натовпі охнув:

— Ох, бусурман! Ох, негідник!

А Івась, мовби і не чув, вів далі:

— На щастя, мене не вбили, а загнали в неволю, звідки ми з Кириком утекли торік навесні, потрапили до запорожців і воювали з турками... Там я зустрівся з засульським чумаком Безкровним, разом з яким сьогодні й прибули додому...

Івась передихнув, зробив паузу.

Цим скористався Пухляков — запитав:

— Ти обіцяв зняти вину з Катрі... То як же? Люди ждуть!

— За пожежу ви чомусь обвинуватили Катрю, — підвищив голос Івась. — А чому? На якій підставі? Хіба вона не могла згоріти в хатині разом з Хуржиком? Могла! І ніхто не подумав: а де подівся Василь? Уже минуло більше трьох місяців, а його немає. І ніяких слідів не знайшлося! І ніхто не подумав: а чому його немає?

Він знову замовк, мов ждав, що хтось відповість на це запитання. Але всі пильно дивилися на козака і, в свою чергу, ждали, що він скаже. А коли терпець увірвався, Пухляков гаркнув:

— Так чому ж? Ти щось знаєш? Кажи!

— Та тому, що Василь, будучи у страшному відчаї від того, що втратив усяку надію на шлюб з дівчиною, яку безтямно кохав, втратив розум і підпалив хатину, щоб у ній згоріли і батько, і Катря. Ви ж знаєте: людина, що втратила надію, готова на все: на вбивство, на самогубство, на підпал. На все! А сам з горя великого кинувся сторч головою в колодязь...

— Як! — загув натовп. — Василь утопився?

— Звідки ти це взяв? — скрикнув вражено Пухляков.

— Ми щойно, напуваючи коней, витягли його труп з колодязя, — закінчив свою розповідь Івась. — Можете піти на колишне Хуржикове подвір'я і подивитись... Він там лежить...

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

1

Натовп німував недовго. Вражений, аж приголомшений почутим, він скоро оговтався від потрясіння і загув, загомонів.

— Боженьку! А й правда, що підпалити міг Василь! Недарма останній час перед весіллям був він якийсь ніби стерняний, мов сам не свій! Ми жили з Хуржиками через вулицю, то я не раз, бувало, питала, що з ним. Чи не захворів, бува? А він на те тільки відмахувався та важко зітхав, — засокорила в передньому ряду огрядна молодиця. — Тепер зрозуміло — чому...

— А може, то й не Василь? — голосно засумнівався миршавий дідок з посинілим від морозу носом. — Може, хтось інший опинився в колодязі?

— Таж не чути було, щоб хтось зник у Лубнах, — заперечив йому молодий, ще безвусий парубійко. — Чоловік же не комашка — хтось би помітив, що не стало!

— То ходімо — побачимо! Самі пересвідчимося — Василь чи не Василь?

— Так і впізнаєш, коли він пролежав під водою всю осінь і півзими!

— Там буде видно! Ходімо!

Думка сподобалась всім.

— Ходімо! Ходімо! — загули.

Натовп рушив до Хуржикового подвір'я.

Суддя захвилювався.

— Ще пошкодять труп! Ходімо й ми! — І погукав Грицька — Ти ось що, хлопче, знайди мені Лушу! З-під землі відкопай і запри в холодній! Прийду — розмову матиму з нею! Це важливо!

На широкому Хуржиковому подвір'ї ледве вмістилися всі. Пухляков установив порядок — наказав не затримуватись, а проходити мимо трупа й пізнавати.

— Дивіться — він чи не він?

Найближчі сусіди в один голос заявили:

— Він! Василь!

— Хоча й змінився дуже, але це він! І одяг його!

Після того, як всі бажачі задовольнили свою цікавість і оглянули Василів труп, суддя наказав людям розходитися. Залишилися на подвір'ї, окрім судді, лише Івась з Керімом, Катря та Параска.

Пухляков змерз і тер рукавицею кирпатого носа. Почував він себе ніяково. Ще б пак! Не додуматись відразу пошукати труп у колодязі! Адже Капніст підозрював саме Василя — отже, потрібно було шукати його!

Він скосив очі на спотворене, замерзле, аж скляне Василеве обличчя, на високий журавель, що височів серед пожарища, як докір йому, і сказав:

— Ну, ось що... Катрю з-під варти я звільняю. Та, власне, я й тримав її там швидше задля її власної безпеки, щоб гарячі голови не вчинили над нею самосуду. Тепер люди переконалися, що на ній вини ніякої немає, і ніхто не посягне на її життя. Тож хай їде в свої Мацьківці і живе там, поки тягтиметься судова справа. А тоді — на всі чотири...

— А як бути з Хуржиковим майном? — спитав Івась. — Після нього залишилася земля, воли, корови, вівці, свині, четверо коней. Добрі люди доглядають...

Пухляков поплямкав губами, знову потер носа.

— Я так розумію: єдиною спадкоємницею Хуржика після смерті Семена Хуржика та його сина Василя залишається його законна жона, понеже прийняла шлюб з ним і обвінчалася в церкві.

— Отже, Катря може розпоряджатися всім цим майном?

Пухляков раптом закліпав очима. Він раптом відчув, що тут можна мати вигоду й для себе.

— Всією живністю, що зберігається в сусідів та Хуржикових знайомих, може хоч і сьогодні, а... — Він запнувся і почав плямкати губами.

— А землею? — підказав Івась.

— На землю потрібен документ — купча або дарча грамота... А всі Хуржикові бумажки, мабуть, погоріли? Чи не так? — Він хитро примружив око і глянув на Катрю.

Дівчина ще не встигла оговтатися від перенесеного потрясіння і безпорадно розвела руками, не знаючи, що відповісти.

Втрутився Івась.

— Безперечно, що так, ваша мосць. Як бачите, погоріли не тільки бумажки — все згоріло!

— Але ґрунти лишилися, — Пухляков обвів поглядом чимале Хуржикове обійстя і

прицмокнув губами. — Навіть тут півдесятини буде! А в полі скільки?

— А в полі — двадцять п'ять, — відповів Івась, відразу здогадавшись, на що натякає суддя, і зрозумівши, що без його допомоги відсудити Хуржикову землю Катрі буде дуже важко або й зовсім не під силу. Тому ніби між іншим додав: — Катрі буде досить і того, що в полі, а тут, у місті, земля їй ні до чого. Не повертатися ж їй сюди, на попелище!

Пухляков проникливо глянув у ясні очі запорожця, а той підтвердив натяк досить прозорими словами:

— Допоможіть їй, пане суддя, — крім вас, нікому!

Пухляков скривився — боявся зайвих вух.

— Гаразд, приходьте — побачимо, що можна зробити, — поспішив сказати.

На тому він розпрощався.

Івась почував себе після розмови з суддею препогано — от ніби ногою вступив у багно. Уперше в житті йому довелося зіткнутися з ситуацією, що була для нього темна й чужа. Справді, що він знав про закони, про судочинство, про купчі, вірчі та дарчі грамоти? Про спадкоємність? Нічого. Все це була мудрість за сімома замками. А час біжить, не жде. Весною треба повертатися до війська, а що Катря тоді зробить сама? А він знав, як довго по судах тягнеться тяжба, як люди, що з діда-прадіда володіли землею, роками судилися, поки не втрачали і землю, і всі статки. Ніби не так було з Катриним батьком, що задумав було судитися з самим полковником? І землі позбувся, і в могилу ліг, залишивши сім'ю ні з чим... Те ж саме бачив він і в армії: офіцери наживалися на нижніх чинах, генерали брали хабарі від офіцерів, а всі гуртом намагалися видерти хоч вовни жмут з поганої вівці — запорозького козака.

"Бог з ним, з цим двором, — подумав Івась. — Умовлю Катрю віддати його Пухлякову. Аби лиш зробив бумагаи на польові ґрунти!"

2

Пухляков зачинив за собою двері і зразу ж кинувся до гарячої грубки — притулив закоцублі руки.

— Грицьку! — гукнув. — Грицьку! Ти де?

З глибокого шкіряного фотеля, що стояв за столом, підвелася сонна Грицькова фізіономія.

— Я тут, пане!

Пухляков оглянувся і почервонів, гнівно тупнув ногою.

— Скільки разів тобі казано: не смій сідати в моє крісло! Вошви напустив! Рухтити можеш і на ослоні!

— На ослоні твердо!

— Поговори мені! Де Луша? Привів?

— Та привів, — Грицько нехотя виліз із фотеля, почухався.

— Де ж вона?

— Та де ж? Там, де ви сказали, — в холодній!

— Приведи сюди!

Грицько пригладив розкуйовдженого чуба — мовчки поколивав до коридора, а

незабаром привів Лушу. Став біля дверей. Луша відразу ж сіла на стілець біля столу.

— Можеш іти, Грицьку! Та нарубай дров! — сказав суддя, все ще гріючи руки.

— Та дров нарубано — ого-го! Аби ви жили стільки!

— Ну, то принеси води!

— Води в діжці повно, пане!

— Хай тобі біс! З тобою не зговориш! Свіжої води — тобі сказано!

— То так би зразу й сказали, — буркнув Грицько і прочинив двері, все ще не виходячи в коридор.

— Та не стовбич під дверима! Не підслуховуй! — grimнув Пухляков.

— Не вашого батька дитина! Я такої звички не маю! — огризнувся Грицько.

Пухляков кинувся було за ним, щоб дати потиличника, але перед самим його носом з грюкотом двері зачинилися.

— Тьху! — плюнув спересердя Пухляков і повернувся до Луші. — Ти вже тут?

— Та вже ж! Ви ж наказали зачинити мене в холодну! За віщо?

Пухляков сів у фотель, погладив гарячою долонею лисину. Все ще був злий.

— За брехню!

— Яку брехню? Коли я брехала? Кому? — Луша почервоніла, випнула наперед, через стіл, свої пишні груди і гнівно блиснула білками.

Пухляков аж сторопів від такої відсічі, а ще більше від несподіваної жіночої краси й сили, яких він раніш не помічав у завжди одягнутої в свитку наймички. Тепер вона була в сорочці та запасці, що чітко окреслювали її ставну постать. Гм! Дурний був Хуржик, що знехтував такою дівчиною. Сама набивалася! А він, йолоп, закохався, бач, в іншу! Гм! От і докохався! І собі віку вкоротив, і синові!

Ці думки нагадали йому, для чого звелів привести сюди Лушу. Служба — передусім! І він прибрав поважного вигляду.

— Лушо! — мовив грізно. Я підозріваю, що ти знаєш значно більше, ніж сказала мені на попередньому слідстві!

— Про що ви? — Луша відкинулась на спинку стільця і почала бліднути.

— Про пожежу і твою причетність до неї!

Дівчина знову спалахнула.

— Яку причетність? Що ви мені шиєте? — Вона випросталася.

— Я нічого не шию, — спокійно відповів Пухляков, відзначаючи в думці, що, по всьому видно, не вона підпалювала хатину, але хто підпалював, вона, очевидно, знає. — Просто я щойно бачив Василів труп і подумав, що ти більше знаєш, ніж кажеш.

— То це правда, що Василь загинув? — скрикнула Луша. — А я думала, що то все брехня! Мені Грицько розповів...

— Це правда. Василь утопився!

— Утопився! Бідолашний хлопець! Цього й треба було чекати! — знову вигукнула Луша.

— Отже, ти бачила, як він підпалював хатину? Кажи!

— Я не бачила! — відрізала вона поспішно.

— Ні, бачила! І ти боїшся признатися, бо й сама винна в тому, що сталося!

— В чому ж я винна?

— Ти могла вчасно покликати людей, підняти тривогу, врятувати Хуржика! Ти цього не зробила, бо хотіла і його, і Катриної смерті! Ти сподівалася, що Василь залишиться живий, а їх не буде. От...

— Що — от?

— От і настане свято на твоїй вулиці! Ти подумала, що залишишся з Василем і зумієш знайти стежку до його серця... Чи не так? Адже ти нівроку собі — гарна дівчина! Чом би йому, коли Катрі не стане, не кинути оком на тебе? Хіба не так ти думала? Одно забула, що такі речі пахнуть Сибіром! Тож краще буде, коли ти розповіси мені правду — як було! Нічого не втаївши!

— Авжеж! — хмикнула Луша. — А ви мене, рабу Божу, якраз і впечете гарненько в Сибір! Туди, де Макар телят не пас! — Вона міцно стулила рожеві губи.

Пухляков підвівся, накинув на двері защіпку.

— Ви для чого це? — Луша схопилася з стільця, підозріло глянула на нього.

— Щоб ніхто не чув і не бачив нашої розмови! — Він став проти неї, присадкуватий, лисий, кирпатий, на ситих сизих щоках його кучерявилися рудуваті, з проблісками сивини бакенбарди. — Чуєш? Щоб ніхто не чув і не бачив!

— Я розумію... Я нікому... нічого... — пролепетала злякано Луша, бо вид судді був справді такий, що в неї затремтіли коліна.

Пухляков підійшов ближче, взяв її за плечі, пильно заглянув в очі.

— Скажи мені, ти бачила, як Василь підпалював хатину? Тільки правду?

Він так стиснув їй плечі, що Луша аж поморщилася від болю. Мимо своєї волі, вона видавила з себе:

— Бачила.

— Як він палив?

— Засунув під стріху ківш жару.

— А потім?

— Підпер кілком двері.

— А далі?

— Кинувся тікати — як оглашений!

— Куди?

— Я не бачила — було темно.

— А ти?

— Я злякалася і теж кинулась тікати — до хати.

— І?

— Там підняла крик, що горимо.

— Але не зразу підняла крик, а перекодя, коли вже спалахнув дах!

— Я так злякалася, що й голос втратила, а язик затерп...

Пухляков відпустив її — ущипнув за щоку.

— Цього досить, щоб упекти тебе в Сибір! Цілком досить! Замість того, щоб

вихопити ковша з-під стріхи, щоб відкинути кілок від дверей, ти втекла і не зразу почала кричати, не зразу покликала людей...

— Та й не було вже нікого! Лише кілька жінок, що залишилися прибирати... Що вони могли зробити?

— А потім вину звернула на Катрю! Це твоя друга провина — лжесвідчення! А за це — тюрма! Хіба ти й цього не знала?

— Не знала.

— Хіба не чула в церкві: не лжесвідчи! Як же не знала? Ні, не викручуйся — не викрутишся! Ти винувата кругом! І за це тебе треба судити! — Голос Пухлякова шипів зловісно. — Ти хотіла спалити Катрю! Безневинно!

Луша зіщулилася, злякано зиркала на суддю. Лице її помертвіло.

— Я нікому не хотіла зла, — прошепотіла одними вустами.

— А що ж ти хотіла?

— Я хотіла трохи щастя: не бути наймичкою, а господинею, вийти заміж, мати діток... Що більше треба?

— Навіть згодна була піти за старого Хуржика?

— А чому б ні? Хіба він старий? Не старший за вас!

Пухляков було розкрив рота, щоб щось сказати, та так і завмер з роззявленим ротом. Обличчя його порожевіло, а в очах зажеврили малинові жаринки.

— Ти... Ти хочеш сказати, що я теж не старий задля тебе? — спромігся нарешті він на слово.

— А скільки вам?

— Сорок п'ять.

— А дідичу Милорадовичу було шістдесят, коли він удруге оженився, молодій — дев'ятнадцять... І нічого — живуть!

Пухляков поплямкав губами.

— Гм, ти розумна дівчина, Лушо. І все знаєш... Милорадович був вдівцем?

— Так.

— А діти?

— Не тільки діти, а й онуки вже були...

Пухляков задумався. Пройшовся по кімнаті. Потім рвучко повернувся, взяв дівчину пальцями за підборіддя і пильно заглянув в очі.

— А за мене... ти пішла б? Я теж удівець... А дочка вийшла заміж... Ну?

Луша зашарілася. Чим далі, тим більше краска заливала її обличчя.

— А суд?

— Який суд?

— Ви ж хотіли мене судити!

— Ат! — зневажливо відмахнувся суддя. — Це все в моїх руках! Ну, то як?

— Господи! Ще й питаєте! — прошепотіла Луша у знеможі, враз зрозумівши, що і суд, і тюрма, і Сибір, які так грізно нависли було над нею, вмить розтанули, віддалилися і раптом блиснув промінь надії.

Вона ледве трималася на ногах. Пухляков підсунув їй стілець.

— Сідай, Лушо, та поговоримо тепер по душах... Отже, як я зрозумів, ти не проти того, щоб піти за мене, незважаючи на чималу різницю в роках? Чи так це? Відповідай коротко і чітко — так чи ні?

Лушине серце забилося частіше, на щоках виступив рум'янець, а очі блиснули радістю. Звичайно, не такого чоловіка їй хотілося — лисого, вайлуватого, мов лантух, та й старого і рудого, але ж зате — суддя, і вона стане судією! Су-ді-ї-єю! Боже! Чи думала вона про таке?

— Так, — шепнула вона, ледве стримавшись, щоб не вигукнути на всю кімнату.

— Гаразд. Це вияснено. Але є ще одна заковика... — Пухляков і не помітив, що збився на суддівський тон. — Бачиш — я не можу отак запросто одружитися з тобою... — Він зробив паузу, а Луша вся внутрішньо напружилася, аж випросталася.

— Чому? Я не рівня вам? — спитала різко.

— Ти розумна і здогадлива дівчина, — похвалив її Пухляков, злегка червоніючи. — І це полегшує моє завдання пояснити тобі — чому?

— І не треба! Я все розумію! — ще різкіше сказала Луша. — Якщо не можете, то відпустіть мене — та й по всьому!

Пухляков схопив її за руку.

— Ні, ні, ти не так мене зрозуміла... Бачиш — я не хочу зайвих розмов... — В його голосі появилися благальні нотки, а потім в очах заблискотіли хитрі іскринки. — А давай-но ми зробимо так, Лушо. Ти сьогодні ж залишиш службу у дяка і перейдеш до мене служницею... Я давно живу одинаком. Правда, мені допомагає по господарству Грицько. Та який з нього помічник? Дров нарубає, груби натопить, води принесе... А мені потрібна справжня господиня в хаті. Ось ти й будеш нею. Спочатку ніби наймичкою, а там і поберемося... Ну, як? До мене? Чи в суд? Не забувай, що на тобі є вина! І не мала! Ну?

Він поплескав її по щічці.

Луша вагалася не довго. Е-е, що буде, те й буде!

— Краще до вас, ніж у суд... Ви не пошкодуєте — я стану доброю господинею. Не сумнівайтесь.

Пухляков розплився в задоволеній усмішці — погукав Грицька:

— Грицьку! Агов, Грицьку!

Двері прочинилися — з'явилася Грицькова фізіономія.

— Ну, що там? — буркнув.

— Від сьогоднішнього дня Луша служитиме у мене кухаркою та покоївкою. Щоб слухався її, як мене самого!

Грицькове обличчя витягнулося — аж нижня щелепа одвисла.

— Ну й ну! — вимовив він украй здивовано. — От так-так!

І пошкріб п'ятірнею свою нечесану чуприну.

Пухляков почервонів.

— Понукай мені! Зрозумів, що я сказав? Ось ключі від хати — проведи Лушу

додому! А я прочитаю деякі бомаги — і на обід буду теж... Зрозумів, бовдуре?

— Та зрозумів, пане. Аякже! — Він явно був ошелешений такою несподіваною новиною, витріщив очі на Лушу і вже відкрив було рота, щоб ще щось сказати, та побачивши, що лисина судді почала червоніти — а це була явна ознака гніву, знизав плечима: — Як не розуміти?

3

Наступного дня, вранці, Івась обійшов знайомих чумаків, котрі розібрали на зберігання Хуржикову живність, домовився з ними від імені Катрі, що він тепер забере, а що вони триматимуть до продажу. Потім зайшов до суду.

Пухляков був на місці.

— А-а, запорожець! Заходь, заходь! Бувалим людям я радий! — проголосив він, рукою показуючи на стілець поряд свого столу. — З чим завітав? Кажи!

Доброзичлива усмішка, з якою він зустрів відвідувача, дуже швидко злетіла з його лица, а голос став сухий, офіційний... Та Івася це не збентежило. За останні два роки він багато чому навчився, а передусім — тримати себе в руках, не тушуватися перед начальством. Тому зразу почав з головного.

— Пане суддя, я прийшов до вас, щоб уладнати майнову справу Катрі.

— А вона тобі хто? — зразу ж перебив його Пухляков.

— Як — хто? Наречена... Ви ж знаєте.

— Але ж вона була заміжжю за іншим!

— Ну й що? Була, а тепер вдова... Прийде час — і ми поберемося.

— Отже, наречена? І це твердо?

— Так.

— І чого ж вона хоче?

— Продати землю, що належить їй по спадку від Хуржика.

— Продати землю? — здивувався Пухляков. — Тобто хоче залишити Лубни?

— Так, після того, що трапилося, їй тут робити нічого. Ми поїдемо на південь, до Чорного моря. Там землі не міряно! Я маю право отримати ділянку — вже й місце набачив над Бугом...

Пухляков задумався, почухав свого кирпатого носа.

— Гм... Але ж потрібні бомаги — купчі, дарчі грамоти або заповіт від Хуржика. Вони в неї є?

— Немає, пане суддя. Ви ж знаєте — все згоріло. Тим більше ніякого заповіту Хуржик просто не міг залишити. Не встиг.

Пухляков відкинувся на спинку крісла.

— Якщо немає паперів — то немає й землі!

— Як? — аж кинувся Івась. — Побійтеся Бога, пане суддя! Немає паперів, але ж є свідки. Є запис у церкві про вінчання, нарешті...

— Я знаю... От тільки чи ти знаєш, яка це тяганина! Ти гадаєш, що все це так просто? Сів, написав — і земля Катрина? Е-е, братику, таке діло не так робиться!

Пухляков хитро прищурився, водночас явно чекаючи, що на це скаже Івась.

Хлопцеві враз стало душно. Не такий він був простак, щоб не здогадатися, чого жде від нього суддя. Звичайно ж — хабаря! Але щоб так зразу, нахабно — не ждав такого. Правда, з Катрею вони обмірковували цю делікатну справу — про продаж Хуржикової землі, що після смерті Хуржика та його сина переходила у спадщину його вдові. Розуміли вони, що ніяких паперів не залишилося — всі згоріли, отож буде морока. Катря зразу сказала: без Пухлякова нічого не вийде! Треба підмазати, бо ложка суха рота дере. Івась навіть погодився було. Але тепер, коли відчув крутість і вимагання, душа його обурилася, збунтувалася, запротестувала. Він аж кулаки стиснув і зблід від напруження. Гнівні слова готові були зірватися з язика — ледве стримався. Досвідчений і хитрий Пухляков відразу спостеріг цю зміну і, випереджаючи вибух, сказав:

— Ти, парубче, думаєш, що Пухляков чогось хоче, вимагає? Та ні ж! Боронь Боже! Просто я думаю: братися мені за це явно безнадійне діло чи ні? Не взятися — жалко вас, молодят, узятися — собі ж гірше: клопоту на півроку. Мороки на рік, а прибутку — кіт наплакав! От і думай, як тут бути...

Івась замислився. Серце його занило, затужило. Справді, все залежить від судді. Якщо станеш дибки проти нього, то вплутаєшся в таку тяганину, що не тільки до весни не виплутаєшся, а й до осені. Тоді пиши — пропало! А Катря ж так надіється, що все владається до весни, а весною вони виїдуть звідси і знайдуть щастя-долю на нових землях. Стояв би перед ним яничар, то й думки не було б, що робити. Махнув би шаблею або пальнув би з рушниць чи пістоля — і кінець! А тут ти зовсім безсилий перед цим кирпатим опудалом. Що захоче, те він з тобою й зробить. Влада!

Пухляков уважно слідкував за плином його думок, що відбивалися на його молодому обличчі.

— Ну, не правду я кажу, Івасю?

— Правду, пане, — зітхнув Івась, згадавши Катриного батька, котрий судився-судився і полковником за землю, та і землю втратив, і сам у землю ліг. — Я знаю, що все не просто. Тому й прийшов до вас за порадою, бо без вас нічого не зробимо. Вся надія на вашу допомогу.

Погляд Пухлякова потеплів.

— Ти розумний, бачу, парубок, Івасю. Безперечно, ви з Катрею будете смикатися, поки плюнете і на землю, і на ходіння по судах.

— Так, пане суддя, — погодився Івась, бачачи, що треба поступитися своєю честю і совістю. — Катря готова тому, хто їй допоможе, уступити Хуржикове дворище. Ви бачили його — там добрячих півдесятини!

Пухляков хруснув пальцями.

— Усе це добре... Але робота варта більшого! Я був би не проти купити у неї десятин п'ять у полі... Якщо поцінно, звичайно... Їй же, гадаю, однаково, кому продати?

Івась внутрішньо здригнувся. Який нахаба! Який безсоромний вимагатель! П'ять десятин! Не мало! Цілий лан! Було б сказано — поцінно куплю! По всьому видно — доведеться віддати задарма! І що ти йому зробиш? Вогню прикладеш? Судитимешся?

Як? Не кажучи ні "так", ні "ні", Івась відповів:

— Я скажу Катрі... А ви тим часом робіть, що треба...

Пухляков враз повеселів, став люб'язним.

— Ну, якщо так, тоді по руках! — І простягнув свою товсту, в ластовинні, руку з короткими, мов поодрубуваними, пальцями.

4

В каміні палахкотіли березові дрова, випромінюючи приємне тепло та червонясте світло, що мерехтливими відблисками заповнювало напівтемну кімнату.

Перед каміном, у глибоких кріслах, сиділо двоє співрозмовників. Розмова була довірлива, конфіденційна, і господар кабінету граф Олександр Андрійович Безбородько, замкнувши зсередини двері, зауважив:

— Подалі від гріха! Навіть власним слугам не можна довіряти... Хоча це переважно свої люди, земляки... Отак-то, мій дорогий друже Василю Васильовичу! Навіть землякам!

Капніст налив з барвисто розписаного череп'яного глека роботи опішнянських майстрів у кухоль пива і зітхнув.

— Так хто ж і зраджує, як не свої люди? Ми ось з вами мріємо про відродження Гетьманщини, яку скасувала Катерина, а многі із наших земляків і раді, що скасувала, бо замість виборної старшинської посади, яку вони обіймали і з якої козаки на виборах могли й зіпхнути, від цариці тепер отримали "Жалувану грамоту дворянству", за якою вони урівнюються в правах з великоросійським дворянством, перетворюють своїх-таки вільних селян та козаків на кріпаків. Коли б вони цього не захотіли, то сама цариця нічого б не вдіяла! І далі мала б Україна ті самі вольності, що й раніш. Наш вищий старшинський стан за привілеї дворянські, за ласощі царські готовий і вітчизною знехтувати. Від цього всі наші біди!

Безбородько сів, відпив ковток з кухля. Довго мовчав, обдумуючи сказане своїм молодим запальним співрозмовником. Внутрішньо він поморщився, бо йому здалося, що і його це торкається.

— Ви ніби про мене натякаєте, Василю Васильовичу... — почав було він.

Та Капніст виставив перед собою руки долонями назовні, ніби хотів захиститися від такого закиду.

— Що ви, графе! Боронь Боже! Я і в думці такого не мав! Одна "Історія русів" підносить вас над усіма нами на недосяжну висоту. А я ж іще знаю, окрім того, ваші наміри щодо сучасного стану нашої батьківщини. Хто, крім вас, наважився б підтримати мій намір поїхати в Берлін, щоб заручитися допомогою прусського двору в справі відродження Гетьманщини? Ніхто! Коли б усі були такими патріотами, як ви, то ми б не мали того жалюгідного стану, в якому перебуває зараз Україна.

— Ну, гаразд. Хай буде так, — усміхнувся Безбородько. — Переконав, друже мій, що я не хохол і не малорос, а щирий українець, хоча я такий же користолюбивий, як і інші наші земляки. І нахапав і титулів, і маєтків — не відмовлявся. Але не в цьому річ. Перейдемо до справи...

— Перейдемо, — погодився Капніст.

— Отже, Василю Васильовичу, пам'ятайте, що справа, яку ви затіяли, не тільки важлива для нас, а й небезпечна. Ніяких записок, ніяких посилань на мене чи інших осіб, причетних до цього, не називати ніколи і нікому!

— Ну, що ви, графе! Я все це розумію...

— З нашими земляками не спілкуйтеся, тримайтеся подалі від них. З німцями будьте теж обережні — до кінця не відкривайтесь. Відверто можна говорити лише з королем, та й то після того, якщо він проявить зацікавленість. Словом, будьте дипломатом... На мене можете зіслатися одному фон Утербрайтбаху, моєму доброму знайомому з Шарлоттенбурга. Він дасть вам захисток і зведе з потрібними людьми. Але як тільки відчуєте, що не знаходите в уряді розуміння, відразу ж припиняйте переговори... Правду кажучи, я не дуже вірю в них, бо упевнений, що визволення будь-якого народу — це справа самого народу, а не зовнішніх сил, що лише можуть сприяти їй.

— Графе, та невже ж наші справи нині такі безнадійні? — вигукнув Капніст. — Невже маємо змиритися з неволею, в якій опинився не по своїй волі, а по волі недалекоглядних наших гетьманів наш богобоязний народ?

— Ну, не всі були недалекоглядні... Дехто розумів, у яку прірву ми падаємо, але сил зупинити це падіння не мали. І зараз не маємо. Народ погруз у темряву, забуває, хто він, звідки пішов, куди йде... На мою думку, з цього треба починати... З вирівнювання хребта, з підняття духу!

— Ви й почали, графе, своєю "Історією русів", — делікатно зазначив Капніст. — Але, окрім просвітництва, потрібні ще й політичні акції! По-моєму, вони теж служать цій меті.

— Ви таки непоправний мрійник, Василю Васильовичу. Чесний, сміливий, але мрійник. Мені здається, ви хочете випередити час. За це й люблю вас, бо сам позбавлений таких якостей. Тому й співчуваю вашим гарячим поривам і благословляю на них, але молю вас: будьте благорозумні й обережні! Люблю вас, мов брата, і, не дай Бог невдачі, мені так не вистачатиме вас! До речі, вас не лякає така далека холодна дорога?

Зворушений щирістю почуттів графа, Капніст підвівся, обійшов навколо столика і обняв Безбородька за плечі.

— Дякую, графе, за все: за дружбу, за турботу! Дорога мене не лякає: з Обухівки не ближче, ніж до Пруссії, — доїду!

— Ну, що ж — це добре... Проїзні папери я вам дістав, гроші ви маєте... Їдьте! Батьківщина не забуде ваших безкорисливих трудів!

— Дякую, графе! Вашими стараннями я все маю: і проїзні папери, і гроші, і надію...

— Ну, якраз особливої надії на успіх[16] я не маю, — розвів руками Безбородько. — Пруський двір спить і бачить не вольності нашого народу, а західні землі Речі Посполитої, які хоче загарбати не менше, ніж наша "матушка" східні. Тут вони спільники. Та оскільки обоє хижаків, то не виключена можливість і розбрату між ними.

Тим більше що Пруссія вельми не зацікавлена в перемозі Росії над Портою. Ось на таку ситуацію я й сподіваюся. При такій ситуації цілком можливий енергійний демарш Берліна над Петербургом, вигідний для задуманого вами діла... Як тільки це станеться, я дам вам знати. Тоді збирайте підписи під петицією про відновлення Гетьманщини та Запорозької Січі. Війна з Портою сприяє цьому, бо половина війська, задіяного на півдні, набрана на Україні. Це полки пікінерські, сердюцькі, гусарські, козаки чорноморські... А постачання — майже все з України, окрім зброї — хліб, яловичина, риба, фураж для коней... Якщо уміло повести діло, то петербурзький двір піде на уступки. Він і так іде. Катерина вже не раз писала задунайським запорожцям, щоб верталися додому, — обіцяла і вольності, і землю, і Січ... Правда, вони не вірять їй, бо вже не раз були обмануті. А хто опікся на молоці, той дме й на воду...

— Я згоден з вами, графе. Поділяю ваші думки і їду без вагань та сумнівів. Як кажуть, доженеш — не доженеш, а погнатися треба! З цим і їду! Якщо Берлін погодиться зі мною, ми дещо можемо виграти, не погодиться — гірше не буде...

— При умові, що все залишиться в таємниці! — зазначив Безбородько. — Ще раз застерігаю: будьте обачні, обережні, Василю Васильовичу! Пам'ятайте, що ми важимо головами! Особливо ви!

Капніст печально усміхнувся.

— Буду обачний, графе. Та й ваші рекомендації, сподіваюся, допоможуть мені... А щодо голови, то не забувайте, що в моїх жилах тече не тільки козацька кров, а й кров великого змовника й палкого грецького патріота, мого діда Петра Капнисоса... Важити головою — це, видно, родове в мені... Тож не хвилюйтеся — все буде гаразд!

— Ну, Бог на поміч! Коли від'їжджаєте?

— Завтра на світанку... Попрощаємося зараз, бо не хочу, щоб ви турбувалася моїми проводами. Мене проведе Володя Боровиковський.

Безбородько оживився.

— Ну, як він вам?

— Набирається лоску столичного. Тужить за батьківщиною, за Миргородом... Але вчиться наполегливо і працює багато. Гадаю, з нього будуть люди!

— Дай Боже! А вам — успіху і щасливого повернення!

Вони обнялися і тричі — навхрест — поцілувалися. '

5

Мацьківці сонно дрімали під білими снігами. Дві санні підводи, навантажені лантухами та сосновими дровами, звернули у вузький провулок, що вів до Сули, і зупинилися біля одинокої хати під старими яворами.

Перед ворітьми з передніх саней спурхнула Катря — кинулась до хатини і ще з порога загукала:

— Мамочко! Настуню! Рідні мої!

З-за столу підвелися мати й сестриця — метнулися їй назустріч, обняли несподівану гостю, а з радощів і плакали, і сміялись крізь щасливі сльози. Мати не вірила своїм очам.

— Господи! Катрусю! Невже це ти? Жива! Дома!

— Я, мамо, я! — Катря теж плакала.

До хати зайшли троє — попереду Івась, за ним — Параска, останнім Керім, зарослий чорною бородою від вуха до вуха.

Мати пізнала Івася — сплеснула руками.

— Івасю! Синочку! А ти ж звідки? Ми ж оплакали тебе, бо думали, що загинув... Катря просто звелася за тобою з туги!

Івась обняв стару.

— Тепер усе буде гаразд, мати! Все буде добре! Слава Богу, ми всі живі й здорові!

— А це Параска? Я така рада! Милості просимо! — Мати перевела погляд на незнайомця, що стояв біля дверей. — А це ж хто?

Івась підштовхнув Керіма на середину хати.

— А це, щоб ви знали, привіз вам із самого Криму ще одного зятя. Звати його Керімом, а по-нашому — Кириком... Де Настуня? Хай подивиться — такий чи не такий? Підійде чи ні?

Настуня зашарілася і заховалася за Катрю, але та зі сміхом випхнула її наперед себе. За останні півтора чи два роки, відколи Івась не бачив її, вона піросла, перетворилася із нескладної, забитої отроковиці в гарненьке дівча, дуже схоже на Катрю. Ті ж зоряні оченята під чорними брівками, рум'янець на щоках та малинові губи, та ж пишна, густа коса — все свідчило, що незабаром це дівча стане справжньою красунею.

Вона зиркнула на Керіма і знизала плечиками, накопили губенята.

— Пхе! Дуже треба — старий дідуган!

Усі усміхнулися, а Івась зареготав і штовхнув Керіма кулаком під бік.

— Чув? Старий дідуган!

Керім зніжковів, але поглядом прикипів до норовистого дівчати.

— Дарма що дідуган — все одно ти будеш моєю! — І блиснув білими зубами. — Клянусь Аллахом!

— Ой, матінко! Та ще й турок! — скрикнула Настуня і знову шугнула за Катрю.

Всі знову засміялися, а мати, щоб якось зам'яти дитячий вибрик дочки, заспішила:

— Ой, чого ж ми стоїмо? Сідаймо до столу та пообідаємо чим Бог послав!

Та Івась заперечив:

— Ні, мати, ми ще не голодні. А от, якщо ваша ласка, нам би з Кириком не завадила пара баняків окропу, щоб покупатися з дороги та поголити бороди, а то справді ми схожі на дідів, і дівчата, чого доброго, піднесуть нам гарбуза!

Мати схопилася.

— Дорогі мої, про що мова! Ідіть до хатини, що через сіни, там затопіть піч, грійте воду, купайтеся, голіть бороди, а ми тут тим часом приготуємо щось тривніше та й пообідаємо гурточком.

Зимовий день короткий. Почало сутеніти, коли хлопці, скупані, підстрижені та поголені, зайшли з хатини до хати.

Тут їх уже ждали. Стіл був засланий чистим настільником, на ньому лежали крупні скибки житнього хліба, дерев'яні ложки, а посеред столу стояла велика череп'яна миска, в якій парував гарячий борщ.

Коли хлопці сіли, — а їх посадили під образами, на покуті, — мати проказала "Отче наш", перехрестила трапезу і запросила до учти:

— Чим маємо, тим і приймаємо! Смачного вам, дорогі мої! — І перша зачерпнула ложкою борщу і, підтримуючи її скибкою хліба, щоб не розхлюпати на настільник, поволі піднесла до рота.

Після борщу Катря подала локшину з молоком та вергуни. Ще й додала:

— Локшину я варила, а вергуни смажила Настя. Я вже пробувала і скажу вам, що нічого смачнішого не їла. Правда, вони трохи пересолені та трохи підгоріли, але то не біда: зате хрумтять на зубах!

Гучний сміх заглушив її останні слова. Настуня спаленіла і опустила оченята додолу, промовивши з докором:

— Катре! Яка-бо ти, їй-богу!

А Івась штовхнув Керіма під бік і шепнув, але так, що всі почули:

— Кирику, чи не здається тобі, що Настуня старалася заради тебе, старого діда? Га?

Ще гучніший регіт пролунав за столом, а чистий, поголений Керім, якому тепер можна було дати заледве вісімнадцять чи дев'ятнадцять років, реготав дужче за інших і своїми ясно-карими очима зиркав через стіл на зніжкову дівчину. Пересміявшись, відповів:

— Старого діда я Настуні прощаю, а от вергуни справді такі смачні, що я згоден їх їсти все життя кожного дня!

Настуня зарум'янилась, мов півонія, і вдячно глянула на парубка. Катря лукаво усміхалася, мати обняла меншу дочку за плечі й поцілувала в голову, а Івась хитро примружив очі і підморгнув Керімові:

— Е-е, братику, я й не підозрював, що ти такий спритний! Бачу — тут гарбузами і не пахне, зате явно запахло весільними шишками та весільним короваєм! — І повернувся до дівчини. — Чи як, Настуню?

Настуня зовсім розгубилася, зніжкова і крадькома глянула на Керіма, мов просила захисту. Керім упіймав той благальний погляд і рішуче припинив Івасеві жарти.

— Не пашекуй! Моє весілля буде не раніше твого! А до того часу немало води стече!

Обід затягнувся до самого смерку. Івась розповів про свої мандри по білому світу, про війну, про американського побратима-адмірала, показав його кортик, прочитав напис на ньому: Івакові — Джонс.

— А зараз не віриться, що все те не привиділося мені, не наснилося. Коли б не цей кортик та не Георгій на грудях, то, їй-богу, не повірив би, що все те було насправді і що ми з Керімом уцілили у тому вогні, у тому смертовбивстві, що поглинуло немало наших

товаришів... І знаєте, після всього, що я пережив, я вже не міг би наймитувати у Хуржика. І не тільки у Хуржика — ні в кого! Я хочу бути вільною, незалежною ні від кого людиною. І їхав сюди з одною думкою: забрати Катрю і гайнути на вільні землі! Побоювався одного: чи погодиться Катря? Тепер знаю: після всього, що вона тут пережила, згодна зі мною їхати!

Мати, й Настуня, почувши це, остовпіли й оніміли.

— Катрусю! Як? Ти їдеш? — спромоглася нарешті мати. — А нас залишаєш?

Катря обняла їх.

— І ви з нами... Все продамо тут, а на нових землях почнемо нове життя!

— Ой, Боже! Що ви надумали! — схлипнула мати. — Куди? Там же чужий край!

Параска теж посмутніла. В її очах забриніли сльози.

— А куди ж тоді мені, одній-однісінькій у світі? У найми мене, стару, вже ніхто не візьме... Навіть поховати нікому буде... Одні у мене близькі люди — Івась та Катря, та й тих не буде біля мене!

— Ну, ми тебе, Параско, не залишимо одну — заберемо з собою, — втішив стару Івась. — Якщо ти не проти, звичайно...

Параска зраділа.

— Та з вами хоч на край світу! А тут без вас як житиму?

Катрина мати похитала головою.

— І вам не страшно, Параско?

— Ні, не страшно. Поки буде сила, помагатиму. А зляжу — будуть близькі люди біля мене: хліба, води подадуть, в землю покладуть, коли помру... А тут?

— А мені страшно, — зітхнула мати. — Далекий край, чужі люди...

— Край не такий далекий, а люди й наші там будуть, — сказав на те Івась. — Не одні ми їдемо туди. Безкровний із Засулля теж ладнає мажі на весну. Казав — і ще будуть охочі поміняти засульські піски на жирний таврійський чорнозем. Так що їхатиме ціла валка...

Весь вечір вони пробалакали отак про те, що було, і про те, що буде, що жде їх через півроку, про те, як спродати Хуржикову живність та землю і що купити в дорогу для майбутнього господарства. Івась підбадьорював усіх, щоб не лякалися даремно, розповідав, яка там, на півдні, земля розкішна, які рибні ріки, які випаси для худоби. Керім підтакував, а сам не зводив очей з Настуні, голублячи її ласкавим поглядом, і те п'ятнадцятилітнє дівча крадькома теж зиркало на нього і червоніло, коли погляди їхні зустрічалися.

А коли проспівали перші півні і хлопці вклалися в хатині спати, Керім сказав Івасеві:

— Хочеш ти чи ні, а бути нам родичами!

— Як то? — здивувався Івась.

— Ти одружишся з Катрею, а я з її сестрою!

— Настунею?

— Так.

— Та мала ж ще! Та й чи згодна буде? У нас не так, як у вас!

— У вас мала, молода, а у нас саме якраз! Та й не поспішатиму я — нехай підросте півроку чи рік... А щодо згоди, то я вже постараюсь сподобатися...

Івась пацнув його долонею по спині.

— Ну, й прудкий же ти! Бачу, не марнував даремно часу...

Вони засміялися, щільніше вкрилися кожухами і погасили свічку.

6

Одвихрила, одхурделила зима. Нелегкою вона видалася для Івася. Скільки разів довелося йому їздити до крутія Пухлякова, щоб той уладнав справу зі спадщиною! А той усе тягнув, водив за носа, відбувався якимись несуттєвими відмовками. Івась довго не міг зрозуміти, чого він ще хоче, аж поки одного разу, вже перед весною, на Масницю, не зайшов з кошем жирних в'юнів та карасів прямо до нього додому.

Назустріч вийшла Луша.

Івась всього раз бачив її, але запам'ятав добре. Здивувався.

— Ти? Тут?

Він не вірив своїм очам: так вона змінилася. На голові — білий очіпок, що прикривав чорну косу, квітчастий сарафан щільно облягав її міцну, дещо розповнілу постать, а округлі щоки пашіли рум'янцем та здоров'ям.

Хоча Луша була значно нижчою за Івася, але якось зуміла дивитися на парубка звисока, з почуттям власної переваги.

— Я покоївка пана судді, — повідомила пихато.

І було в її відповіді стільки зверхності, зарозумілості, що Івась замало не розсміявся.

— Може, й господинею станеш? — спитав з іронією.

Та Луша цілком серйозно відповіла:

— Може, й стану. А чому б ні? Я не гірша за інших! А ти з Катрею вже побрався?

— Ще ні, бо не минуло року з дня смерті її чоловіка.

— Пхе! — зневажливо низзала плечем Луша, а потім, спохватившись, споважніла.

— Ти чого прийшов?

Івась поставив кошіль з мерзлими в'юнами на підлогу.

— Та ось приніс панові судді... Наловив у Сулі...

— Маєш якесь діло до нього?

— Катря має...

— Я чула... Хуржикову землю хоче продати?

— Так.

— А сама ж куди?

— Поїдемо в Таврію. Там землі досить.

Раптом відчинилися двері — і до кухні заглянув Пухляков. Побачив Івася.

— А-а, це ти? — вирячив очі. — А я думаю, хто тут балакає...

Луша повела бровою на кошіль з рибою.

— Ось приніс!

Пухляков втупився в кошіль, де лежали темні, гладкі в'юни та крутобокі карасики, розплився в усмішці, маленькі очиці його заблищали.

— Ох, яка розкіш! З ікрою! Ну, ти ніби знав, коли принести, — у мене саме гість... І ми з ним якраз говорили про Катрю...

— Хто ж це? — здивувався Івась.

— Капніст... Василь Васильович Капніст... Чував? Щойно повернувся з подорожі по заграницях і завітав до мене... — І глянув на Лушу. — Ти ось що, Лушо, — засмаж нам в'юнів. Ми з Василем Васильовичем поласуємо. Та й карасиків у сметані...

— Миттю, паночку, — заметушилася Луша.

З кімнати донісся голос:

— Хто там про мене згадує, Сергію Івановичу?

Пухляков кинув через плече:

— На ловця і звір біжить, Василю Васильовичу! Ми з вами про Катрю, а тут її наречений на поріг...

— Так хай заїде!

Пухляков глянув на Івася, на його засніжені чоботи, з яких уже залишилися мокрі плями на підлозі.

— Заходь! Тільки спочатку скинь свої чоботиська!

Івась роззувся і босоніж вступив до чималого покою, де за столом, у кріслі, сидів ошатно вдягнений молодий пан.

Іван вклонився. Пан простягнув йому руку.

— Так оце ти Катрин наречений? Івась?

— Так, пане, — знову вклонився Івась, обережно тиснучи простягнуту панську руку і дивуючись, що той її подав йому.

— То яке ж ти маєш діло до судді?

— Я ніякого діла не маю... Клопочуся за Катрю.

— Про що саме?

— Вона стала спадкоємницею свого загиблого чоловіка, після якого залишилася земля. А всі папери згоріли під час пожежі... От я й ходжу...

Останні слова Івась вимовив навмисне з притиском: мовляв, ходжу, ходжу, а толку ніякого... Капніст так і зрозумів його, бо зразу ж повернувся до Пухлякова і запитав:

— Так в чім же річ, Сергію Івановичу? Це ж так просто поновити документи! Справа ж ясна!

Пухляков злегка почервонів і, щоб Івась не бовкнув нічого зайвого, поспішно сказав:

— Та папери давно готові... Треба тільки, щоб Катря сама з'явилася в суд, власноручно розписалася, заплатила мито — і отримала їх.

Івась зрадів.

— Так завтра можна й приїхати?

— Авжеж можна.

— Ну, то я піду.

— Іди, Йване, йди, — погодився з ним Пухляков.

Та Капніст затримав.

— Як же Катря? Як думаєте жити?

— Катря жива-здорова. Дякує вам за заступництво... Живемо зараз у її матері в Мацьківцях, а навесні подамося в Таврію, на нові землі...

— От як! Це добре! — схвально відгукнувся Капніст. — Це добре, що ви помандруєте на вільні землі. Бо нашому народові ніхто не допоможе — треба зараджувати біді самим... — Він сумно похитав головою, ніби відповідав своїм думкам, потім поплескав Івася по плечу. — Років двадцять там не буде кріпацтва, а якщо отримаєш козацький наділ, то взагалі будете вільні... І діти ваші будуть вільні... Бо у нас тут зовсім не те... — Він раптом замовк, згадавши; мабуть, про Пухлякова, а потім додав — Ну, йди! І хай вам з Катрею Бог помагає!

Наступного дня, вранці, Івась з Катрею прибули в суд. Пухляков прийняв їх люб'язно і зразу ж показав папери: одні, що Катря стала спадкоємницею Хуржикової землі та сіножаті, а другі про те, що вона продала п'ять десятин у Вищому Булатці та півдесятини в Лубнах йому ж таки, Пухлякову.

Однак розплачуватися не поспішав. Лише ткнув пальцем:

— Розпишися, Катре, ось тут, тут і тут! Мита не треба — я сам заплачу!

Катря взяла перо, яке Пухляков, умочивши в каламар, сам уклав їй в руку, і розписалася, як учив колись покійний батько.

Пухляков присипав її підпис піском, почекав хвилину, здмухнув пісок у череп'яну миску, що стояла тут же, на столі, потім один аркуш простягнув Катрі, а інші обережно заховав у шухляду й замкнув її. Заховавши ключ в кишеню, він люб'язно усміхнувся і легенько торкнувся Катриної руки.

— От і все, Катре. Діло зроблене. Було нелегко його повернути, але всьому буває кінець, і я радий, що допоміг тобі. Тепер ми з тобою квити!

Ця несподівана заява приголомшила Івася. Як! П'ять десятин! Цілий лан! І — квити? Та де це таке видано?

Він розгублено подивився на не менш розгублену Катрю і почав поволі багровіти. Права рука його поривчасто занишпорила біля бока, але не лівого, де висіла шабля, а правого, і не знаходила її там.

Помітивши це, Катря підхопилася, вчепилась в ту різко напружену руку і потягнула Івася до дверей.

— Ходімо, Івасю! Ради Бога, ходімо! — А з порога кинула: — Спасибі вам, пане суддя! Ви мені дуже допомогли! Спасибі!

7

Спродавши землю і все, що можна було продати, почали готуватися до від'їзду. Спорядили три мажі, накупили всього необхідного для господарства — реманенту, насіння для посіву, хатнього посуду і вирушили рано-вранці у Вербну суботу.

Коли виїздили з двору, мати заплакала. Обцілювала хатні двері, вікна, пустила сльозу над криницею, що дихала прохолодою під крислатими весняними яворами,

вклонилася сусідам, що вийшли проваджати, і тільки тоді сіла на передню мажу — до Івася та Катрі.

Параска правувала другою мажею, а Керім з Настунею — третьою.

За поворотом, біля кладовища, зупинилися.

— Попрощаємося з батьком, — сказала мати.

Знайшовши могилку, порослу молодю травою, схилилася на хреста, а дочки опустили на коліна — припали до холодного горбика. Хлопці стали поряд з ними. Всі мовчки молилися, жінки тихо плакали.

Нарешті мати підвела очі.

— Прости нас, ріднесенький наш, що залишаємо тебе тут одного. Спи спокійно, а нам — пора!

Опівдні добралися до річки Войнихи, що за Солоницею. Тут їх уже ждав Михайло Безкровний з сім'єю та двома супутниками, що теж, заохочені його розповідями про розкішні південні степи, зважилися на переселення. А ввечері добралися до Хорола і зупинилися на ночівлю під гаєм, на звичній чумацькій станції.

Поставили, як водиться, вози в коло, волів, коней та корів, яких узяли з собою, пустили на бережину пастися. Назбирали сухого хмизу і розвели багаття, щоб зварити вечерю, молодь нарвала бур'яну для постелі. Застилаючи її ряднами, Катря спитала:

— Ти й минулого разу тут ночував, Івасю?

— Тут. Це постійна чумацька станція для тих, хто їде з Лубен. Тут починається Ромоданівський шлях, що веде аж до Кременчука.

— А чому його називають Ромоданівським?

— Кажуть, більше ста років тому по цих степах вів на турка, під Чигирин, своє військо московський воєвода Ромодановський і залишив після себе такий широкий слід, що по ньому і чумаки почали їздити і назвали його Ромоданівським.

— Я його собі так і уявляла: широкий битий шлях... Коли ти не повернувся з Криму, я навіть пісеньку про нього склала.

Івась здивувався.

— Сама склала?

— Сама... Ждала тебе, ждала і не могла діждатися... Так було тужно!

— То заспівай! Хочу почути!

Катря зніяковіла.

— Так почують же — сміятимуться. Незручно якось...

— То ходімо на берег — поглянемо, як товар наш пасеться...

— Ходімо.

Вони спустилися вниз, сіли під кущем калини. Товар розбрівся по широкому лугові, йдучи попасом туди, де росла більша і смачніша трава.

Івась обняв дівчину.

— Ну, тепер заспівай! Тут ніхто не почує...

Катря пригорнулася до нього, тихенько завела:

До Хорола все дорога,

до Криму стежечка, —
прийшла туга від милого
до мого сердечка.

Ой ти, туго, ой ти, турбо,
не пристань до мене:

є в самої туги много
край серденька мого!

Катря раптом заплакала.

— Ти чого? — кинувся Івась.

— Згадала той час... Боже, як я тужила за тобою! Світ був не милий, очі від сліз не висихали!

Івась рукою витер їй мокрі щоки, міцно пригорнув, поцілував.

— Все те вже позаду... Не тужи! Тепер ми разом — і ніхто більше не розлучить нас! Хіба що смерть!

— Ой, не кажи такого! Я хочу, щоб ми з тобою жили довго-довго — аж до старості, щоб діждалися діток, а потім — онуків...

— Так і буде, моя кохана. Я впевнений у цьому. Наш шлях буде довгий-предовгий, як отой Чумацький Шлях, що на небі!

— А чому він Чумацький? — спитала Катря.

— Бо показує дорогу чумакам до Криму.

— А люди кажуть, що то дорога, що перетинається посередині світу: одна веде в пекло, а друга — в рай.

— Мабуть, що так, — погодився Івась. — По тій дорозі душі померлих ідуть на той світ: одні, праведні, в рай, а грішні — в пекло.

— І по ній янголи ходять — показують, куди кому йти?

— Так.

— А ми праведні чи грішні?

— Який у нас гріх? Ми по правді жили... А от Хуржик або Пухляков — грішники. То вже напевне! В тому й сумніву нема! Хто чинить хоч одній людині зло, той грішник! Так я думаю... І ще я гадаю, що Чумацький Шлях — то дорога до щастя! Для добрих, для праведних людей! Одні доходять до нього раніше, інші — пізніше... Але доходять! Сподіватимемося і ми, що знайдемо своє щастя...

Вони сиділи обнявшись і чули, як лунко і молодо стукають їхні серця, як дихає весняна земля, як росте трава, дивилися на небо, де зоряною музикою бринів ясний, сріблястий Чумацький Шлях, що вів їх до щастя...

1

У москалі — в солдати.

2

Паланка — округ. На Запоріжжі було вісім паланок-округів — Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орельська, Самарська, Кальміуська та Прогнойська в гирлі Дніпра.

3

Тілігул — морський лиман неподалік теперішньої Одеси.

4

В одиночці Калнишевський провів 12 років, потім режим полегшили, а 1801 року звільнили зовсім, та сліпий і немічний отаман уже не повернувся на Україну і помер там 23 листопада 1803 р. на 112 році свого життя.

5

Кезлев — Євпаторія.

6

Мошкови (тат.) — московіти.

7

Зіндан — яма, тюрма.

8

Ак-мечеть — нині Сімферополь.

9

Компут — реєстр (гр.).

10

Абшит — відставка.

11

Георгій Кониський — український письменник, народився в Ніжині в 1717 році, а помер у 1795-му. О. Безбородько пережив його лише на чотири роки і помер у 1799-му.

12

Славнозвісна "Історія русів" була знайдена року 1828-го в містечку Гриневі Стародубського повіту Чернігівської губернії, що належало покійній небозі О. Безбородька Клеопатрі Лобановій-Ростовській. Її виявили члени стародубського повітового суду Лайкевич та Гамалія під час опису міської бібліотеки і показали родичеві О. Безбородька С. Шираю, губернському маршалкові, і той зробив копію для себе. З неї було зроблено ще декілька копій. З 1828 року "Історія русів" поширюється в списках, а видана була О. Бодянським 1846 року в Москві. Автором "Історії русів" довго вважався Г. Кониський, аж поки М. Максимович, порівнявши цей твір з історичними творами Г. Кониського, остаточно упевнився, що він не мав ніякого відношення до цього твору, — не та мова, не той стиль. Історики М. Слабченко, А. Яковлів, М. Возняк та інші переконливо довели, що автором книги міг бути О. Безбородько.

13

Потьомкін у 1791 році раптово помер, так і не виконавши свою другу обіцянку. Головатому довелося знову їхати до цариці, і Катерина віддала чорноморцям землі на Кубані, де вони в 1792-93 рр. і поселилися. Так утворилося Кубанське козацтво.

14

Хаджибей — сучасна Одеса.

15

Крук (від тюркського курук — тичка) — частина колодязного журавля, довга

жердина зі спеціальним залізним пристроєм для відра або просто тичка з цвяхом, щоб діставати воду з неглибокої криниці. А ще — тичка з петлею для ловлі коней у табуні.

16

Петлична поїздка Василя Капніста в Пруссію успіху не мала. Пруський двір відмовився втручатися в українські справи.